यः स्थविष्ठो धातुस्तत्पुरीषं भवति, यो मध्यमस्तन्मांसं, योऽणिष्ठस्तन्मनः । आपः पीतास्त्रेधा विधीयन्ते । तासां यः स्थविष्ठो धातुस्तन्मूत्रं भवति, यो मध्यमस्तल्लोहितं, योऽणिष्ठः स प्राणः । तेजोऽशितं त्रेधा विधीयते । तस्य यः स्थविष्ठो धातुस्तदस्थि भवति, यो मध्यमः स मज्जा, योऽणिष्ठः स वागिति' । अत्र च भुक्तानां स्थूलादीनामन्नादीनां मनआदिकं प्रत्युपचयमात्रहेतुत्वम् । उपादानत्वं तु सूक्ष्मभूतानामेवेति गतखण्ड एकादशाध्याये 'हिरण्यगर्भं वक्ष्यामि' इत्यत्रोक्तम् ॥ ४ ॥ ५ ॥

पुरीषमूत्रे विसृजेदनिलः क्रमशो मुने ॥
सारयोः स्थूलभागस्य पञ्चभूतांशकैः क्रमात् ॥ ६ ॥

क्रमादिति । समनन्तरवक्ष्यमाणावकाशदानादिक्रमेणेत्यर्थः ॥ ६ ॥

वर्धन्ते धातवः सर्वे तेषां मध्ये महामुने ॥
आकाशाद्धातवः सर्वे वर्धन्ते वायुना बलम् ॥ ७ ॥
अग्निना वर्धते मज्जा लोहितं वर्धते जलात् ॥
भुवा मांसस्य वृद्धिः स्यादित्थं धातुविवर्धनम् ॥ ८ ॥

तमेव क्रममाह—आकाशाद्धातव इति । अवकाशदानद्वाराऽऽकाशस्य वृद्धिहेतुता । व्यूहनद्वारा वायोः । पाकद्वाराऽग्नेः । क्लेदनद्वारा जलस्य । घनीभावद्वारा भुव इति द्रष्टव्यम् ॥ ७ ॥ ८ ॥

अवशिष्टो रसांशश्च द्विधा सत्त्वगुणेन च ॥
राजसेन गुणेनापि भवेत्सत्त्वं तपोधन ॥ ९ ॥

अवशिष्टः सारयोः सूक्ष्मः । द्विधेति । सत्त्वरजोभेदेन ॥ ९ ॥

तयोः सत्त्वप्रधानस्य भूमिभागान्महामुने ॥
घ्राणेन्द्रियस्यापानस्य वर्धकश्च सदा भवेत् ॥ १० ॥
उपस्थस्यापि विप्रेन्द्रा जिह्वायाश्च जलांशकः ॥
अग्निर्वाक्चक्षुषोश्चर्महस्तयोरनिलस्तथा ॥ ११ ॥

तत्र सात्त्विकस्य सारस्य पञ्चभूतात्मकस्य यः पृथिव्यंशः स प्राणापानयो-

---

१ घ. यो निकृष्टस्त° । २ ग. °न्मूत्रं । ३ घ. °त्यत्रोक्त° । ४ घ. °णाऽ° । ५ ख. ग. °स्तन्मन° ।

वर्धकः । एवमेवाद्यंशा अपि चत्वारश्चतुर्णां ज्ञानकर्मेन्द्रिययुग्मानामित्यर्थः ॥ १० ॥ ११ ॥

आकाशो वर्धकः पादश्रोत्रयोर्मुनिसत्तम ॥
सर्वांशो वर्धकश्चान्तःकरणप्राणसंज्ञयोः ॥ १२ ॥

सर्वांशो वर्धक इति । पृथिव्याद्यंशपञ्चकं सात्त्विकं मनः प्राणवाय्वोरुपष्टम्भकम् । विशेषेण तु पृथिव्यबंशौ मनःप्राणयोः पाञ्चभौतिकयोरप्यन्नप्राणयोर्विशेषेणोपचयहेतुत्वादेव "अन्नमयं हि सोम्य मनः । आपोमयः प्राणः" इति श्रुतेः, इति गतखण्डे कथितम् । ननु ज्ञानेन्द्रियपञ्चकं मनश्च प्रत्येकशक्तिद्वारा सत्त्वस्य हेतुत्वम् । कर्मेन्द्रियपञ्चकं प्राणं च प्रति तु शक्तिद्वारा रजस इति प्रागुक्तम् । सत्त्वस्य कारणता कथमुच्यत इति । सत्यम् । सूक्ष्मभूतगतयोः सत्त्वरजसोर्मनःप्राणौ ज्ञानकर्मेन्द्रियाणि च प्रति विभागेनोपादानत्वं तत्रोक्तम् । इह तु स्थूलभूतसारतरांशगतस्य सत्त्वस्याविभागेनोपष्टम्भकत्वमुच्यत इति को विरोधः ॥ १२ ॥

विशेषेण महीभागो वर्धको मनसो भवेत् ॥
तोयं प्राणस्य वह्न्यंशो वदनस्य विशेषतः ॥ १३ ॥

ननु तेजोवाय्वाकाशानां मनःप्राणावपि प्रति कारणत्वे तेजोमयी वागित्यादि वागादिमात्रकारणत्वव्यवहारः कथमित्याशङ्क्य तदपि विशेषाभिप्रायमित्याह—वह्न्यंशो वदनस्येत्यादि ॥ १३ ॥

वाय्वंशः पाणिमूलस्य पादमूलस्य चाम्बरम् ॥
तथा रजोगुणग्रस्तो रसांशः कालकर्मतः ॥ १४ ॥

सात्त्विकरसभागस्येन्द्रियमनःप्राणोपष्टम्भकतामभिधाय राजसरसभागस्य रक्तादिक्रमेण धातूत्पादकतामाह—तथा रजोगुणग्रस्त इति ॥ १४ ॥

भवेद्रक्तं महाप्राज्ञ रक्तं मांसं भवेत्पुनः ॥
मांसान्मेदस्ततः स्नायुस्तस्मादस्थि समुद्गतम् ॥ १५ ॥

इन्द्रियाणां सर्गादावेवोत्पन्नत्वात्तानि प्रत्युपष्टम्भकत्वमात्रमत्रोक्तम् । धातूनां तु प्रतिशरीरमिदानीमेवोत्पत्तेस्तान्प्रत्युत्पादकत्वमिति विभागः ।

* रक्तान्मांसमित्यपेक्षितम् ।

१ क 'मवाद्यंशा । ख. ङ. 'मव्वाद्यंशा । २ घ. 'मं प्र' । ३ घ. 'त्यादिमा' । ४ घ. 'सस्य भा' । ङ. 'सस्य रस' ।

'त्वगसृङ्मांसमेदोस्थिमज्जाशुक्राणि धातवः' ।

इति त्वगादयः शुक्रान्ताः सप्त धातवः कथ्यन्ते । तत्राऽऽद्याः षट्कोशत्वेनोच्यन्ते । मज्जास्थिस्नायवः शुक्रादृक्तास्त्वङ्मांसशोणितानीति षाट्कौशिकं नाम देहो भवति । इह त्वग्रसादेव पच्यमानात्किट्टसारात्मना त्वग्रसयोरुत्पत्तिरिति किट्टभूतां त्वचमनादृत्य रस एव रक्तं भवतीति तदारभ्य मेदसश्चर्मावस्था स्नायुपदेन पृथग्धात्वात्मना कोशात्मना च स्वीकृत्य कोशगतषट्संख्या धातुगतसप्तसंख्या चेति द्रष्टव्यम् ॥ १५ ॥

ततो मज्जोद्भवस्तस्माद्बलं पश्चात्समुद्गतम् ॥
बलाच्छोणितसंयुक्तात्प्रजा कालविपाकतः ॥ १६ ॥

बलमिति । शुक्रम् । बलाच्छोणितसंयुक्तादिति । मातृबीजसहितात्पितृबीजात् । कालविपाकत इति । स कललादिपरिणामक्रमेण ॥ १६ ॥

ऋतुकाले यदा *शुक्रं निर्दोषं योनिसंगतम् ॥
कदाचिन्मारुतेनैव स्त्रीरक्तेनैकतामियात् ॥ १७ ॥
शुक्रशोणितसंयुक्तं कललं बुद्बुदं तथा ॥
पिण्डं भवेद्दृढं तद्वच्छिरः पश्चात्पदद्वयम् ॥ १८ ॥
तथाऽङ्गुल्यः कटी कुक्षिस्तद्वत्पृष्ठास्थिसंधयः ॥
चक्षुषी नासिका श्रोत्रे पश्चाज्जीवप्रकाशनम् ॥ १९ ॥

तदाह—ऋतुकाल इत्यादिना । निर्दोषमिति । धातुषु नित्यं स्थितानामपि वातपित्तश्लेष्मणां प्रतिकूलत्वे सत्येव दोषत्वम् । अनुकूलत्वे तु गुणत्वमेव । यदुक्तम्—

'कालेन जन्तुर्भवति दोषास्त्वनुगुणा यदि' इति ।

मारुतेनेति । तदुक्तमागमे—

"स्वस्थानतश्च्युताच्छुक्राद्बिन्दुमादाय मारुतः ।
गर्भाशयं प्रापयति यदा तुल्यं तदा परः ॥

---

* क. ख. ग. पुस्तकेषु शुक्रशब्दस्थाने सर्वत्र शुक्लमिति वर्तते ।

---

१ घ. 'रक्तस्त्व' । २ ङ. 'ताद् । ष' । ३ घ. ङ. 'श्च रसावस्था' । ४ क. ख. 'न्दं दृढं भवेत्तद्' ।

आर्तवात्मसमं बीजमादायास्याश्च सूक्ष्मतः ॥
यदा गर्भाशयं नेष्यत्यथ संमिश्रयेन्मरुत्"
इति ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥

अङ्गप्रत्यङ्गसंपूर्णं भवेत्तु क्रमशो मुने ॥
एकाहात्सप्तरात्रेण तथा पञ्चदशेन च ॥ २० ॥
एकद्वित्रिक्रमेणैव मासानां तद्विवर्धते ॥
इत्थं परिणतो गर्भः पूर्वकर्मवशान्मुने ॥ २१ ॥

उक्तकललादिपरिणामस्य कालपरिमाणमाह—एकाहात्सप्तरात्रेणेत्यादि । तदुक्तं गर्भोपनिषदि—"एकरात्रोषितं कललं भवति,सप्तरात्रोषितं बुद्बुदं भवति, अर्धमासाभ्यन्तरेण पिण्डो भवति,मासाभ्यन्तरेण कठिनो भवति,मासद्वयेन शिरः कुरुते, मासत्रयेण पादप्रदेशो भवति । अथ चतुर्थे मासेऽङ्गुलिजठरकटिप्रदेशो भवति, पञ्चमे मासे पृष्ठवंशो भवति, षण्मासे नासाक्षिश्रोत्राणि भवन्ति, सप्तमे मासे जीवेन संयुक्तो भवति, अष्टमे मासे सर्वसंपूर्णो भवति" ॥ २० ॥ २१ ॥

महद्दुःखमवाप्नोति रौरवे नरके यथा ॥
तां पीडां च विजानाति तदा जातिस्मरो भवेत् ॥२२॥

जातिस्मर इति । कारणकर्मपरिज्ञानेन दुःखाभिवृद्धये तान्येव कर्माणि पूर्वजन्मान्तराण्यपि स्मारयन्तीत्यर्थः । श्रूयते हि तत्रैव–"नवमे मासि सर्वलक्षणसंपूर्णो भवति, पूर्वजातीः स्मरति,कृताकृतं च कर्म भवति, शुभाशुभं च कर्म विन्दति" इति ॥ २२ ॥

नानायोनिसहस्राणि पुरा प्राप्तानि वै मया ॥
आहारा विविधा भुक्ताः पीताश्च विविधाः स्तनाः ॥२३॥
अहो दुःखोदधौ मग्नो न पश्यामि प्रतिक्रियाम् ॥
यदि योन्याः प्रमुञ्चामि तं प्रपद्ये महेश्वरम् ॥ २४ ॥
अध्येष्यामि सदा वेदान्साङ्गाञ्शुश्रूषया गुरोः ॥
नित्यं नैमित्तिकं कर्म श्रद्धयैव करोम्यहम् ॥ २५ ॥

---

१ क. ख. म. घ. 'वैसत्कम'। २ क. ख. 'हगुल्यजठरकाठिनम' । घ. 'ह्गुल्यजठरकाटिप' । ३ क. 'साक्षिणी श्रो' । ४ म. क. तथा ।

कृतदारः पुनर्यज्ञान्करोम्यात्मविशुद्धये ॥
यज्ञैर्दग्धमलो भूत्वा ज्ञात्वा संसारहेयताम् ॥ २६ ॥
वैराग्यातिशयेनैव मोक्षकामनया पुनः ॥
निरस्य सर्वकर्माणि शान्तो भूत्वा जितेन्द्रियः॥ २७॥
विरजानलजं भस्म गृहीत्वा चाग्निहोत्रजम् ॥
अग्निरित्यादिभिर्मन्त्रैः षड्भिराथर्वणैः क्रमात् ॥ २८॥
विमृज्याङ्गानि मूर्धादिचरणान्तानि सादरम् ॥
समुद्धूल्य सदाऽऽचार्यं प्रणिपत्याऽऽत्मविद्यया ॥२९॥

गर्भोपनिषदर्थं संगृह्णाति—नानायोनीत्यादि । इत्थं हि श्रूयते—

"नानायोनिसहस्राणि दृष्ट्वाश्चैव ततो मया ।
आहारा विविधा भुक्ताः पीताश्च विविधाः स्तनाः ॥
जातश्चैव मृतश्चैव जन्म चैव पुनः पुनः ।
अहो दुःखोदधौ मग्नो न पश्यामि प्रतिक्रियाम् ।
यदि योन्यां प्रमुञ्चामि सांख्यं योगं समाश्रये ।
अशुभक्षयकर्तारं फलमुक्तिप्रदायिनम् ।
यदि योन्यां प्रमुञ्चामि तं प्रपद्ये महेश्वरम्"

इत्यादि ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥

संसारसागरं घोरं लङ्घयाम्यहमात्मनः ॥
इत्थं गर्भगतः स्मृत्वा योनियन्त्रप्रपीडनात् ॥ ३० ॥
जायते वायुना याति विस्मृतिं वैष्णवेन च ॥
अज्ञाने सति रागाद्या धर्माधर्मौ च तद्वशात् ॥ ३१ ॥
धर्माधर्मवशात्पुंसां शरीरमुपजायते ॥
ज्ञानेनैव निवृत्तिः स्यादज्ञानस्य न कर्मणा ॥ ३२ ॥

इत्थं गर्भगत इति । तदाह सर्वोपनिषत्—'योनिद्वारेण संप्राप्ते यन्त्रेणाऽऽपीड्यमानो महता दुःखेन जातमात्रस्तु वैष्णवेन वायुना संस्पृश्यते तदा न स्मरति' इति ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥

---

१ घ. दृष्ट्वा चैव । २ घ. °त्रस्तु ।

यद्यात्मा मलिनः कर्ता भोक्ता च स्यात्स्वभावतः ॥
नास्ति तस्य विनिर्मोक्षः संसाराज्जन्मकोटिभिः ॥३३॥

यद्यात्मा मलिन इति। मलिनसत्त्वप्रधानमायोपाधिकत्वमात्मनो मालिन्यं तन्निबन्धनश्च भोग इति प्रागुक्तं तद्यदि स्वाभाविकं स्यात्तदा न मुक्तिरित्यर्थः ॥ ३३ ॥

आत्माऽयं केवलः स्वच्छः शान्तः सूक्ष्मः सनातनः॥
अस्ति सर्वान्तरः साक्षी चिन्मात्रसुखविग्रहः ॥ ३४ ॥

कथं तर्हि विनिर्मोक्षस्तत्राऽऽह—आत्माऽयं केवल इति। अनेन शोधितस्त्वंपदार्थो दर्शितः ॥ ३४ ॥

अयं स भगवानीशः स्वयंज्योतिः सनातनः ॥
अस्माद्धि जायते विश्वमत्रैव प्रविलीयते ॥ ३५ ॥

तस्य तत्पदार्थतादात्म्यरूपं महावाक्यार्थमाह—अयं स भगवानिति ॥३५॥

अयं ब्रह्मा शिवो विष्णुरयमिन्द्रः प्रजापतिः ॥
अयं वायुरयं चाग्निरयं सर्वाश्च देवताः ॥ ३६ ॥
य एवंभूतमात्मानमन्यथा प्रतिपद्यते ॥
किं तेन न कृतं पापं चौरेणाऽऽत्मापहारिणा ॥३७॥

अयं ब्रह्मेति। श्रूयते हि 'स ब्रह्म स शिवः स हरिः स इन्द्रः सोऽक्षरः परमः स्वराट्' इति ॥ ३६ ॥ ३७ ॥

ब्राह्मण्यं प्राप्य लोकेऽस्मिन्नमूकोऽबधिरो भवेत् ॥
नापक्रामति संसारात्स खलु ब्रह्महा भवेत् ॥ ३८ ॥

ब्राह्मण्यं प्राप्येति। अमूकः शास्त्राण्यध्येतुं शक्तः। अबधिरः श्रोतुं क्षमः। इत्थं ज्ञानसामग्रीमद्भावेऽपि, आलस्यादिना सच्चिदानन्दैकरसमात्मानमजानानः पुनः पुनः संसारे पातयति यः स ब्रह्मघातक इत्यर्थः ॥ ३८ ॥

आत्मानं चेद्विजानीयादयमस्मीति पूरुषः ॥
किमिच्छन्कस्य कामाय शरीरमनु संज्वरेत् ॥ ३९ ॥

---

१ घ स्वरूपः। २ ख. ङ. 'स्यादिज्ञा'। ३ ख. ग. 'वाक्यमा'। ४ ग. 'न निष्कृतं।

अविदुषः संसारप्राप्त्याऽऽत्मघातकतामुक्त्वा विदुषस्तद्विरहेवामाह—आत्मानं वेदेति ॥ ३९ ॥

भिद्यते हृदयग्रन्थिश्छिद्यन्ते सर्वसंशयाः ॥
क्षीयन्ते चास्य कर्माणि दृष्टे ह्यात्मनि सुव्रत ॥ ४० ॥

ज्ञानिनस्तापहेतुशरीरेन्द्रियादिसंबन्धविरहे कारणमाह—भिद्यत इति ॥४०॥

यतो वाचो निवर्तन्ते अप्राप्य मनसा सह ॥
ज्ञात्वाऽऽत्मानं परानन्दं न बिभेति कुतश्चन ॥ ४१ ॥
तस्मात्सर्वप्रयत्नेन श्रद्धया गुरुभक्तितः ॥
उत्सृज्य प्राकृतं भावं शिवोऽहमिति भावयेत् ॥४२॥
एतद्धि जन्मसाफल्यं ब्राह्मणानां विशेषतः ॥
प्राप्यैतत्कृतकृत्यो हि द्विजो भवति नान्यथा ॥४३॥

कुतश्चनेति । विहिताकरणादविहितकरणाद्वेत्यर्थः । श्रूयते हि—"एतं ह वाव न तपति किमहं साधु नाकरवं किमहं पापमकरवम्" इति॥४१॥४२॥४३॥

सर्ववेदान्तसर्वस्वं मया प्रोक्तं बृहस्पते ॥
श्रद्धयैव विजानीहि श्रद्धा सर्वत्र कारणम् ॥ ४४ ॥

श्रद्धयैवेति । श्रद्धा हि समाधिलाभद्वारा पुरुषार्थसाधनमुक्ता पातञ्जले 'श्रद्धावीर्यस्मृतिसमाधिप्रज्ञापूर्वक इतरेषाम्' इति ॥ ४४ ॥

सूत उवाच—

इति श्रुत्वा मुनिश्रेष्ठा गिरां नाथः समाहितः ॥
स्तोतुमारभते भक्त्या देवदेवं त्रियम्बकम् ॥ ४५ ॥

बृहस्पतिरुवाच—

नमः शिवाय सोमाय सपुत्राय त्रिशूलिने ॥
प्रधानपुरुषेशाय सृष्टिस्थित्यन्तहेतवे ॥ ४६ ॥
सर्वज्ञाय वरेण्याय शंकरायाऽऽर्तिहारिणे ॥
नमो वेदान्तवेद्याय चिन्मात्राय महात्मने ॥ ४७ ॥

---

१ क. 'त्मघा' । २ घ. 'मुक्ता' ।

देवदेवाय देवाय नमो विश्वेश्वराय च ॥
ऋतं सत्यं परं ब्रह्म पुरुषं कृष्णपिङ्गलम् ॥ ४८ ॥
ऊर्ध्वरेतं विरूपाक्षं विश्वरूपं नमाम्यहम् ॥
विश्वं विश्वाधिकं रुद्रं विश्वमूर्तिं वृषध्वजम् ॥ ४९ ॥
नमामि सत्यविज्ञानं हृदयाकाशमध्यगम् ॥
चन्द्रः सूर्यस्तथेन्द्रश्च वह्निश्च यमसंज्ञितः ॥ ५० ॥
निर्ऋतिर्वरुणो वायुर्धनदो रुद्रसंज्ञितः ॥
[1]स्थूला मूर्तिर्महेशस्य तया व्याप्तमिदं जगत् ॥ ५१ ॥
यस्य प्रसादलेशेन देवा देवत्वमागताः ॥
तं नमामि महेशानं सर्वज्ञमपराजितम् ॥ ५२ ॥
नमो दिग्वाससे तुभ्यमम्बिकापतये नमः ॥
उमायाः पतये तुभ्यमीशानाय नमो नमः ॥ ५३ ॥
॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥
नमो नमो नमस्तुभ्यं पुनर्भूयो नमो नमः ॥
ॐकारान्ताय सूक्ष्माय मायातीताय ते नमः ॥ ५४ ॥
नमो नमः कारणकारणाय ते
नमो नमो मङ्गलमङ्गलात्मने ॥
नमो नमो वेदविदां मनीषिणा-
मुपासनीयाय नमो नमो नमः ॥ ५५ ॥

इति श्रीस्कन्दपुराणे सूतसंहितायां ज्ञानयोगखण्डे पिण्डो-
त्पत्तिकथनं नाम दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

ॐकारान्तायेति । ॐकारस्य ह्यन्तो नादस्तत्प्रतिपाद्यतया निष्कलः शिवोऽपि तथोच्यते ॥ ५४ ॥ ५५ ॥

इति श्रीसूतसंहितातात्पर्यदीपिकायां ज्ञानयोगखण्डे पिण्डोत्पत्ति-
कथनं नाम दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

---

१ क. घ. ङ. स्थूलम् । २ ङ. 'त्यमीशानाय नमो न' ।

(अथैकादशोऽध्यायः)

ईश्वर उवाच—

अथातः संप्रवक्ष्यामि नाडीचक्रमनुत्तमम् ॥
श्रद्धया गुरुभक्त्या च विद्धि वाचस्पतेऽधुना ॥ १ ॥

यतः शरीरसंस्थानज्ञानाधीनं नाडीज्ञानं तदधीनं च तच्छोधनविज्ञानमतः शरीरोत्पत्तिकथनानन्तरं नाडीचक्राभिधानं प्रतिजानीते—अथात इति ॥ १ ॥

शरीरं तावदेव स्यात्षण्णवत्यङ्गुलात्मकम् ॥
मनुष्याणां मुनिश्रेष्ठ स्वाङ्गुलीभिरिति श्रुतिः ॥ २ ॥

षण्णवत्यङ्गुलेति । अत्राङ्गुलीशब्देन शरीरायामस्य षण्णवतितमांशोऽभिधीयते ॥ २ ॥

देहमध्ये शिखिस्थानं तप्तजाम्बूनदप्रभम् ॥
त्रिकोणं मनुजानां तु सत्यमुक्तं बृहस्पते ॥ ३ ॥
गुदात्तु द्व्यङ्गुलादूर्ध्वं मेढ्रात्तु द्व्यङ्गुलादधः ॥
देहमध्यं विजानीहि मनुष्याणां बृहस्पते ॥ ४ ॥

तादृशानामंशानामप्ययथावत्त्वाच्छिंशत्तमभागमस्तादुपरिष्टाच्च परित्यज्य मध्ये मूलाधारस्तमाह—देहमध्य इति । शिखिस्थानमग्निस्थानम् । तदाहुरागमिकाः—
"षण्णवत्यङ्गुलोत्सेधो देहः स्वाङ्गुलिमानतः ॥
पायोरन्तर्द्व्यङ्गुलादूर्ध्वं लिङ्गाच्च द्व्यङ्गुलादधः ॥
मध्यमेकाङ्गुलं यच्च देहमध्यं प्रचक्षते" इति ॥ ३ ॥ ४ ॥

कन्दस्थानं मुनिश्रेष्ठ मूलाधारान्नवाङ्गुलम् ॥
चतुरङ्गुलमायामविस्तारं मुनिसत्तम ॥ ५ ॥
कुक्कुटाण्डवदाकारं भूषितं च त्वगादिभिः ॥
तन्मध्यं नाभिरित्युक्तं मुने वेदान्तवेदिभिः ॥ ६ ॥

---

१ क. 'मानतोत्त' । २ घ. 'ज्य मू' । ३ घ. 'पायुं तत्र' ।

कन्दस्थानमित्यादि । तदुक्तमन्यत्र—

"नवाङ्गुलोर्ध्वतस्तस्मादस्ति कन्दोऽण्डसंनिभः ।
चतुरङ्गुलविस्तार उत्सेधेनापि तत्समः ॥
त्वगास्थिभूषितः कन्दस्तन्मध्यं नाभिरुच्यते" इति ॥ ५ ॥ ६ ॥

कन्दमध्ये स्थिता नाडी सुषुम्नेति प्रकीर्तिता ॥
तिष्ठन्ति परितस्तस्या नाडयो मुनिसत्तम ॥ ७ ॥
द्विसप्ततिसहस्राणि तासां मुख्याश्चतुर्दश ॥
सुषुम्ना पिङ्गला तद्वदिडा चैव सरस्वती ॥ ८ ॥
पूषा च वारुणी चैव हस्तिजिह्वा यशस्विनी ॥
अलम्बुषा कुहूश्चैव विश्वोदारा पयस्विनी ॥ ९ ॥
शङ्खिनी चैव गान्धारी इति मुख्याश्चतुर्दश ॥
तासां मुख्यतमास्तिस्रस्तिसृष्वेका वरा मुने ॥ १० ॥

पवनस्य सुषुम्नाप्रवेशलक्षणं योगमग्रे विवक्षुः सुषुम्नाया नाड्यन्तरेभ्यः प्राधान्यमाह—कन्दमध्य इति ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥

ब्रह्मनाडीति सा प्रोक्ता मुने वेदान्तवेदिभिः ॥
पृष्ठमध्ये स्थितेनास्थ्ना वीणादण्डेन सुव्रत ॥ ११ ॥

ब्रह्मनाडीति । ब्रह्मलोकप्राप्तिद्वारत्वात् । तथा चाऽऽथर्वणोपनिषदि—"शतं चैका च हृदयस्य नाड्यस्तासां मूर्धानमभिनिःसृतैका । तयोर्ध्वमायन्नमृतत्वमेति विष्वङ्ङन्या उत्क्रमणे भवन्ति" इति । अमृतत्वं चात्र ब्रह्मलोकप्राप्तिरेव ।

"आभूतसंप्लवं स्थानममृतत्वं हि भाष्यते"

इत्याहुः । उक्तानां नाडीनां संस्थानमभिधि(धि)त्सुः प्रथमं सुषुम्नामाह—पृष्ठमध्य इति ॥ ११ ॥

सहमस्तकपर्यन्तं सुषुम्ना सुप्रतिष्ठिता ॥
नाभिकन्दादधःस्थानं कुण्डल्या द्व्यङ्गुलं मुने ॥१२॥

पवनो हि मूलाधारादुत्थित इडापिङ्गलाभ्यां बहिरस्तमेति । तदुक्तम्—

---

१ घ. °श्वोदरा । २ ङ. °गान्धर्वी° । ३ घ. °था छान्दोग्योप° । ४ घ. °भ्यमन्या ।

"देहेऽपि मूलाधारेऽस्मिन्समुद्यति समीरणः ।
नाडीभ्यामस्तमभ्येति प्राणतो द्विषडङ्गुले" इति ।

तत्र मूलाधारादुत्थितस्य वायोः स्वसंमुखावस्थितमध्यवर्तिसुषुम्नाद्वारपरित्यागेन पार्श्वस्थितयोरिडापिङ्गलयोः संचारे कारणं सुषुम्नाद्वारस्य कुण्डल्या स्वफणाग्रेणाभिधानमभिधातुं कुण्डल्याः स्थानं स्वरूपं व्यापारं च क्रमेणाऽऽह—नाभिकन्दादिति ॥ १२ ॥

अष्टप्रकृतिरूपा सा कुण्डली मुनिसत्तम ॥
यथावद्वायुचेष्टां च जलान्नादीनि नित्यशः ॥ १३ ॥

अष्टप्रकृतीति ।

"मूलप्रकृतिरविकृतिर्महदाद्याः प्रकृतिविकृतयः सप्त"

इत्युक्ता अष्टौ प्रकृतयः । तत्र मूलप्रकृत्यात्मिका कुण्डली तस्याः सुषुम्नावेष्टनादि महदादिसप्तप्रकृतिविकृत्यात्मकानीत्यष्टप्रकृतिरूपता । सा अष्टधा कुण्डलीकृता तिष्ठति । यदाहुः—

"कुण्डली परितस्तस्मादष्टधा कुण्डलीकृता ।
अष्टप्रकृतिरूपा सा सूक्ष्मसर्पसमाकृतिः" इति ।

एवं स्वरूपमुक्त्वा व्यापारमाह—यथावदिति ॥ १३ ॥

परितः कन्दपार्श्वेषु निरुध्यैव सदा स्थिता ॥
स्वमुखेन सदाऽऽवेष्ट्य ब्रह्मरन्ध्रमुखं मुने ॥ १४ ॥

मूलाधारादुत्थितस्य पवनस्य साक्षात्स्वसंमुखसुषुम्नाद्वारसंचारादिपथावद्वायुचेष्टतामियं निरुणद्धि । कोष्ठगतस्य ह्यशितपीतादेर्मूलाधारस्थज्वलनव्यवधायकत्वेन त्वरया पाकप्रतिबन्धो जलान्नादीनां निरोधः । स्वमुखेनेति । मुखेन सुषुम्नामूलरन्ध्रं पिधायाष्टधाकुण्डलीभावेन स्वग्रीवां परिवेष्ट्य शेषकायं वंशास्थिसंबन्धमुपरि नीत्वा पुच्छेन ब्रह्मरन्ध्रं पिदधातीत्यर्थः । तदुक्तम्—

"कन्दनाभेरधोरन्ध्रे निधाय स्वफणां दृढम् ।
संनिरुध्य मरुन्मार्गं पुच्छेन स्वमुखं तथा ॥
ब्रह्मरन्ध्रं च संवेष्ट्य पृष्ठास्थ्ना सह सुस्थिता" इति ॥ १४ ॥

सुषुम्नाया इडा सव्ये दक्षिणे पिङ्गला स्मृता ॥
सरस्वती कुहूश्चैव सुषुम्नापार्श्वयोः स्थिते ॥ १५ ॥

---

१ इ. 'मीश्वया प'।

गान्धारी हस्तिजिह्वा च इडायाः पूर्वपार्श्वयोः ॥
पूषा यशस्विनी चैव पिङ्गलापृष्ठपूर्वयोः ॥ १६ ॥
कुहूश्च हस्तिजिह्वाया मध्ये विश्वोदरी स्थिता ॥
यशस्विन्याः कुहोर्मध्ये वारुणी सुप्रतिष्ठिता ॥ १७ ॥
पूषायाश्च सरस्वत्या मध्ये प्रोक्ता पयस्विनी ॥
गान्धारायाः सरस्वत्या मध्ये प्रोक्ता च शङ्खिनी ॥१८॥

उद्घाटनीयद्वारायाः सुषुम्नायाः संस्थानमभिधाय निरोद्धव्यद्वारयोरिडापिङ्गलयोराह—सुषुम्नाया इति । सरस्वतीत्यादिनाडीस्थानसंनिवेशाभिधानस्य प्रयोजनं प्रमादात्तत्र प्रविष्टस्य पवनस्य प्रवेशमार्गेणैवापकृष्य सुषुम्नायोजनमिति । सरस्वतीति । सुषुम्नायाः पुरतः सरस्वती । तदुक्तम्—

"सुषुम्नापूर्वभागस्था जिह्वान्तस्था सरस्वती ।
पृष्ठतश्च कुहूः" इति ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥

अलम्बुषा स्थिता पायुपर्यन्तं कन्दमध्यतः ॥
पूर्वभागे सुषुम्नाया मेढ्रान्तं संस्थिता कुहूः ॥ १९ ॥
अधश्चोर्ध्वं स्थिता नाडी वारुणी सर्वगामिनी ॥
पिङ्गलासंज्ञिता नाडी याम्यनासान्तमिष्यते ॥ २० ॥

पूर्वभागे सुषुम्नाया इति । पृष्ठत उक्ताऽपि सुषुम्नायाः पूर्वभागं समागत्य मेढ्रान्तं गतेत्यर्थः ॥ १९ ॥ २० ॥

इडा चोत्तरनासान्तं स्थिता वाचस्पते तथा ॥
यशस्विनी च याम्यस्य पादाङ्गुष्ठान्तमिष्यते ॥ २१ ॥
पूषा याम्याक्षिपर्यन्तं पिङ्गलायास्तु पृष्ठतः ॥
पयस्विनी तथा याम्यकर्णान्तं प्रोच्यते बुधैः ॥२२॥
सरस्वती तथा चोर्ध्वमा जिह्वायाः स्थिता मुने ॥
हस्तिजिह्वा तथा सव्यपादाङ्गुष्ठान्तमिष्यते ॥ २३ ॥

---

१ क. ग. यशस्विनी ।

शङ्खिनी नाम या नाडी सव्यकर्णान्तमुच्यते ॥
गान्धारी सव्यनेत्रान्ता प्रोक्ता वेदान्तवेदिभिः ॥२४॥
विश्वोदराभिधा नाडी तुण्डमध्ये व्यवस्थिता ॥
प्राणोऽपानस्तथा व्यानः समानोदान एव च ॥ २५ ॥

पाम्यस्य पादेति । पाम्यस्य पादस्य योऽङ्गुष्ठस्तत्पर्यन्तमित्यर्थः ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥

नागः कूर्मश्च कृकरो देवदत्तो धनंजयः ॥
एते नाडीषु सर्वासु चरन्ति दश वायवः ॥ २६ ॥
तेषु प्राणादयः पञ्च मुख्याः पञ्च च सुव्रत ॥
प्राणसंज्ञस्तथाऽपानः पूज्यः प्राणस्तयोर्मुने ॥ २७ ॥

दश वायव इति । तत्राऽऽद्या नव देहस्थितिहेतवः । दशमो धनंजयस्तु लौकिकः । यदाहुः—

"धनंजयाख्यो देहेऽस्मिन्कुर्याद्बहुविधान्रवान् ।
स तु लौकिकवायुत्वान्मृतं च न विमुञ्चति" इति ॥ २६ ॥ २७ ॥

आस्यनासिकयोर्मध्ये नाभिमध्ये तथा हृदि ॥
प्राणसंज्ञोऽनिलो नित्यं वर्तते मुनिसत्तम ॥ २८ ॥

व्यापिनामपि प्राणानां स्थानविशेषेषु कार्यभेदकरतामभिप्रेत्याऽऽह—आस्यनासिकयोरिति ॥ २८ ॥

अपानो वर्तते नित्यं गुदमेढ्रोरुसंधिषु ॥
उदरे वृषणे कट्यां नाभौ जंघे च सुव्रत ॥ २९ ॥
व्यानश्रोत्राक्षिमध्ये च कृकट्यां गुल्फयोरपि ॥
प्राणस्थाने गले चैव वर्तते मुनिपुंगव ॥ ३० ॥
उदानः सर्वसंधिस्थो विज्ञेयः पादहस्तयोः ॥
समानः सर्वदेहेषु व्याप्य तिष्ठत्यसंशयः ॥ ३१ ॥

ऊरुसंधिर्वङ्क्षणः ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥

---

१ घ. कृकटो ।

नागादिवायवः पञ्च त्वगस्थ्यादिषु संस्थिताः ॥
उद्गारादिगुणः प्रोक्तो नागाख्यस्य बृहस्पते ॥ ३२ ॥
निमीलनादि कूर्मस्य क्षुतं तु कृकरस्य च ॥
देवदत्तस्य कर्म स्यात्तन्द्रीकर्म महामुने ॥ ३३ ॥
धनंजयस्य शोकादि कर्म प्रोक्तं बृहस्पते ॥
निःश्वासोच्छ्वासकामादि प्राणकर्म बृहस्पते ॥ ३४ ॥
अपानाख्यस्य वायोस्तु विण्मूत्रादिविसर्जनम् ॥
समानः सर्वसामीप्यं करोति मुनिसत्तम ॥ ३५ ॥

नागादिवायव इति । नागादीनां बाह्यकोशवर्तित्वं प्राणादीनामन्तःकोशवर्तित्वं चोक्तमन्यत्र—

"एते प्राणादयः पञ्च मध्यकोशेषु संस्थिताः ।
त्वगादिपञ्चकोशस्था नागाद्या बाह्यवायवः" इति ॥ ३२ ॥
॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥

उदान ऊर्ध्वगमनं करोत्येव न संशयः ॥
व्यानो विवादकृत्प्रोक्तो मुने वेदान्तवेदिभिः ॥ ३६ ॥

विवादकृदिति । विवादः प्राणापानयोः परस्परप्रतिबन्धादुभयाभावः । तदुक्तं छान्दोग्ये—"यद्वै प्राणिति स प्राणो यदपानिति सोऽपानोऽथ यः प्राणापानयोः संधिः स व्यानः, यो व्यानः सा वाक्तस्मादप्राणन्ननपानन्वाचमभिव्याहरति" इत्यादि ॥ ३६ ॥

सुषुम्नायाः शिवो देव इडाया देवता हरिः ॥
पिङ्गलाया विरिञ्चिः स्यात्सरस्वत्या विराण्मुने ॥३७॥
पूषा दिग्देवता प्रोक्ता वारुणी वायुदेवता ॥
हस्तिजिह्वाभिधायास्तु वरुणो देवता भवेत् ॥ ३८ ॥
यशस्विन्या मुनिश्रेष्ठ भगवान्भास्करो मुने ॥
अलम्बुषाभिमान्यात्मा वरुणः परिकीर्तितः ॥ ३९ ॥

---

१ क. ख. ग. ड । २ ग. मुने ।

कुहोः कुर्देवता प्रोक्ता गान्धारी चन्द्रदेवता ॥
शङ्खिन्याश्चन्द्रमास्तद्वत्पयस्विन्याः प्रजापतिः ॥४०॥

उक्तनाडीनामधिष्ठातृदेवता आह—सुषुम्नायाः शिव इत्यादि ॥ ३७ ॥३८॥ ३९ ॥ ४० ॥

विश्वोदराभिधायास्तु भगवान्पावकः पतिः ॥
इडायां चन्द्रमा नित्यं चरत्येव महामुने ॥ ४१ ॥

दिनरात्रिषु विषुवायनग्रहणानि देहे दर्शयितुं तेषां चन्द्रसूर्यायत्तत्वात्तयोरेव तावद्देहेऽवस्थानमाह—इडायां चन्द्रमा इति । अत एवेडायां पवनस्योद्गमकालो रात्रिः । प्रवेशकालस्त्वहः । रात्रावहनि च परिपूर्णस्य चन्द्रस्योदयास्तमयानियमात् । पिङ्गलायां तु पवनस्योद्गमो दिनं प्रवेशो रात्रिः । तदुक्तं प्रपञ्चसारे—

"देहेऽपि मूलाधारेऽस्मिन्समुद्याति समीरणः ।
नाडीभ्यामस्तमभ्येति घ्राणतो द्विषडङ्गुले ॥
अहोरात्रायनेन्दुभ्यामब्दाधीशात्तरिष्यते" इति ॥ ४१ ॥

पिङ्गलायां रविस्तद्वन्मुने वेदविदांवर ॥
पिङ्गलाया इडायां तु वायोः संक्रमणं तु यत् ॥ ४२ ॥
तदुत्तरायणं प्रोक्तं मुने वेदार्थवेदिभिः ॥
इडायाः पिङ्गलायां तु प्राणसंक्रमणं मुने ॥ ४३ ॥

पिङ्गलाया इति । प्राङ्मुखस्थितस्य हि पुरुषस्य पिङ्गला दक्षिणदिशि भवति । इडा तूत्तरदिशि । मकरायनसमये च दक्षिणादिगवस्थितः सूर्यः कर्कटायनपर्यन्तं नित्यमुत्तरो गच्छतीति तदुत्तरायणं यथा । एवं पिङ्गलायां स्थितः पवनः सूर्यात्मा यावत्साकल्येनेडां संक्रामति तावदुत्तरायणमित्यर्थः । इत्थं दक्षिणायनमपि द्रष्टव्यम् । तदुक्तं प्रपञ्चसारे—

"वामदक्षिणनाडीभ्यां स्यादुदग्दक्षिणायनम्" इति ।

कालोत्तरे च—

'उत्तरं दक्षिणं प्रोक्तं वामदक्षिणसंज्ञितम्' इति ॥ ४२ ॥ ४३ ॥

दक्षिणायनमित्युक्तं पिङ्गलायामिति श्रुतिः ॥
इडापिङ्गलयोः संधिं यदा प्राणः समागतः ॥ ४४ ॥

---

१ ख. 'र्तं व' । ङ. 'तरे ग'।

इडापिङ्गलयोरिति। अमावास्यायां हि चन्द्रार्कौ सहैवोदयं सहैवास्तं च प्रतिपद्येते। इडावर्ती च प्राणश्चन्द्रः पिङ्गलावर्ती सूर्यः संधिसमये चोभयत्र प्राणः सम एव वर्तमानः सहैवोदेति सहैव चास्तमेतीति साऽमावास्या॥ ४४॥

अमावास्या तदा प्रोक्ता देहे देहभृतां वर॥
मूलाधारं यदा प्राणः प्रविष्टः पण्डितोत्तम॥ ४५॥

मूलाधारमिति। सूर्यो हि प्राणः। तथा च प्रश्नोपनिषदि—"आदित्यो ह वै प्राणो रयिरेव चन्द्रमाः" इति। स च प्राणो मूलाधारप्रवेशानन्तरमुदेति। मूर्धप्रवेशानन्तरं घ्राणतो द्विषडङ्गुले चास्तमेति। देवानां चाऽऽद्यविषुवे मेषायने सूर्योदयः। विषुवान्तरे तुलायने चास्तमय इति॥ ४५॥

तदाऽऽद्यं विषुवं प्रोक्तं तापसैस्तापसोत्तम॥
प्राणसंज्ञो मुनिश्रेष्ठ मूर्धानं प्रविशेद्यदा॥ ४६॥

प्राणोदयास्तमयसमयौ विषुवद्वयत्वेनोक्तौ। अत्रामावास्यात्वेनोक्तो यः संधिसमयः स एव विषुवद्वयत्वेनोक्तः। द्विशतिकालोत्तरे—

"मध्ये तु विषुवं प्रोक्तं पुटद्वयविनिःसृतम्" इति।

तत्र दक्षिणाद्वामगमनसमये यः संधिः स उत्तरायणमध्यवर्तित्वादाद्यविषुवकालः। इतरस्तु दक्षिणायनमध्यवर्तित्वाद्द्वितीयविषुवकाल इति॥ ४६॥

तदाऽन्त्यं विषुवं प्रोक्तं धार्मिकैस्तत्त्वचिन्तकैः॥
निःश्वासोच्छ्वासनं सर्वं मासानां संक्रमो भवेत्॥४७॥

संक्रमकालमाह—निःश्वासेति। इडाचारिणां निःश्वासोच्छ्वासानां ततः सकाशाद्यः सुषुम्नाप्रवेशकालस्ततश्च पुनः पिङ्गलाप्रवेशकालस्ततः पुनः सुषुम्नाप्रवेशकालः पुनरिडाप्रवेशकाल इति। तेऽविशेषेण संक्रमकाला इत्यर्थः। तदुक्तं कालोत्तरे—

'संक्रान्तिः पुनरस्यैव स्वस्थानानिलयोगतः' इति।

स्वस्थानिलस्य यानीडापिङ्गलासुषुम्नास्थानानि तेषां तद्योगत इत्यर्थः। तथा च स्पष्टीकृतं तत्रैव—

"इडा च पिङ्गला चैव अमा चैव तृतीयका।
सुषुम्ना मध्यमे ह्यङ्ग इडा वामे प्रकीर्तिता।
पिङ्गला दक्षिणे ह्यङ्ग एषु संक्रान्तिरिष्यते" इति।

अमा सुषुम्ना। तत्र हि सूर्याचन्द्रमसोः सहैवोदयास्तमयौ भवत इति॥४७॥

इडायाः कुण्डलीस्थानं यदा प्राणः समागतः ॥
सोमग्रहणमित्युक्तं तदा तत्त्वविदां वर ॥ ४८ ॥

इडाया इति । इडासंचारिणः प्राणस्य चन्द्रात्मकत्वात्तस्य सुप्तसर्पाकारकुण्डलीस्थानेऽन्तर्हितत्वात्स सोमग्रहणकाल इत्यर्थः ॥ ४८ ॥

तथा पिङ्गलया प्राणः कुण्डलीस्थानमागतः ॥
यदा तदा भवेत्सूर्यग्रहणं मुनिसत्तम ॥ ४९ ॥

तथा पिङ्गलयेति । पिङ्गलाचारिणः प्राणस्य सूर्यात्मकत्वात्पूर्ववदेव तस्यापि ग्रहणम् ॥ ४९ ॥

श्रीपर्वतः शिरस्थाने केदारं तु ललाटके ॥
वाराणसी महाप्राज्ञ भ्रुवोर्घ्राणस्य मध्यमे ॥ ५० ॥

योगिनः शरीरगतस्थानभेदानामेव तत्तत्तीर्थविशेषतामाह—श्रीपर्वत इति ॥ ५० ॥

भ्रुवोर्घ्राणस्य यः संधिरिति जाबालकी श्रुतिः ।
कुरुक्षेत्रं कुचस्थाने प्रयागो हृत्सरोरुहे ॥
चिदम्बरं च हृन्मध्य आधारः कमलालयः ॥ ५१ ॥

जाबालकी श्रुतिरिति । "अथ हैनमत्रिः पप्रच्छ याज्ञवल्क्यं य एषोऽनन्तोऽव्यक्त आत्मा तं कथमहं विजानीयामिति । स होवाच याज्ञवल्क्यः सोऽविमुक्त उपास्यो य एषोऽनन्तोऽव्यक्त आत्मा सोऽविमुक्ते प्रतिष्ठित इति । सोऽविमुक्तः कस्मिन्प्रतिष्ठित इति वरणायां नास्यां च मध्ये प्रतिष्ठित इति । का वै वरणा का च नासीति सर्वानिन्द्रियकृतान्दोषान्वारयति तेन वरणा भवति सर्वानिन्द्रियकृतान्पापान्नाशयति तेन नासी भवतीति कतमं चास्य स्थानं भवतीति भ्रुवोर्घ्राणस्य च यः संधिः स एष द्यौर्लोकस्य परस्य च संधिर्भवति" इति हि तत्र श्रूयते ॥ ५१ ॥

आत्मस्थं तीर्थमुत्सृज्य बहिस्तीर्थानि यो व्रजेत् ॥
करस्थं स महारत्नं त्यक्त्वा काचं विमार्गति ॥ ५२ ॥

उक्ततीर्थानां बाह्यतीर्थेभ्यो विशेषमाह—आत्मस्थमिति । विमार्गति गवेषयते ॥ ५२ ॥

---

१ क. °त्मत्वा°। २ क. °तमथात्व।

भावतीर्थं परं तीर्थं प्रमाणं सर्वकर्मसु ॥
अन्यथाऽऽलिङ्ग्यते कान्ता भावेन दुहिताऽन्यथा॥५३॥

ननु बाह्यानि तीर्थानि प्रत्यक्षतो निरीक्ष्यन्त आन्तराणि तु भावमात्रसिद्धानीति कथं ततस्तेषामुत्कर्ष इत्यत आह—भावतीर्थमिति । भावः शास्त्रप्रतिपादितेषु प्राकृततीर्थेष्वास्तिक्यबुद्धिः । सा च संसारोत्तरणकारणतया तरन्त्यनेनेति तीर्थं तद्विषयीकृतस्यार्थस्य परमार्थत्वात्प्रमाणं च । बाह्यतीर्थस्नानदानादिषु सर्वेष्वपि कर्मसु सत्येव भावे फलसाधनता नान्यथेति तस्य सर्वत्र प्रमाणतेत्यर्थः । कर्मण एकरूपत्वेऽपि भावभेदस्यैव निषेधानिषेधवैषम्यहेतुत्वमुदाहरति । अन्यथाऽऽलिङ्ग्यत इति ॥ ५३ ॥

तीर्थानि तोयपूर्णानि देवान्काष्ठादिनिर्मितान् ॥
योगिनो न प्रपद्यन्ते स्वात्मप्रत्ययकारिणः ॥ ५४ ॥
बहिस्तीर्थात्परं तीर्थमन्तस्तीर्थं महामुने ॥
आत्मतीर्थं परं तीर्थमन्यतीर्थं निरर्थकम् ॥ ५५ ॥
चित्तमन्तर्गतं दुष्टं तीर्थस्नानैर्न शुध्यति ॥
शतशोऽपि जलैर्धौतं सुराभाण्डमिवाशुचि ॥ ५६ ॥

स्वात्मप्रत्ययेति । स्वात्मन्येव शास्त्रादिगततीर्थादिविश्वासवन्त इत्यर्थः ॥ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥

विषुवायनकालेषु ग्रहणे चान्तरे सदा ॥
वाराणस्यादिके स्थाने स्नात्वा शुद्धो भवेन्नरः ॥ ५७ ॥

अतः प्रागुक्तपुण्यकालेषु प्रागुक्ततीर्थस्नानेषु चित्तस्थापनलक्षणमेव स्नानं कार्यमित्याह—विषुवेति ॥ ५७ ॥

ज्ञानयोगपराणां तु पादप्रक्षालितं जलम् ॥
पापशुद्ध्यर्थमज्ञानां तत्तीर्थं मुनिसत्तम ॥ ५८ ॥
तीर्थे दाने तपोयज्ञे काष्ठे पाषाणके सदा ॥
शिवं पश्यति मूढात्मा शिवो देहे प्रतिष्ठितः ॥ ५९ ॥

---

१ क. ख. ग. 'तु प्रक्ष' । २ ख. 'वेध' । ३ ग. 'श्योदित' । ४ ग. 'प्रत्यक्षेषु' ।

सर्वत्रावस्थितं शान्तं न प्रपश्यन्ति शंकरम् ॥
ज्ञानचक्षुर्विहीनत्वादहो मायाबलं मुने ॥ ६० ॥
आत्मस्थं यः शिवं त्यक्त्वा बहिस्थं यजते शिवम् ॥
हस्तस्थं पिण्डमुत्सृज्य लिहेत्कूर्परमात्मनः ॥ ६१ ॥

उक्तयोगासमर्थानामपि लघुप्रशस्तं चोपायमाह—ज्ञानयोगेति ॥ ५८ ॥ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥

शिवमात्मनि पश्यन्ति प्रतिमासु न योगिनः ॥
अज्ञानां भावनार्थाय प्रतिमाः परिकल्पिताः ॥ ६२ ॥

प्रतिमानामुपयोगमाह—अज्ञानामिति ॥ ६२ ॥

अपूर्वानपरं ब्रह्म स्वात्मानं सत्यमद्वयम् ॥
प्रज्ञानघनमानन्दं यः पश्यति स पश्यति ॥ ६३ ॥

अपूर्वं कारणरहितमनपरं कार्यरहितं निष्कलमखण्डमद्वयं सच्चिदानन्दैकरसमित्यर्थः । स पश्यतीति । तदीयमेव दर्शनं फलवदित्यर्थः ॥ ६३ ॥

सर्वभूतस्थमात्मानं विशुद्धज्ञानदेहिनम् ॥
स्वात्मन्यपश्यन्बाह्येषु पश्यन्नपि न पश्यति ॥ ६४ ॥

अन्तर्योगाभावे केवलबाहियोगस्य वैफल्यमाह—सर्वभूतेति ॥ ६४ ॥

देवतां महतीमन्यामुपास्ते स्वात्मनो नरः ॥
न स वेद परं तत्त्वमथ योऽन्यामिति श्रुतिः ॥६५॥

महतीं देवतां परशिवात्मकां स्वात्मनः सकाशादन्यां य उपास्ते भेदेन स मूढः पशुरित्यर्थः । अथ योऽन्यामिति श्रुतिरिति । वाजसनेयके हि श्रूयते—"अथ योऽन्यां देवतामुपास्ते, अन्योऽसावन्योऽहमस्मीति न स वेद यथा पशुरेवं स देवानां यथा ह वै बहवः पशवो मनुष्यं भुञ्ज्युरेवमेकैकः पुरुषो देवान्भुनक्त्येकस्मिन्नेव पशावादीयमानेऽप्रियं भवति किमु बहुषु । तस्मादेषां तन्न प्रियं यदेतन्मनुष्या विद्युः" इति ॥ ६५ ॥

नाडीपुञ्जं सदासारं नरभावं महामुने ॥
समुत्सृज्यात्मनाऽऽत्मानमहमित्यवधारय ॥ ६६ ॥

---

१ च. 'वो मानुष्यं भेजुरे'।

भेदेन चैवोपासनीयं तर्हि कथमित्यत आह—नाडीपुञ्जमिति । नर इति भावोऽहमभिमानो यस्मिंस्तं नाडीपुञ्जं तदुपलक्षितं शरीरत्रयमुपाधिभूतमात्मना समुत्सृज्य बुद्ध्या विविच्याऽऽत्मानमहमित्यवधार्य परमात्मानं प्रत्यक्त्वादात्म्येनानुसंधेहीत्यर्थः ॥ ६६ ॥

अशरीरं शरीरेषु महान्तं विभुमीश्वरम् ॥
आनन्दमक्षरं साक्षान्मत्वा धीरो न शोचति ॥ ६७ ॥

उक्तेऽर्थे काठकश्रुतिमर्थत उदाहरति—अशरीरमिति । श्रुतिपाठस्त्वेवम्—

"अशरीरं शरीरेष्वनवस्थेष्ववस्थितम् ।
महान्तं विभुमात्मानं मत्वा धीरो न शोचति" इति ।

मत्वा ज्ञात्वा ॥ ६७ ॥

विभेदजनकेऽज्ञाने नष्टे ज्ञानबलान्मुने ॥
आत्मनो ब्रह्मणो भेदमसन्तं कः करिष्यति ॥ ६८ ॥

तावतैव शोकाभावे कारणमाह—विभेदेति । निरतिशयानन्दपरशिवस्वरूपस्य हि जीवस्य तथात्वापरिज्ञाननिबन्धनो यो भेदः स एव सांसारिकसकलक्लेशहेतुरैकात्म्यज्ञानेन तादृगज्ञाननिवृत्तौ ब्रह्मणः सकाशादात्मनो जीवस्य तन्निबन्धनभेदाभावान्निर्हेतुकः संसारशोक इत्यर्थः ॥ ६८ ॥

सर्वं समासतः प्रोक्तं सादरं मुनिसत्तम ॥
तस्मान्मायामयं देहं मुक्त्वा पश्य स्वमात्मकम् ॥६९॥

सूत उवाच—

इति श्रुत्वा गिरं नाथो भक्त्या परवशः पुनः ॥
स्तोतुमारभते देवमम्बिकापतिमद्भुतम् ॥ ७० ॥

बृहस्पतिरुवाच—

जय देव परानन्द जय चित्सत्यविग्रह ॥
जय संसाररोगघ्न जय पापहर प्रभो ॥ ७१ ॥
जय पूर्ण महादेव जय देवारिमर्दन ॥
जय कल्याण देवेश जय त्रिपुरमर्दन ॥ ७२ ॥

---

१ क. 'चिन्मयम्' । २ घ. 'न्दमीश्वरं' । ३ घ. 'मत्वा मुने' ।

जयाहङ्कारशत्रुघ्न जय मायाविषापह ॥
जय वेदान्तसंवेद्य जय वाचामगोचर ॥ ७३ ॥
जय रागहरश्रेष्ठ जय द्वेषहराग्रज ॥
जय साम्ब सदाचार जय सर्वसमाद्भुत ॥ ७४ ॥
जय ब्रह्मादिभिः पूज्य जय विष्णो परामृत ॥
जय विद्यामहेशान जय विद्याप्रदानिशम् ॥ ७५ ॥
जय सर्वाङ्गसंपूर्ण नागाभरणभूषित ॥
जय ब्रह्मविदां प्राप्य जय भोगापवर्गद ॥ ७६ ॥
जय कामहर प्राज्ञ जय कारुण्यविग्रह ॥
जय भस्म महादेव जय भस्मावगुण्ठित ॥ ७७ ॥
जय भस्मरतानां तु पाशभङ्गपरायण ॥
जय हृत्पङ्कजे नित्यं यतिभिः पूज्यविग्रह ॥ ७८ ॥

सूत उवाच—

इति स्तुत्वा महादेवं प्रणिपत्य बृहस्पतिः ॥
कृतार्थः क्लेशनिर्मुक्तो भक्त्या परवशोऽभवत् ॥ ७९ ॥
य इदं पठते नित्यं संध्ययोरुभयोरपि ॥
भक्तिपारंगतो भूत्वा परं ब्रह्माधिगच्छति ॥ ८० ॥
गङ्गाप्रवाहवत्तस्य वाग्विभूतिर्विजृम्भते ॥
बृहस्पतिसमो बुद्ध्या गुरुभक्त्या मया समः ॥ ८१ ॥
पुत्रार्थी लभते पुत्रं कन्यार्थी कन्यकामियात् ॥
ब्रह्मवर्चसकामस्तु तदाप्नोति न संशयः ॥ ८२ ॥
तस्माद्भवद्भिर्मुनयः संध्ययोरुभयोरपि ॥
जप्यं स्तोत्रमिदं पुण्यं देवदेवस्य भक्तितः ॥ ८३ ॥

---

१ क. °य विज्ञानसं° । २ ङ. °प्रकाशन । ३ क. भक्तिदम् ।

इति श्रीस्कन्दपुराणे सूतसंहितायां ज्ञानयोगखण्डे
नाडीचक्रनिरूपणं नामैकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

॥ ६९ ॥ ७० ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ ७५ ॥ ७६ ॥ ७७ ॥ ७८ ॥
॥ ७९ ॥ ८० ॥ ८१ ॥ ८२ ॥ ८३ ॥

इति श्रीसूतसंहितातात्पर्यदीपिकायां ज्ञानयोगखण्डे नाडीचक्रनि-
रूपणं नामैकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

(अथ द्वादशोऽध्यायः)

ईश्वरउवाच—

अथातः संप्रवक्ष्यामि नाडीशुद्धिं समासतः ॥
विध्युक्तकर्मसंयुक्तः कामसंकल्पवर्जितः ॥ १ ॥
यमाद्यष्टाङ्गसंयुक्तः शान्तः सत्यपरायणः ॥
गुरुशुश्रूषणरतः पितृमातृपरायणः ॥ २ ॥

यतो नाडीचक्रज्ञानाधीनं तत्र चित्तप्राणध्यानपूर्वकं नाडीशोधनमतस्तदन-न्तरं तत्कथनमिति प्रतिजानीते—अथात इति । पापानिबन्धनस्य शोधनसमये नाडीस्खलनस्य परिहारायाऽऽह—विध्युक्तेति । चित्तविक्षेपनिबन्धनस्य परिहारायाऽऽह—कामेति ॥ १ ॥ २ ॥

स्वाश्रमे संस्थितः सम्यग्ज्ञानिभिश्च सुशिक्षितः ॥
पर्वताग्रे नदीतीरे बिल्वमूले वनेऽथवा ॥ ३ ॥

ज्ञानिभिरिति । शोधनेऽनुभवपर्यन्तं ज्ञानवृद्धिः । ऐकाग्र्यानुकूलं देशमाह—पर्वताग्र इत्यादि ॥ ३ ॥

मनोरमे शुचौ देशे वेदवोपसमन्विते ॥
फलमूलैः सुसंपूर्णैर्वारिभिश्च सुसंयुते ॥ ४ ॥
सुशोभनं मठं कृत्वा सर्वरक्षासमन्वितम् ॥
त्रिकालस्नानसंयुक्तः श्रद्दधानः समाहितः ॥ ५ ॥

---

१ म. 'दीलक्ष्न' । क. 'दीसंवटन' । २ म. 'वे तथा ।

विरजानलजं भस्म गृहीत्वा वाऽग्निहोत्रजम् ॥
अग्निरित्यादिभिर्मन्त्रैर्जाबालैः सप्तभिर्मुने ॥ ६ ॥
षड्भिर्वाऽऽथर्वणैर्मन्त्रैः समुद्धूल्य ततः परम् ॥
तिर्यक्त्रिपुण्ड्रमुरसा शिरसा बाहुमूलतः ॥ ७ ॥
धारयेत्परया भक्त्या देवदेवं प्रणम्य च ॥
सरस्वतीं सुसंपूज्य स्कन्दं ²विघ्नेश्वरं गुरुम् ॥ ८ ॥
चन्द्रमादित्यमनिलं तथैवाग्निं महामुने ॥
आरुह्य चाऽऽसनं पश्चात्प्राङ्मुखोदङ्मुखोऽपि वा ॥ ९ ॥

पावनत्वाय वैदिकाधिष्ठितं देशमाह—वेदघोषेति । ननु योगाभ्याससमये वेदघोषापेक्षा ।

"समे शुचौ शर्कराबह्निवालुकाविवर्जिते शब्दजलाश्रयादिभिः ।
मनोनुकूले न तु चक्षुपीडने गुहानिवाताश्रयणे प्रयोजयेत्" इति
श्वेताश्वतरश्रुतेः ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥

समग्रीवशिरःकायः संवृतास्यः सुनिश्चलः ॥
नासाग्रे शशभृद्बिम्बं बिन्दुमत्र तुरीयकम् ॥ १० ॥
स्रवन्तममृतं पश्यन्नेत्राभ्यां सुसमाहितः ॥
इडया प्राणमाकृष्य पूरयित्वोदरस्थितम् ॥ ११ ॥

समग्रीवेति । तथा च गीतासु—

"समं कायशिरोग्रीवं धारयन्नचलं स्थिरः ।
संप्रेक्ष्य नासिकाग्रं स्वं दिशश्चानवलोकयन् ॥
प्रशान्तात्मा विगतभीर्ब्रह्मचारिव्रते स्थितः ।
मनः संयम्य मच्चित्तो युक्त आसीत मत्परः" इति ।

नासाग्र इति । नासाग्रे चन्द्रबिम्बं तत्र यत्तुरीयकं यकाराच्चतुर्थं वकारं सबिन्दुकममृतस्राविणं स्मरन्नेत्राभ्यामपि तमेव देशं पश्यन्नित्यर्थः । तदुक्तमागमे—

---

१ म. 'ठकं मं'। २ इ. विघ्नेश्वरं ।

"नासाग्रे मण्डलं चान्द्रं ज्योत्स्नाजालसमन्वितम् ।
नादबिन्दुयुजा मध्ये वकारेण विराजितम् ॥
ध्यायन्संपूरयेद्वायुम्" इति ॥ १० ॥ ११ ॥

ततोऽग्निं देहमध्यस्थं ध्यायञ्ज्वालावलीमयम् ॥
बिन्दुनादसमायुक्तमग्निबीजं विचिन्तयेत् ॥ १२ ॥
पश्चाद्विरेचयेत्प्राणं मन्दं पिङ्गलया बुधः ॥
पुनः पिङ्गलयाऽऽपूर्य वह्निबीजमनुस्मरन् ॥ १३ ॥
पुनर्विरेचयेद्धीमानिडयैव शनैः शनैः ॥
त्रिचतुर्वत्सरं वाऽथ त्रिचतुर्मासमेव वा ॥ १४ ॥
षट्कृत्व आचरेन्नित्यं रहस्येवं त्रिसंधिषु ॥
नाडीशुद्धिमवाप्नोति पृथक्चिह्नोपलक्षिताम् ॥ १५ ॥

बिन्दुनादसमायुक्तमिति । बिन्दुरनुस्वारः । नादस्तदनुगतो ध्वनिः ॥ १२ ॥
॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥

शरीरलघुता दीप्तिर्वह्नेर्जठरवर्तिनः ॥
नादाभिव्यक्तिरित्येतच्चिह्नं तत्सिद्धिसूचकम् ॥ १६ ॥

नादाभिव्यक्तिरिति । अनाहतनादः स्फुरतीत्यर्थः ॥ १६ ॥

यावदेतानि संपश्येत्तावदेवं समाचरेत् ॥
अथवैतत्परित्यज्य स्वात्मशुद्धिं समाश्रयेत् ॥ १७ ॥

विवेकज्ञानाधिकारवतस्तु तदेव पर्याप्तं नाडीशुद्ध्यादिभिर्न प्रयोजनमित्याह—अथवैतदिति । पूर्वोक्ता विशुद्धिर्नाडीगतपित्तश्लेष्मादिशोधनेन देहशुद्धिमात्रे हेतुः । विवेकज्ञानं तु नाडीपरिवृतं स्थूलं देहं तत्र व्याप्तं लिङ्गशरीरं तदुभयोपादानं चाविद्यामात्मनः सकाशात्परिशोध्य विविक्तं सच्चिदानन्दैकरसमात्मतत्त्वं व्यवस्थापयतीति पूर्वस्मादिदं प्रशस्ततरमित्यर्थः ॥ १७ ॥

आत्मा शुद्धः सदा नित्यः सुखरूपः स्वयंप्रभः ॥
अज्ञानान्मलिनो भाति ज्ञानाच्छुद्धो विभात्ययम् ॥ १८ ॥

---

१ क. °बीजं मुनीश्वर । २ क. ख. ङ. °क्षिताम् । ३ घ. स्फुरती° । ४ घ. °शुद्धे स्थू° । ५ ग. °नन्दरसात्मत° ।

अज्ञानमलपङ्कं यः क्षालयेज्ज्ञानतोयतः ॥
स एव सर्वदा शुद्धो नाज्ञः कर्मरतो हि सः ॥ १९ ॥

वस्तुभूतश्लेष्मादिमलनिरसनं हि वस्तुभूतेनैव पवनेन भवति । नित्यशुद्धस्वप्रकाशचिदानन्दैकरस आत्मा त्वविद्यामलेनैव मलिन इति विद्यया तन्निरासे स्वाभाविकी तस्य शुद्धिर्व्यवतिष्ठत इत्याह—आत्मा शुद्ध इति ॥१८॥१९॥

न बुद्धिभेदं जनयेदज्ञानां कर्मसङ्गिनाम् ॥
कर्म कर्तव्यमित्येवं बोधयेत्तान्समाहितः ॥ २० ॥

इति श्रीस्कन्दपुराणे सूतसंहितायां ज्ञानयोगखण्डे
नाडीशुद्धिनिरूपणं नाम द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

इयमेव यदि प्रशस्ता क्रियास्ति तर्हि भूतपूर्वा शुद्धिः शास्त्रैरुपदिश्यत इत्यत आह—न बुद्धिभेदमिति । अज्ञो हि कर्मणि सक्तो ज्ञानानधिकृत इति तस्य कृते साऽपि शुद्धिर्वक्तव्येत्यर्थः ॥ २० ॥

इति श्रीसूतसंहितातात्पर्यदीपिकायां ज्ञानयोगखण्डे नाडीशुद्धिनिरूपणं नाम द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

(अथ त्रयोदशोऽध्यायः)

ईश्वर उवाच—

अथातः संप्रवक्ष्यामि तवाष्टाङ्गानि सुव्रत ॥
यमश्च नियमश्चैव तथैवाऽऽसनमेव च ॥ १ ॥
प्राणायामस्तथा विप्र प्रत्याहारस्तथा परः ॥
धारणा च तथा ध्यानं समाधिश्चाष्टमो मुने ॥ २ ॥

यत उक्तनाडीशोधनसापेक्षाणि यमादीन्यष्टौ योगाङ्गान्यतस्तदनन्तरं तदभिधानमिति प्रतिजानीते—अथात इति ॥ १ ॥ २ ॥

---

१ ग. 'सर्वदा'।

अहिंसा सत्यमस्तेयं ब्रह्मचर्यं दयाऽऽर्जवम् ॥
क्षमा धृतिर्मिताहारः शौचं चेति यमा दश ॥ ३ ॥

उद्देशक्रमेण यमस्य लक्षणमाह—अहिंसेत्यादि ॥ ३ ॥

वेदोक्तेन प्रकारेण विना सत्यं तपोधन ॥
कायेन मनसा वाचा हिंसा हिंसा न चान्यथा ॥ ४ ॥

"न हिंस्यात्सर्वा भूतानि" इति निषेधः स रागनिबन्धनाया एव हिंसायाः। अतः "अग्नीषोमीयं पशुमालभेत" इति विधिनिबन्धना हिंसा न निषिध्यत इत्याह—वेदोक्तेनेति। अग्नीषोमीयस्य हि सोमयागाङ्गत्वात्तद्धिंसा विधिनिबन्धना। "श्येनेनाभिचरन्यजेत" इत्यत्रापि श्येनयागाङ्गभूतपशुहिंसा विधिनिबन्धनैव न निषिध्यते। या तु तेनाभिचारयागेन शत्रुवधात्मिका हिंसा सा द्वेषनिबन्धनैवेति निषेधसंस्पर्शान्निषिध्यते। शारीरहिंसाया एव हिंसात्वं न पुनर्वाचिकमानसयोरिति भ्रमनिरासाय तद्भेदानाह—कायेनेति। साऽप्येकैका त्रिविधा। स्वयं कृताऽन्येन कारिता क्रियमाणा केवलमनुमोदिता चेति नवधा। तत्राप्येकैका त्रिविधा। लोभमूला क्रोधमूलाऽज्ञानमूला चेति सप्तविंशतिधा। साऽप्येकैका त्रिविधा। मृदुमात्रा मध्यमात्राऽधिकमात्रा चेत्येकाशीतिर्हि हिंसाभेदा वितर्कनामानस्त्यक्तव्याः। तत्त्यागोपायश्च तेषां निरतिशयदुःखहेतवस्तत्त्वज्ञानप्रतिबन्धकाश्चेति प्रणिधानम्। एतच्च सत्यवचनादिवितर्कान्तरेष्वपि द्रष्टव्यम्। तदुक्तं योगशास्त्रे—

"वितर्कबाधने प्रतिपक्षभावनम्" 'वितर्का हिंसादयः कृतकारितानुमोदिता लोभक्रोधमोहपूर्वका मृदुमध्याधिमात्रा दुःखाज्ञानानन्तफला इति प्रतिपक्षभावनम्' इति ॥ ४ ॥

आत्मा सर्वगतोऽच्छेद्य अदाह्य इति या मतिः ॥
सा चाहिंसा परा प्रोक्ता मुने वेदान्तवेदिभिः ॥ ५ ॥

कायिकादिहिंसाया वर्जनमुक्त्वाऽऽत्महिंसाया वर्जनमाह—आत्मा सर्वगत इति।

"अच्छेद्योऽयमदाह्योऽयमक्लेद्योऽशोष्य एव च।
नित्यः सर्वगतः स्थाणुरचलोऽयं सनातनः" इति।

उक्तस्याऽऽत्मस्वरूपस्याज्ञानमात्महिंसा। यदाहुः—

---

१ क. 'ते। अग्नी'। २ ख. 'नविकल्पो'। ३ क. ख. घ. 'धिकमा'।

"योऽन्यथा सन्तमात्मानमन्यथा प्रतिपद्यते ।
प्रायश्चित्तं न पश्यामि येन शुध्येत्स आत्महा" इति ।

अतो ज्ञानेन तन्निरासः परमाऽहिंसेत्यर्थः ॥ ५ ॥

यत्त्वदृष्टेन्द्रियैर्दृष्टं श्रुतं वेदविदां वर ॥
तस्यैवोक्तिर्भवेदिप्र सत्यता नान्यथा भवेत् ॥ ६ ॥

अहिंसावत्सत्यमपि परमपरं चेति द्विविधम् । तत्रापरमाह—यत्त्वदृष्टेति । भ्रमदृष्टाभिधानं प्रमाणदृष्टस्यापि रागादिभिरन्यथाभिधानं चासत्यमित्यर्थः॥६॥

सर्वं सत्यं परं ब्रह्म न चान्यदिति या मतिः ॥
तत्सत्यं परमं प्रोक्तं वेदान्तज्ञानभावितैः ॥ ७ ॥

परमं सत्यमाह—सर्वं सत्यमिति । सर्वं वस्तु ब्रह्मस्वरूपेणैव सत्यं पृथक्त्वेनासत्यमिति यज्ज्ञात्वाऽभिधानं तत्सत्यमित्यर्थः ॥ ७ ॥

अन्यदीये तृणे रत्ने काञ्चने मौक्तिकेऽपि वा ॥
मनसाऽपि निवृत्तिर्या तदस्तेयं विदुर्बुधाः ॥ ८ ॥

अस्तेयमपि द्विविधम् । तत्राऽऽद्यमाह—अन्यदीय इति । मृदुमध्याधिकमात्रा इत्युक्तभेदोपलक्षणत्वेन तृणादिविभागकथनम् ॥ ८ ॥

आत्मनाऽनात्मभावेन ह्यपहारविवर्जनम् ॥
यत्तदस्तेयमित्युक्तमात्मविद्भिर्महात्मभिः ॥ ९ ॥

द्वितीयमस्तेयमाह—आत्मन इति । अनात्मा देहेन्द्रियादिस्तद्रूपतयैवाऽऽत्मनो यत्परिज्ञानं स आत्मापहारः ।

"योऽन्यथा सन्तमात्मानमन्यथा प्रतिपद्यते ।
किं तेन न कृतं पापं चोरेणाऽऽत्मापहारिणा" इत्युक्तम् ।

तद्विवर्जनं देहेन्द्रियादिव्यतिरिक्तात्मानुसंधानं परममस्तेयमित्यर्थः ॥ ९ ॥

कायेन मनसा वाचा नारीणां परिवर्जनम् ॥
ऋतुसेवां विना स्वस्यां ब्रह्मचर्यं तदुच्यते ॥ १० ॥

अपरं ब्रह्मचर्यमाह—कायेनेति । अनुरागपुरःसराणि नारीणां स्पर्शभाषणचिन्तनान्यब्रह्मचर्यम् । उक्तं हि—

---

१ घ. 'दृष्टश्रु' । २ घ. 'न सम्यक्' ।

'स्मरणं कीर्तनं केलिः प्रेक्षणं गुह्यभाषणम्।
संकल्पोऽध्यवसायश्च क्रियानिर्वृत्तिरेव च॥

एतन्मैथुनमष्टाङ्गं प्रवदन्ति मनीषिणः।
विपरीतं ब्रह्मचर्यम्' इति।

ऋतौ स्वभार्यासेवा तु ब्रह्मचर्यमेव। ऋताविति विहितकालोपलक्षणम्। श्रूयते हि—"प्राणं वा एते प्रस्कन्दन्ति ये दिवा रत्या संयुज्यन्ते। ब्रह्मचर्यमेव तद्यद्रात्रौ रत्या संयुज्यते" इति॥ १०॥

ब्रह्मभावे मनश्चारं ब्रह्मचर्यं परं तथा॥
आत्मवत्सर्वभूतेषु कायेन मनसा गिरा॥ ११॥
अनुकम्पा दया सैव प्रोक्ता वेदान्तवेदिभिः॥
पुत्रे मित्रे कलत्रे च रिपौ स्वात्मनि संततम्॥ १२॥

ब्रह्मभाव इति। ब्रह्मात्मैकत्वे मनसश्चरणं ब्रह्मचर्यम्। श्रूयते हि—

"येषां तपो ब्रह्मचर्यं येषु सत्यं प्रतिष्ठितम्।
तेषामसौ विरजो ब्रह्मलोको न येषु जिह्ममनृतं न माया च" इति।

अत्र परमपरं ब्रह्मचर्यं विवक्षितम्॥

आत्मवदिति। अनुकम्पा रक्षाभिमुखी बुद्धिः। यदुक्तमागमे—

"रोगार्तस्य रिपोर्वाऽपि मित्रस्यान्यस्य वा पुनः।
तद्रक्षाभिमुखी बुद्धिर्दयैषा भाषिता बुधैः" इति।

पुत्रे मित्र इति। तदुक्तं गीतासु—

"सुहृन्मित्रार्युदासीनमध्यस्थद्वेष्यबन्धुषु॥
साधुष्वपि च पापेषु समबुद्धिर्विशिष्यते" इति॥११॥१२॥

ऐकरूप्यं मुने यत्तदार्जवं प्रोच्यते मया॥
कायेन मनसा वाचा शत्रुभिः परिपीडिते॥ १३॥

कायेनेति। त्रिभिरपि करणैः पीडने चित्तविक्षेपविरहः क्षमा॥ १३॥

चित्तक्षोभनिवृत्तिर्या क्षमा सा मुनिपुंगव॥
वेदादेव विनिर्मोक्षः संसारस्य न चान्यथा॥ १४॥

---

१ घ. प्राणा वा। २ घ. ऐकरूप्यं।

वेदादेवेति । वेदविप्लावकवचनेषु सत्स्वपि वेदविरुद्धधर्मपरिहारेण वैदिकधर्मेषु स्थैर्यमपरमा धृतिः ॥ १४ ॥

इति विज्ञाननिंष्पत्तिर्धृतिः प्रोक्ता हि वैदिकैः ॥
अहमात्मा न मर्त्योऽस्मीत्येवमप्रच्युता मतिः ॥ १५ ॥

परमामाह—अहमात्मेति । उक्ता हि धृतिर्देहादिविविक्तात्मविषयेति परमा धृतिः ॥ १५ ॥

या सा प्रोक्ता धृतिः श्रेष्ठा मुने वेदैकवेदिभिः ॥
अल्पमिष्टाशनाभ्यां तु नास्ति योगः कथंचन ॥ १६ ॥

अल्पेति । अल्पाशने तु धातुसंक्षोभः । अधिकेऽजीर्णं निद्रालस्यादि वा । अतो मिताहारो योगाङ्गमिति । उक्तं च—

"अन्नेन कुक्षेर्द्वावंशौ पानेनैकं प्रपूरयेत् ।
प्राणसंचरणार्थं तु चतुर्थमवशेषयेत् ॥
गुरूणामर्धसौहित्यं लघूनां नातितृप्तता"

इत्यादि वैद्यशास्त्रोक्तं द्रष्टव्यम् ॥ १६ ॥

तस्माद्योगानुगुण्येन भोजनं मितभोजनम् ॥
स्वदेहमलनिर्मोक्षो मृज्जलाभ्यां महामुने ॥ १७ ॥

स्वदेहेति ।

"शौचं तु द्विविधं प्रोक्तं बाह्यमाभ्यन्तरं तथा ।
मृज्जलाभ्यां भवेद्बाह्यं भावशुद्धिस्तथाऽऽन्तरम्" ।

इति स्मरणात् ॥ १७ ॥

यत्तच्छौचं भवेद्बाह्यं मानसं मननं विदुः ॥
अहं शुद्ध इति ज्ञानं शौचं वाञ्छन्ति पण्डिताः ॥ १८ ॥

अहं शुद्ध इति ।

"स्थानाद्बीजादुपष्टम्भान्निष्यन्दान्निधनादपि ।
कायमाधेयशौचत्वात्पण्डिता ह्यशुचिं विदुः" ।

अतस्तदविवेक एवाशौचं तद्विवेकज्ञानं शौचमित्यर्थः ॥ १८ ॥

अत्यन्तमलिनो देहो देही चात्यन्तनिर्मलः ॥
उभयोरन्तरं ज्ञात्वा कस्य शौचं विधीयते ॥ १९ ॥

---

१ प. निष्पत्ति ।

ज्ञानशौचं परित्यज्य बाह्ये यो रमते नरः ॥
स मूढः काञ्चनं त्यक्त्वा लोष्टं गृह्णाति सुव्रत॥२०॥
ज्ञानाम्भसैव शुद्धस्य कृतकृत्यस्य योगिनः ॥
कर्तव्यं नास्ति लोकेऽस्मिन्नस्ति चेन्न स तत्त्ववित् ॥२१॥

विवेकज्ञानस्यैव शौचत्वे हेतुमाह—अत्यन्तमलिन इति ॥ १९ ॥ २० ॥२१॥

लोकत्रयेऽपि कर्तव्यं किंचिन्नास्त्यात्मवेदिनः ॥
इहैव जीवन्मुक्तास्त इह चेदिति हि श्रुतिः ॥ २२ ॥
तस्मात्सर्वप्रयत्नेन मुने हिंसादिसाधनैः ॥
आत्मानमक्षरं ब्रह्म विद्धि ज्ञानात्तु वेदजात् ॥ २३ ॥

इति श्रीस्कन्दपुराणे सूतसंहितायां ज्ञानयोगखण्डे यमविधिनिरूपणं नाम त्रयोदशोऽध्यायः॥१३॥

किंचिदिति। किमपि नास्ति। इहैव जीवन्मुक्तत्वे श्रुतिमुदाहरति—इह चेदिति।

"इह चेदवेदीदथ सत्यमस्ति न चेदिहावेदीन्महती विनष्टिः"

इति तलवकारोपनिषदीत्यर्थः ॥ २२ ॥ २३ ॥

इति श्रीसूतसंहितातात्पर्यदीपिकायां ज्ञानयोगखण्डेऽष्टाङ्गयोगे यमविधिनिरूपणं नाम त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

(अथ चतुर्दशोऽध्यायः)

ईश्वर उवाच—

अथातः संप्रवक्ष्यामि नियमान्मुनिसत्तम ॥
तपः संतोष आस्तिक्यं दानमीश्वरपूजनम् ॥ १ ॥
सिद्धान्तश्रवणं चैव ह्रीर्मतिश्च जपो व्रतम् ॥
एते च नियमाः प्रोक्ता योगविद्भिर्महात्मभिः ॥ २ ॥

---

१ क. °रञ्जनम्।

यतो यमवन्नियमा अपि योगाङ्गमतस्तदनन्तरं तान्वक्तुं प्रतिजानीते—अथात इति ॥ १ ॥ २ ॥

तानहं क्रमशो वक्ष्ये शृणु श्रद्धापुरःसरम् ॥
वेदोक्तेन प्रकारेण कृच्छ्रचान्द्रायणादिभिः ॥ ३ ॥

अपरं तप आह—वेदोक्तेनेति । कृच्छ्रचान्द्रायणादिस्वरूपं प्रागुक्तम् ॥ ३ ॥

शरीरशोषणं यत्तत्तप इत्युच्यते बुधैः ॥
कोऽहं मोक्षः कथं केन संसारं प्रतिपन्नवान् ॥ ४ ॥
इत्यालोचनमर्थज्ञास्तपः शंसन्ति पण्डिताः ॥
यदृच्छालाभतो नित्यं प्रीतिर्या जायते नृणाम् ॥ ५ ॥

परमं तप आह—कोऽहमिति । उक्तं हि—

"मनसश्चेन्द्रियाणां च ऐकाग्र्यं परमं तपः ।
तज्ज्यायः सर्वधर्मेभ्यः स धर्मः परमो मतः" इति ॥ ४ ॥ ५ ॥

तं संतोषं विदुः प्राज्ञाः परिज्ञानैकतत्पराः ॥
ब्रह्मादिलोकपर्यन्ताद्विरक्तस्य परात्मनि ॥ ६ ॥
प्रियं यत्तन्महाप्राज्ञाः संतोषं परमं विदुः ॥
श्रौते स्मार्ते च विश्वासो यत्तदास्तिक्यमुच्यते ॥ ७ ॥
न्यायार्जितं धनं चान्नं श्रद्धया वैदिके द्विजे ॥
अन्यद्वा यत्प्रदीयेत तद्दानं प्रोच्यते मया ॥ ८ ॥
अवैदिकाय विप्राय दत्तं यन्मुनिपुङ्गव ॥
नोपकाराय तत्तस्य भस्मनीव हुतं हविः ॥ ९ ॥

परमं संतोषमाह—ब्रह्मादीति । श्रूयते हि—

"ते ये शतं बृहस्पतेरानन्दाः, स एकः प्रजापतेरानन्दः, श्रोत्रियस्य चाकामहतस्य" इति ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥

ब्रह्माणं विष्णुमीशानं वैश्यक्षत्रियवाडवैः ॥
यथाशक्त्यर्चनं भक्त्या यत्तदीश्वरपूजनम् ॥ १० ॥

---

१ घ. तज्ज्यायः । २ ग. 'रक्तः परमात्म' । ३ क. ग. घ. 'शक्त्याऽर्चन' ।

रागाद्यपेतं हृदयं वागदुष्टाऽनृतादिना ॥
हिंसाविरहितः काय एतच्चेश्वरपूजनम् ॥ ११ ॥

ब्रह्माणमिति । वेदपेर्मेधाणं क्षमिपेर्विष्णुम् । वाथवा ब्राह्मणास्त्वैरीशानं स्वीकृत्य यदर्चनं तदित्यर्थः ॥ १० ॥ ११ ॥

सत्यं ज्ञानमनन्तं च परानन्दं ध्रुवं परम् ॥
प्रत्यगित्यवगत्यन्तं वेदान्तश्रवणं बुधाः ॥ १२ ॥

प्रत्यगिति । अवगतिरपरोक्ष्यम् ॥ १२ ॥

सिद्धान्तश्रवणं प्राहुर्द्विजानां मुनिसत्तम ॥
शूद्राणां च विरक्तानां तथा स्त्रीणां महामुने ॥ १३ ॥
सिद्धान्तश्रवणं प्रोक्तं पुराणश्रवणं बुधैः ॥
वेदलौकिकमार्गेषु कुत्सितं कर्म यद्भवेत् ॥ १४ ॥
तस्मिन्भवति या लज्जा ह्रीस्तु सैवेति कीर्तिता ॥
वैदिकेषु हि सर्वेषु श्रद्धया सा मतिर्भवेत् ॥ १५ ॥

तथा स्त्रीणामिति । त्रैवर्णिकस्त्रीणां तु श्रौते विकल्प उक्तः ॥१३॥१४॥१५॥

गुरुणा चोपदिष्टोऽपि तन्त्रसंबन्धवर्जितः ॥
वेदोक्तेनैव मार्गेण मन्त्राभ्यासो जपः स्मृतः ॥१६॥
कल्पे सूत्रेऽथ वा वेदे धर्मशास्त्रे पुराणके ॥
इतिहासेऽनुवृत्तिर्या स जपः प्रोच्यते मया ॥ १७ ॥

उपदिष्टोऽपीति । न पुनः पुस्तकपाठादिमात्रेण ज्ञात इत्यर्थः । तन्त्रसंबन्धेति । कापालं नाकुलं वाममित्यादिवेदविरुद्धागमसंस्पर्शरहित इत्यर्थः ॥ १६ ॥ १७॥

या वेदबाह्याः स्मृतयो याश्च काश्च कुदृष्टयः ॥
सर्वास्ता निष्फलाः प्रेत्य तमोनिष्ठा हि ताः स्मृताः॥१८

वेदविरुद्धतन्त्रसंबन्धत्यागे कारणमाह—या वेदबाह्या इति ॥ १८ ॥

---

१ घ. ङ. °देवि: ॥ हि°। २ ग. अपे। ३ घ. °से च नृ°। ङ. °से नित्°। ४ ङ. °म्प्रसम्प°।

श्रेयान्स्वधर्मो विगुणः परधर्मात्स्वनुष्ठितात् ॥
स्वधर्मे निधनं श्रेयः परधर्मो भयावहः ॥ १९ ॥
तस्मात्सर्वप्रयत्नेन वेदमन्त्रं सदा जपेत् ॥
जपश्च द्विविधः प्रोक्तो वाचिको मानसस्तथा ॥ २० ॥

वेदोक्तधर्मसम्यगनुष्ठानाशक्तस्यापि यथाशक्ति तदनुष्ठानमेव न तु विरुद्धशास्त्रार्थानुष्ठानमित्याह—श्रेयान्स्वधर्म इति ॥ १९ ॥ २० ॥

वाचिकोपांशुरुच्चैश्च द्विविधः परिकीर्तितः ॥
मानसो मननध्यानभेदाद्द्वैविध्यमास्थितः ॥ २१ ॥
उच्चैर्जपादुपांशुश्च सहस्रगुण उच्यते ॥
मानसश्च तथोपांशोः सहस्रगुण उच्यते ॥ २२ ॥

वाचिकोपांशुरिति । संधिश्छान्दसः ॥ २१ ॥ २२ ॥

उच्चैर्जपस्तु सर्वेषां यथोक्तफलदो भवेत् ॥
नीचैः श्रुतो न चेत्सोऽपि श्रुतश्चेन्निष्फलो भवेत् ॥ २३ ॥

उच्चैर्जपादुपांशुजपः फलेन सहस्रगुण उक्त उच्चैर्जपस्तु किंफल इत्यत आह—उच्चैर्जपस्तु सर्वेषामिति । यो मन्त्रजपो यावतः फलस्य साधनत्वेन शास्त्रे कथितः स तावत्फलस्तत्सहस्रगुणस्तन्मन्त्रोपांशुजप इत्यर्थः । उच्चैर्जपोऽपि यथा नीचैर्म्लेच्छैर्न श्रूयते तथाऽरण्यादौ विविक्तदेशे क्रियते चेदुक्तफलो भवति । प्रमादान्नीचैः श्रुतश्चेत्तस्य यथोक्तमपि फलं नास्तीत्याह—नीचैरिति ॥ २३ ॥

ऋषिं छन्दोऽधिदैवं च ध्यायमानो जपेन्नरः ॥
प्रसन्नगुरुणा पूर्वमुपदिष्टं त्वनुज्ञया ॥ २४ ॥

दशमं नियमव्रतमाह—प्रसन्नेति । प्रतिबन्धकपापनिरासद्वारा चित्तशुद्धये पुण्योत्पत्तिद्वारा फलानुकूल्याय च गुर्वनुज्ञया क्रियमाणमुपवासादिकं व्रतमित्यर्थः ॥ २४ ॥

धर्मार्थमात्मशुद्ध्यर्थमुपायग्रहणं व्रतम् ॥
अथवाऽऽथर्वणैर्मन्त्रैर्गृहीत्वा भस्म पाण्डुरम् ॥ २५ ॥

---

१ क. ख. ग. घ. 'गुणोऽस्त्वुक्त'। २ ङ. यावत्फल'। ३ घ. श्रुतश्चेत्तस्य

व्रतशब्दस्यार्थान्तरमाह—अथवेति ॥ २५ ॥

सर्वाङ्गोद्धूलनं यत्तद्व्रतं प्रोक्तं मनीषिभिः ॥
एतद्वेदशिरोनिष्ठाः प्राहुः पाशुपतं मुने ॥ २६ ॥

एतद्वेदेति । अथर्वशिरसि—"अग्निरित्यादिना भस्म गृहीत्वा निमृज्याङ्गानि संस्पृशेद्व्रतमेतत्पाशुपतम्" इत्युक्तमित्यर्थः ॥ २६ ॥

केचिच्छिरोव्रतं प्राहुः केचिदत्याश्रमं विदुः ॥
केचित्तद्व्रतमित्यूचुः केचिच्छांभवमैश्वरम् ॥ २७ ॥

व्रतपदस्य मतभेदेनार्थान्तराण्याह—केचिदिति । "शिरोव्रतं विधिवद्यैस्तु चीर्णम्" इत्याथर्वणिका आहुरित्यर्थः । केचिदिति । "अत्याश्रमिभ्यः परमं पवित्रम्" इति श्वेताश्वतरशाखिनो व्यवहरन्तीत्यर्थः । व्रतं नाम शांभवमित्यन्ये, ऐश्वरमित्यपरे कथयन्तीत्यर्थः । अथवा यथोक्तपाशुपतव्रतमेव शिरोव्रतात्याश्रमशांभवैश्वरशब्दैराथर्वणिकादिभिरभिधीयत इत्यर्थः ॥ २७ ॥

अस्य व्रतस्य माहात्म्यमागमान्तेषु संस्थितम् ॥
सर्वपापहरं पुण्यं सम्यग्ज्ञानप्रकाशकम् ॥ २८ ॥

आगमान्तेष्वपरेष्वपि बहुषु वेदान्तेषु ॥ २८ ॥

यः पशुस्तत्पशुत्वं च व्रतेनानेन न त्यजेत् ॥
तं हत्वा न स पापीयानिति वेदान्तनिश्चयः ॥ २९ ॥

यः पशुरिति । सुकरमसर्वभोगोपकरणं परमपुरुषार्थसाधनं चैतत्पाशुपतव्रतम् । अमुना व्रतेन यः पशुः स्वात्मनः पशुत्वं न जहाति स आत्मघातकत्वादाततायी । अतः—

"आततायिवधे दोषो हन्तुर्नास्त्येव कश्चन"

इति वेदविदः स्मरन्तीत्यर्थः ॥ २९ ॥

सर्वमुक्तं समानेन नियमं मुनिसत्तम ॥
अनेन विधिना युक्तो भस्मज्योतिर्भविष्यति ॥ ३० ॥

---

१ ब. 'माख्याय' । २ ङ. 'मान्तेषु' । ३ ब. 'नान्येन' ।

इति श्रीस्कन्दपुराणे सूतसंहितायां ज्ञानयोगखण्डे
नियमविधिकथनं नाम चतुर्दशोऽ-
ध्यायः ॥ १४ ॥

भस्मज्योतिरिति । भस्मैवोक्तरीत्या तत्त्वावबोधहेतुत्वाज्ज्योतिर्यस्य स तथोक्तः ॥ १० ॥

इति श्रीसूतसंहितातात्पर्यदीपिकायां ज्ञानयोगखण्डे नियमवि-
धिकथनं नाम चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

(अथ पञ्चदशोऽध्यायः)

ईश्वर उवाच—

आसनानि पृथग्वक्ष्ये शृणु वाचस्पतेऽधुना ॥
स्वस्तिकं गोमुखं पद्मं वीरं सिंहासनं तथा ॥ १ ॥
भद्रं मुक्तासनं चैव मयूरासनमेव च ॥
सुखासनसमाख्यं च नवमं मुनिपुंगव ॥ २ ॥

यमनियमानुक्त्वा क्रमप्राप्तमासनं बृहस्पतिं प्रति वक्तुमीश्वरः प्रतिजानीते—आसनानीति । तानि नव तावदुद्दिशति—स्वस्तिकमिति ॥ १ ॥ २ ॥

जानूर्वोरन्तरे विप्र कृत्वा पादतले उभे ॥
समग्रीवशिरस्कस्य स्वस्तिकं परिचक्षते ॥ ३ ॥

स्वस्तिकस्य लक्षणमाह—जानूर्वोरिति । दक्षिणजानूरुमध्ये वामपादतलं वामजानूरुमध्ये दक्षिणपादतलं च विन्यस्य ऋजुकाय उपविशेदेतत्स्वस्तिकासनमित्यर्थः ॥ ३ ॥

सव्ये दक्षिणगुल्फं तु पृष्ठपार्श्वे निवेशयेत् ॥
दक्षिणेऽपि तथा सव्यं गोमुखं तत्प्रचक्षते ॥ ४ ॥

सव्ये वामे तस्मिन्पृष्ठपार्श्वे दक्षिणगुल्फं दक्षिणे च पृष्ठपार्श्वे सव्यं वामं विन्यसेदेतद्गोमुखासनम् ॥ ४ ॥

---

१ घ. °नि ता° । २ घ. ङ. वामगुल्फं वि° ।

अङ्गुष्ठावपि गृह्णीयाद्धस्ताभ्यां व्युत्क्रमेण तु ॥
ऊर्वोरुपरि विप्रेन्द्र कृत्वा पादतलद्वयम् ॥
पद्मासनं भवेदेतत्पापरोगभयापहम् ॥ ५ ॥

अङ्गुष्ठावपीति । दक्षिणस्योरोरुपरि वामपादतलं विन्यस्य तदीयमङ्गुष्ठं पश्चिमपथा गतेन वामहस्तेन गृह्णीयात् । एवं वामस्योरोरुपरि न्यस्तस्य दक्षिणपादतलस्याङ्गुष्ठं पश्चिमपथा गतेन दक्षिणहस्तेनेत्येतत्पद्मासनमुक्तफलमि- त्यर्थः ॥ ५ ॥

दक्षिणोत्तरपादं तु सव्य ऊरुणि विन्यसेत् ॥
ऋजुकायः सुखासीनो वीरासनमुदाहृतम् ॥ ६ ॥

दक्षिणमुत्तरपादं नाम पादाग्रं सव्ये वाम ऊरौ विन्यसेत् । एतच्चोपलक्षणम् । सव्यं वामं दक्षिण ऊरावेतद्वीरासनमित्यर्थः । दक्षिणोत्तरपादं तु दक्षिणोरुणि विन्यसेदिति पाठान्तरम् । आगमे चोभयमुक्तम्—ऊर्वोरुपरि कुर्वीत पादौ वीरं चेति ॥ ६ ॥

गुल्फौ च वृषणस्याधः सीवन्याः पार्श्वयोः क्षिपेत् ॥
दक्षिणं सव्यगुल्फेन वामं दक्षिणगुल्फतः ॥ ७ ॥
हस्तौ च जान्वोः संस्थाप्य स्वाङ्गुलीश्च प्रसार्य च ॥
नासाग्रं च निरीक्षेत भवेत्सिंहासनं हि तत् ॥ ८ ॥

सीवन्या वामपार्श्वे दक्षिणगुल्फं दक्षिणपार्श्वे च वामगुल्फं प्रसारिताङ्गुलि- हस्तौ जानुमूर्ध्नोर्विन्यस्य नासाग्रदर्शनं सिंहासनम् ॥ ७ ॥ ८ ॥

गुल्फौ च वृषणस्याधः सीवन्याः पार्श्वयोः क्षिपेत् ॥९॥
पार्श्वपादौ च पाणिभ्यां दृढं बद्ध्वा सुनिश्चलः ॥
भद्रासनं भवेदेतद्विषरोगविनाशनम् ॥ १० ॥

भद्रासनमाह—गुल्फौ चेति । सीवन्या वामपार्श्वे वामगुल्फो दक्षिणपार्श्वे दक्षिणगुल्फो यथा भवति तथा पादतले परस्पराभिमुखे सीवन्या अधस्ताद्वि- निवेश्य दक्षिणोरुं दक्षिणपाणिना वामोरुं च वामपाणिना सम्यङ्निष्पीड्या- वस्थानं भद्रासनमित्यर्थः ॥ ९ ॥ १० ॥

---

१ घ. °दं वामपादा° । २ क. ख. °न्निरीक्षेत ।

निपीड्य सीवनीं सूक्ष्मां दक्षिणोत्तरगुल्फतः ॥
वामं याम्येन गुल्फेन मुक्तासनमिदं भवेत् ॥ ११ ॥
मेढ्रोपरि विनिक्षिप्य सव्यगुल्फं ततोपरि ॥
गुल्फान्तरं च संक्षिप्य मुक्तासनमिदं भवेत् ॥ १२ ॥

सीवन्या अधस्ताद्वामो गुल्फस्तस्याधस्ताद्दक्षिणः । अथवा मेढ्रस्योपरि सव्यो गुल्फस्तस्योपरि दक्षिण इति द्वेधा मुक्तासनमित्याह—निपीड्य सीवनीमिति ॥ ११ ॥ १२ ॥

कूर्पराग्रौ मुनिश्रेष्ठ निःक्षिपेन्नाभिपार्श्वयोः ॥
भूम्यां पाणितलद्वंद्वं निःक्षिप्यैकाग्रमानसः ॥ १३ ॥
समुन्नतशिरःपादो दण्डवद्व्योम्नि संस्थितः ॥
मयूरासनमेतत्स्यात्सर्वपापप्रणाशनम् ॥ १४ ॥

कूर्पराग्राविति । तथा चाऽऽगमे—

"भुवि पाणितले कृत्वा कूर्परौ नाभिपार्श्वगौ ।
समुन्नतशिरःपादं दण्डवद्व्योमसंश्रयम् ॥
कुर्यादिदमिति प्रोक्तं मायूरं पापनाशनम्" इति ॥ १३ ॥ १४ ॥

येन केन प्रकारेण सुखं धैर्यं च जायते ॥
तत्सुखासनमित्युक्तमशक्तस्तत्समाश्रयेत् ॥ १५ ॥

येन केनेति । तथा च पातञ्जलं सूत्रम्—"स्थिरसुखमासनम्" इति ॥ १५ ॥

आसनं विजितं येन जितं तेन जगत्त्रयम् ॥
आसनं सकलं प्रोक्तं मुने वेदविदां वर ॥ १६ ॥

जगत्त्रयमिति । आसनजयस्य चित्तैकाग्र्यहेतुत्वात् । शीतोष्णादिद्वंद्वैरनुपघातात् । आह पतञ्जलिः—"ततो द्वंद्वानभिघातः" इति ॥ १६ ॥

अनेन विधिना युक्तः प्राणायामं सदा कुरु ॥ १७ ॥

इति श्रीस्कन्दपुराणे सूतसंहितायां ज्ञानयोगखण्डे आसनविधिनिरूपणं नाम पञ्चदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

---

१ ग. ङ. अमेन । २ ग. पादतल° । ३ ङ. सफलं ।

अनेनेति । आसनवतैव हि प्राणायामः कर्तव्य इत्याह—विधिनेति । श्वासप्रश्वासयोर्गतिविच्छेदः प्राणायाम इति ॥ १७ ॥

इति श्रीसूतसंहितातात्पर्यदीपिकायां ज्ञानयोगखण्डे, आसनविधिनिरूपणं नाम पञ्चदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

(अथ षोडशोऽध्यायः)

ईश्वर उवाच—

अथातः संप्रवक्ष्यामि प्राणायामं यथाविधि ॥
प्राणायाम इति प्रोक्तो रेचपूरककुम्भकैः ॥ १ ॥
वर्णत्रयात्मकाः प्रोक्ता रेचपूरककुम्भकाः ॥
स एव प्रणवः प्रोक्तः प्राणायामश्च तन्मयः ॥ २ ॥

यतो जितासनस्यैव प्राणायामो निरुपद्रवः सिध्यति, अतस्तदनन्तरं तत्प्रतिजानीते । अथात इति ॥ १ ॥ २ ॥

इडया वायुमाकृष्य पूरयित्वोदरस्थितम् ॥
शनैः षोडशभिर्मात्रैरकारं तत्र संस्मरेत् ॥ ३ ॥

उक्तं वर्णात्मकत्वं विवृणोति—इडयेति । मात्रैर्मात्राभिः । तल्लक्षणमुक्तम्—

'कालेन यावता स्वीयो हस्तः स्वजानुमण्डलम् ।
पर्येति मात्रा सा तुल्या स्वयैकश्वासमात्रया' इति ।

अकारं ब्रह्मात्मकम् ॥ ३ ॥

पूरितं धारयेत्पश्चाच्चतुःषष्ट्या तु मात्रया ॥
उकारमूर्तिमत्रापि संस्मरन्प्रणवं जपेत् ॥ ४ ॥
यावद्वा शक्यते तावद्धारयञ्जपसंयुतम् ॥
पूरितं रेचयेत्पश्चान्मकारेणानिलं बुधः ॥ ५ ॥
शनैः पिङ्गलया विप्र द्वात्रिंशन्मात्रया पुनः ॥
प्राणायामो भवेदेष ततश्चैवं समभ्यसेत् ॥ ६ ॥

---

१ क. °शनिःश्वा° । २ घ. °त्राद्भिः । ३ ग. घ. °तिमात्रा° ।

उकारमूर्तिं विष्णुमूर्तिम् ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥

पुनः पिङ्गलयाऽऽपूर्य मात्रैः षोडशभिस्तथा ॥
मकारमूर्तिमत्रापि स्मरेदेकाग्रमानसः ॥ ७ ॥
धारयेत्पूरितं विद्वान्प्रणवं विंशतिद्वयम् ॥
जपेदत्र स्मरेन्मूर्तिमुकाराख्यां तु वैष्णवीम् ॥ ८ ॥
अकारं तु स्मरेत्पश्चाद्रेचयेदिडयाऽनिलम् ॥
एवमेव पुनः कुर्यादिडयाऽऽपूर्य बुद्धिमान् ॥ ९ ॥

मकारमूर्तिं रुद्रम् ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥

एवं समभ्यसेन्नित्यं प्राणायामं यतीश्वरः ॥
अथवा प्राणमारोप्य पूरयित्वोदरस्थितम् ॥ १० ॥
प्रणवेन समायुक्तां व्याहृतीभिश्च संयुताम् ॥
गायत्रीं संजपेच्छुद्धः प्राणसंयमने त्रयम् ॥ ११ ॥
पुनश्चैवं त्रिभिः कुर्याद्गृहस्थश्च त्रिसंधिषु ॥
ब्रह्मचर्याश्रमस्थानां वनस्थानां महामुने ॥ १२ ॥

प्रणवव्याहृतिपूर्विकां गायत्रीं वा कुम्भके जपित्वेत्याह—अथवेति ॥१०॥
॥ ११ ॥ १२ ॥

प्राणायामो विकल्पेन प्रोक्तो वेदान्तवेदिभिः ॥
द्विजवत्क्षत्रियस्योक्तः प्राणायामो महामुने ॥ १३ ॥

विकल्पेनेति । उक्तविकल्पेनेत्यर्थः । क्षत्रियवैश्ययोरपि वैदिकमन्त्राधिकारा-
द्विप्रवदेव प्रणवगायत्रीभ्यां प्राणायाम इत्याह—द्विजवदिति ॥ १३ ॥

विरक्तानां प्रबुद्धानां वैश्यानां चे तथैव च ॥
शूद्राणां च तथा स्त्रीणां प्राणसंयमनं मुने ॥ १४ ॥
नमोन्तं शिवमन्त्रं वा वैष्णवं वा न चान्यथा ॥
नित्यमेवं प्रकुर्वीत प्राणायामांस्तु षोडश ॥ १५ ॥

---

१ क. °कारं वि° । २ ग. घ. °तिमात्रा° । ३ क. °तु ।

ब्रह्महत्यादिभिः पापैर्मुच्यते मासमात्रतः ॥
षण्मासाभ्यासतो विप्रा वेदनेच्छामवाप्नुयात्[1] ॥१६॥

शूद्राणामिति । वेदानधिकारात् ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥

वत्सराद्ब्रह्म विद्वान्स्यात्तस्मान्नित्यं समभ्यसेत् ॥
योगाभ्यासरतो नित्यं स्वधर्मनिरतश्च यः ॥ १७ ॥
प्राणसंयमनेनैव ज्ञानान्मुक्तो भविष्यति ॥
बाह्यादापूरणं वायोरुदरे पूरको हि सः ॥ १८ ॥
संपूर्णकुम्भवद्वायोर्धारणं कुम्भको भवेत् ॥
बहिर्विरेचनं वायोरुदराद्रेचकः स्मृतः ॥ १९ ॥
प्रस्वेदजनको यस्तु प्राणायामेषु सोऽधमः ॥
कम्पनं मध्यमं विद्यादुत्थानं चोत्तमं तथा ॥२०॥
पूर्वं पूर्वं प्रकुर्वीत यावदुत्तमसंभवः ॥
संभवत्युत्तमे प्राज्ञः प्राणायामे सुखी भवेत् ॥ २१ ॥

योगाभ्यासेति । यः स्वधर्मनिरतः सन्योगाभ्यासरतो भवति तस्य प्राणायाम एवोक्तरीत्या ज्ञानद्वारा मोक्षसाधनमित्यर्थः ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ ॥ २० ॥ २१ ॥

प्राणायामेन चित्तं तु शुद्धं भवति सुव्रत ॥
चित्ते शुद्धे मनः साक्षात्प्रत्यग्ज्योतिष्ववस्थितम् ॥२२॥
प्राणश्चित्तेन संयुक्तः परमात्मनि तिष्ठति ॥
प्राणायामपरस्यास्य पुरुषस्य महात्मनः ॥ २३ ॥

प्राणायामेन चित्तमिति । आह—पतञ्जलिः "ततः क्षीयते प्रकाशावरणं धारणासु योग्यता मनसः" इति ॥ २२ ॥ २३ ॥

देहश्चोत्तिष्ठते तेन किंचिज्ज्ञानाद्विमुक्तता ॥
रेचकं पूरकं मुक्त्वा कुम्भकं नित्यमभ्यसेत् ॥ २४ ॥

---

[1] घ. 'साभ्यासतो विप्र वे'।

सर्वपापविनिर्मुक्तः सम्यग्ज्ञानमवाप्नुयात् ॥
मनोजयत्वमाप्नोति पलितादि च नश्यति ॥ २५ ॥
प्राणायामैकनिष्ठस्य न किंचिदपि दुर्लभम् ॥
तस्मात्सर्वप्रयत्नेन प्राणायामं समभ्यसेत् ॥ २६ ॥
विनियोगान्प्रवक्ष्यामि प्राणायामस्य सुव्रत ॥
संध्ययोर्ब्राह्मकाले वा मध्याह्ने वाऽथवा सदा ॥ २७ ॥

किंचिज्ज्ञानादिति । प्राणायामो हि सत्त्वशुद्धिं जनयति । तया ज्ञानं भवति । श्रूयते हि—"ज्ञानप्रसादेन विशुद्धसत्त्वस्ततस्तु तं पश्यते निष्कलं ध्यायमानः" इति ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥

बाह्यप्राणं समाकृष्य पूरयित्वोदरेऽनघ ॥
नासाग्रे नाभिमध्ये च पादाङ्गुष्ठे च धारयेत् ॥ २८ ॥

नासाग्रं नाभिमध्यं पादाङ्गुष्ठं च चिन्तयतस्तत्र चित्तं धृतं भवति तेन च प्राणो जीयत इत्यर्थः । एतद्योगप्रकारः सविशेषमन्यत्रोक्तः—

"इडया वायुमाकृष्य पूरयित्वोदरे दृढम् ।
वामाङ्घ्र्यङ्गुष्ठके नाभौ नासाग्रे धारयेत्स्थिरम् ॥
पुनः पिङ्गलयाऽऽपूर्य दक्षाङ्घ्र्यङ्गुष्ठकेऽनिलम् ।
नाभौ नासाग्रके प्राग्वद्धारयेद्ध्यानसंयुतः ॥
पुटाभ्यामथवा वायुं पूरितं धारयेत्स्थिरम् ।
अनेनाभ्यासयोगेन प्राणवायुर्जितो भवेत्' इति ॥ २८॥

सर्वरोगविनिर्मुक्तो जीवेद्वर्षशतं नरः ॥
नासाग्रधारणाद्वायुर्जितो भवति सुव्रत ॥ २९ ॥
सर्वरोगविनाशः स्यान्नाभिमध्ये च धारणात् ॥
शरीरलघुता विप्र पादाङ्गुष्ठनिरोधनात् ॥ ३० ॥
जिह्वया वायुमाकृष्य यः पिबेत्सततं नरः ॥
श्रमदाहविनिर्मुक्तो भवेन्नीरोगतामियात् ॥ ३१ ॥

धारणात्रयस्य पृथक्फलमाह—नासाग्रेति ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥

जिह्वया वायुमाकृष्य जिह्वामूले निरोधयेत् ॥
पिबेदमृतमव्यग्रं सकलं सुखमाप्नुयात् ॥ ३२ ॥
इडया वायु माकृष्य भ्रुवोर्मध्ये निरोधयेत् ॥
यः पिबेदमृतं शुद्धं व्याधिभिर्मुच्यते हि सः ॥ ३३ ॥
इडया वेदतत्त्वज्ञ तथा पिङ्गलयाऽपि च ॥
नाभौ निरोधयेत्तेन व्याधिभिर्मुच्यते नरः ॥ ३४ ॥

जिह्वामूले निरोधयेच्चित्तं धारयेत्। तमेवात्यन्तशीतलममृतमयं वायुमव्यग्रं शनैः पिबेत् ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥

माममात्रं त्रिसंध्यायां जिह्वयाऽऽरोप्य मारुतम् ॥
अमृतं च पिबन्नाभौ मन्दं मन्दं निरोधयेत् ॥ ३५ ॥
वातपित्तादिजा दोषा नश्यन्त्येव न संशयः ॥
नाडीभ्यां वायुमाकृष्य नेत्रद्वंद्वे निरोधयेत् ॥ ३६ ॥
नेत्ररोगा विनश्यन्ति तथा श्रोत्रनिरोधनात् ॥
तथा वायुं समारोप्य धारयेच्छिरसि स्थिरम् ॥ ३७ ॥

जिह्वयाऽऽरोप्येति। जिह्वाग्रसंस्पर्शी यथा वायुर्भवति तथा काकचञ्चुवदोष्ठौ कृत्वा मन्दं मन्दं पवनमाकर्षन्नाभौ चित्तं धारयेदित्यर्थः ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥

शिरोरोगा विनश्यन्ति सत्यमुक्तं बृहस्पते ॥
स्वस्तिकासनमास्थाय समाहितमनास्तथा ॥ ३८ ॥

संमुखीकरणयोगमाह—स्वस्तिकासनमित्यादि ॥ ३८ ॥

अपानमूर्ध्वमाकृष्य प्रणवेन शनैः शनैः ॥
हस्ताभ्यां बन्धयेत्सम्यक्कर्णादिकरणानि वै ॥ ३९ ॥

ऊर्ध्वमाकृष्याऽऽकृष्य शनैः शनैः। त्वरया हि कृते नाभ्यन्तरप्रविष्टः पवनो व्यथयेत् ॥ ३९ ॥

अङ्गुष्ठाभ्यामुभे श्रोत्रे तर्जनीभ्यां तु चक्षुषी ॥
नासापुटावथान्याभ्यां प्रच्छाद्य करणानि वै ॥ ४० ॥

१ ख. °या पुनः ॥ मा° । २ ग. घ. ङ. वायुपि° । ३ ग. °माकृष्य नाभौ ।

आनन्दाविर्भवं यावत्तावन्मूर्धनि धारयेत् ॥
प्राणः प्रयात्यनेनैव ब्रह्मरन्ध्रं महामुने ॥ ४१ ॥

वामदक्षिणहस्ताङ्गुष्ठाभ्यां श्रोत्रे । तर्जनीभ्यां चक्षुषी । मध्यमाभ्यां च नासापुटौ च निरुध्य यावदानन्दाविर्भावो भवति तावद्ब्रह्मरन्ध्रे चित्तं धारयतः प्राणः सुषुम्नां प्रविशतीत्यर्थः ॥ ४० ॥ ४१ ॥

ब्रह्मरन्ध्रे गते वायौ नादश्चोत्पद्यतेऽनघ ॥
शङ्खध्वनिनिभश्चाऽऽदौ मध्ये मेघध्वनिर्यथा ॥४२॥
शिरामध्यगते वायौ गिरिप्रस्रवणं यथा ॥
पश्चाच्चित्तं महाप्राज्ञ साक्षादात्मोन्मुखं भवेत् ॥४३॥

नादश्चोत्पद्यत इति । तद्भेदा हंसोपनिषदि दशधा कथिताः । चिणीति प्रथमः । चिणिचिणीति द्वितीयः । घण्टानादस्तृतीयः । शङ्खनादश्चतुर्थः । पञ्चमस्तन्त्रीनादः । षष्ठस्तालनादः । सप्तमो वेणुनादः । अष्टमो भेरीनादः । नवमो मृदङ्गनादः । दशमो मेघनाद इति ॥ ४२ ॥ ४३ ॥

पुनस्तज्ज्ञाननिष्पत्तिस्तथा संसारनिह्नुतिः ॥
दक्षिणोत्तरगुल्फेन सीवनीं पीडयेच्छिराम् ॥ ४४ ॥
सव्येतरेण गुल्फेन पीडयेद्बुद्धिमान्नरः ॥
जान्वोरधः स्थितं संधिं स्मृत्वा देवं च त्र्यम्बकम् ॥४५॥
विनायकं च संस्मृत्य तथा वागीश्वरीं पुनः ॥
लिङ्गनालात्समाकृष्य वायुमप्यग्रतो मुने ॥ ४६ ॥
प्रणवेनाग्नियुक्तेन बिन्दुयुक्तेन बुद्धिमान् ॥
मूलाधारस्य विप्रेन्द्र मध्यमे तु निरोधयेत् ॥ ४७ ॥
निरुद्धवायुना दीप्तो वह्निर्दहति कुण्डलीम् ॥
पुनः सुषुम्नया वायुर्वह्निना सह गच्छति ॥ ४८ ॥
एव मभ्यसतस्तस्य जितो वायुर्भवेद्ध्रुवम् ॥
प्रस्वेदः प्रथमः पश्चात्कम्पनं मुनिसत्तम ॥ ४९ ॥

---

१ क. धारयेत् । २ घ. 'श्चादौ म' । ३ ग. 'धने ॥ ४७ ॥

उत्थानं च शरीरस्य चिह्नमेतज्जितेऽनिले ॥
एवमभ्यसतस्तस्य मूलरोगो विनश्यति ॥ ५० ॥
भगंदरं च नष्टं स्यात्तथाऽन्ये व्याधयो मुने ॥
पातकानि विनश्यन्ति क्षुद्राणि च महान्ति च ॥५१॥

उत्कर्षप्राणायाममाह—दक्षिणोत्तरेति । वामेन गुल्फेन पीडयित्वा आन्वोरधः स्थितं तमेव वामगुल्फसंधिं दक्षिणगुल्फेन पीडयित्वा शिवविनायकवागीशान्स्मरल्लिङ्गनालं समाकृष्य निरुद्धस्य पवनस्य नाड्यन्तरप्रवेशपरिहारार्थमाकुञ्चितोल्वणबन्धं कृत्वा रेफबिन्दुयुक्तं प्रणवमनुस्मरन्मूलाधारपवनं निरोधयेत् । मूलाधाराकुञ्चनलक्षणं मूलबन्धं कुर्यादित्यर्थः ।

अयमुत्कर्षप्राणायामयोग आगमे सविशेषो दर्शितः—

"अथोत्कर्षाभिधानस्य प्राणायामस्य संयमः ।
इडाधः सीवनीं सूक्ष्मां पीडयेद्वामगुल्फतः ॥
तद्गुल्फोपरि निक्षिप्य दक्षगुल्फं समं स्थिरम् ।
जङ्घोरुसंधिं निश्छिद्रां बद्ध्वाऽऽसीत समाहितः ॥
मूलाधारे चतुष्पत्रे रक्तकिञ्जल्कशोभिते ।
मनसा प्रणवं ध्यायन्दक्षगुल्फं विलोकयन् ॥
यावन्मनोलयस्तस्मिंस्तावद्वायुं निरोधयेत् ।
अपानोऽनेन योगेन वह्निस्थानं व्रजेत्तदा ॥
आग्नेये मण्डले रक्ते त्रिकोणे देहधारकः ।
वैश्वानरो वसत्यग्निरन्नपानादिपाचकः ॥
अपानमग्निना सार्धं प्राणं तत्रैव निश्चलम् ।
धारयेत्प्रणवं ध्यायन्यावदग्निर्जितो भवेत् ॥
जातेऽग्निविजये सम्यगूर्ध्वं तद्वह्निमण्डलात् ।
कन्दनाभेरधस्ताच्च स्वाधिष्ठाने च षड्दले ॥
प्राणापानौ समारोप्य निश्चलं वह्निना सह ।
नाभिं विलोकयन्दृष्ट्या मनसा प्रणवं स्मरन् ॥
यावन्मनोलयस्तस्मिंस्तावद्वायुं निरोधयेत् ।
ततोऽग्निनाऽप्यावर्तेन प्रबोधं याति कुण्डली ॥

---

१ ग. ङ. °तेऽनले । २ ग. °थाऽन्या व्या° ।

प्रबुद्धा कुण्डली कन्दनाभिरन्ध्रात्फणं स्वकम् ।
अपाकरोति तेनैतत्सुषुम्नामूलरन्ध्रकम् ॥
विवृतं भवति क्षिप्रं तस्मिन्वायुं प्रपूरयेत् ।
शनैः सान्द्रं सुषुम्नायामा मूर्ध्नः प्रणवं स्मरेत् ॥
धारयेन्मारुतं सान्द्रं सुषुम्नारन्ध्रमूर्धनि ।
मरुताऽऽपूरिते देहे सुप्रवाङ्गे सर्वाङ्गिना ॥
तदाऽऽत्मा दृश्यते मूर्ध्नि यथाऽऽकाशे प्रभाकरः" इति ॥ ४४ ॥
॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥

नष्टे पापे विशुद्धं स्याच्चित्तदर्पणमुत्तमम् ॥
पुनर्ब्रह्मादिलोकेभ्यो वैराग्यं जायते हृदि ॥ ५२ ॥

अनेन योगेन न केवलमारोग्यं किंतु समाधानं ज्ञानमप्यपवर्गफलं भवतीत्याह—पुनर्ब्रह्मादीति ॥ ५२ ॥

विरक्तस्य तु संसाराज्ज्ञानं कैवल्यसाधनम् ॥
तेन पाशापहानिः स्याज्ज्ञात्वा देवमिति श्रुतिः॥५३॥
अहो ज्ञानामृतं मुक्त्वा मायया परिमोहिताः ॥
परिभ्रमन्ति संसारे सदाऽसारे नराधमाः ॥ ५४ ॥

ज्ञात्वा देवमिति ।

"ज्ञात्वा देवं सर्वपाशापहानिः क्षीणैः क्लेशैर्जन्ममृत्युप्रहाणिः"

इति श्वेताश्वतरोपनिषदित्यर्थः ॥ ५३ ॥ ५४ ॥

ज्ञानामृतरसो येन सकृदास्वादितो भवेत् ॥
स सर्वकार्यमुत्सृज्य तत्रैव परिधावति ॥ ५५ ॥
ज्ञानामृतरसः प्रायस्तेन नाऽऽस्वादितो भवेत् ॥
यो वाऽन्यत्रापि रमते तद्विहायैव दुर्मतिः ॥ ५६ ॥

असारसंसारपरिभ्रमणं ज्ञानामृतरसापरिज्ञानादित्युक्तम् । तत्परिज्ञानवतस्तु तद्विरहमाह—ज्ञानामृतेति ॥ ५५ ॥ ५६ ॥

ज्ञानस्वरूपमेवाऽऽहुर्जगदेतद्विचक्षणाः ॥
अर्थस्वरूपमज्ञानात्पश्यन्त्यन्ये कुदृष्टयः ॥ ५७ ॥

---

१ ग. 'येन्मरुतः सा' ।

यज्ञैर्देवत्वमाप्नोति तपोभिर्ब्रह्मणः पदम् ॥
दानैर्भोगानवाप्नोति ज्ञानाद्ब्रह्माधिगच्छति ॥ ५८ ॥

चराचरजगज्ज्ञानस्य परशिवपरिकल्पितत्वेन वस्तुतस्तन्मयतां तत्त्वविदः पश्यन्तीत्याह—ज्ञानस्वरूपमिति । "सद्धीदं सर्वं सत्सदिति । चिद्धीदं सर्वं काशते काशते च" इति तापनीयश्रुतिः । ज्ञानात्पृथगर्थस्य पारमार्थिकत्वाभिमानस्त्वविवेकनिबन्धन इत्याह—अर्थेति ॥ ५७ ॥ ५८ ॥

कर्मणा केचिदिच्छन्ति कैवल्यं मुनिसत्तम ॥
ते मूढा मुनिशार्दूल प्लवा ह्येत इति श्रुतिः ॥ ५९ ॥
आत्मैवेदं जगत्सर्वमिति जानन्ति पण्डिताः ॥
अज्ञानेनाऽऽवृता मर्त्या न विजानन्ति शंकरम् ॥६०॥
अज्ञानपाशबद्धत्वादमुक्तः पुरुषः स्मृतः ॥
ज्ञानात्तस्य निवृत्तिः स्यात्प्रकाशात्तमसो यथा ॥६१॥

प्लवा ह्येत इति ॥

"प्लवा ह्येते अदृढा यज्ञरूपा अष्टादशोक्तमवरं येषु कर्म ।
एतच्छ्रेयो येऽभिनन्दन्ति मूढा जरामृत्युं ते पुनरेवापियन्ति"

इति मुण्डकश्रुतिरपवर्गस्य कर्मसाध्यतां प्रतिक्षिपतीत्यर्थः॥५९॥६०॥६१॥

आत्मस्वरूपविज्ञानादज्ञानस्य परीक्षया ॥
क्षीणेऽज्ञाने महाप्राज्ञ रागादीनां परिक्षयः ॥ ६२ ॥
रागाद्यसंभवे प्राज्ञ पुण्यपापोपमर्दनम् ॥
तयोर्नाशे शरीरेण न पुनः संप्रयुज्यते ॥ ६३ ॥
अशरीरो महानात्मा सुखदुःखैर्न बाध्यते ॥
क्लेशमुक्तः प्रसन्नात्मा मुक्त इत्युच्यते बुधैः ॥ ६४ ॥
तस्मादज्ञानमूलानि सर्वदुःखानि देहिनाम् ॥
ज्ञानेनैव निवृत्तिः स्यादज्ञानस्य न कर्मभिः ॥ ६५ ॥
नास्ति ज्ञानात्परं किंचित्पवित्रं पापनाशनम् ॥
तदभ्यासादृते नास्ति संसारच्छेदकारणम् ॥ ६६ ॥

ज्ञानान्मिथ्याज्ञाननिवृत्तौ तन्निबन्धनरागाद्यभावेन धर्माधर्मप्रवृत्तिविरहे तदुभयफलभोगनिमित्तस्य शरीरपरिग्रहस्याभावाद्दुःखात्यन्तनिवृत्तिरपवर्गो भवतीत्याह--आत्मस्वरूपेति । तथा च गौतमसूत्रम्—"दुःखजन्मप्रवृत्तिदोषमिथ्याज्ञानानामुत्तरोत्तरापाये तदनन्तरापायादपवर्गः" इति ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥

सर्वमुक्तं समासेन तव स्नेहान्महामुने ॥
गोपनीयं त्वयैवैष वेदान्तार्थो महामुने ॥ ६७ ॥

इति श्रीस्कन्दपुराणे सूतसंहितायां ज्ञानयोगखण्डे प्राणायामविधिनिरूपणं नाम षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

गोपनीयमिति । ज्ञानस्यैव हेतुत्वं कर्मणामहेतुत्वं च यद्यपि सकलवेदान्तार्थस्तथाऽपि मूर्खेषु न प्रकाशनीयम् ।

"न बुद्धिभेदं जनयेदज्ञानां कर्मसङ्गिनाम् ।
जोषयेत्सर्वकर्माणि विद्वान्युक्तः समाचरन्"

इति गीतासु भगवतोक्तमित्यर्थः ॥ ६७ ॥

इति श्रीसूतसंहितातात्पर्यदीपिकायां ज्ञानयोगखण्डे प्राणायामविधिनिरूपणं नाम षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

(अथ सप्तदशोऽध्यायः)

ईश्वर उवाच—

अथातः संप्रवक्ष्यामि प्रत्याहारं महामुने ॥
इन्द्रियाणां विचरतां विषयेषु स्वभावतः ॥ १ ॥

यतो जितप्राणस्यैवेन्द्रियाणां यमनहेतुप्रत्याहारसंभवः, अतस्तदनन्तरं स उच्यत इत्याह—अथात इति । लक्षणमाह—इन्द्रियाणामिति । आह—पतञ्जलिः—"स्वविषयासंप्रयोगे चित्तस्वरूपानुकार इवेन्द्रियाणां प्रत्याहारः" इति ॥ १ ॥

---

१ क. ख. 'मोऽस्त्वसौ' । २ क. 'नीय इति । ३ ख. 'संयो' ।

बलादाहरणं तेषां प्रत्याहारः स उच्यते ॥
यद्यत्पश्यति तत्सर्वं ब्रह्म पश्येत्समाहितः ॥ २ ॥

ज्ञेयप्रपञ्चस्य सर्वस्य ज्ञानादव्यतिरेकानुसंधानमिन्द्रियनियमनादपि प्रशस्तः प्रत्याहार इत्याह—यद्यदिति ।

"ब्रह्मैवेदममृतं पुरस्ताद्ब्रह्म पश्चाद्ब्रह्म दक्षिणतश्चोत्तरेण ।
अधश्चोर्ध्वं च प्रसृतं ब्रह्मैवेदं विश्वमिदं वरिष्ठम्"

इति हि मुण्डकोपनिषत् ॥ २ ॥

प्रत्याहारो भवत्येष ब्रह्मविद्भिः पुरोदितः ॥
यदि शुद्धमशुद्धं वा करोत्यामरणान्तिकम् ॥ ३ ॥

सर्वस्यापारजातस्य ब्रह्मणि समर्पणलक्षणमपरं प्रत्याहारमाह—यदि शुद्धमिति ।

"यत्करोषि यदश्नासि यज्जुहोषि ददासि यत् ।
यत्तपस्यसि कौन्तेय तत्कुरुष्व मदर्पणम् ॥
शुभाशुभफलैरेवं मोक्ष्यसे कर्मबन्धनैः"

इति हि गीतासु ॥ ३ ॥

तत्सर्वं ब्रह्मणे कुर्यात्प्रत्याहारोऽयमुच्यते ॥
अथवा नित्यकर्माणि ब्रह्माराधनबुद्धितः ॥ ४ ॥

निषिद्धानि वर्जयित्वा नित्यानां काम्यानां च फलानभिसंधानेन भगवदाराधनबुद्ध्याऽनुष्ठानलक्षणमपरं प्रत्याहारमाह—अथवा नित्येति ॥ ४ ॥

काम्यानि च तथा कुर्यात्प्रत्याहारः स उच्यते ॥
अथवा वायुमाकृष्य तत्तत्स्थाने निरोधयेत् ॥ ५ ॥

दन्तमूलात्पादाङ्गुष्ठपर्यन्तं प्राणस्यापकर्षणरूपमपरं प्रत्याहारमाह—अथवा वायुमिति । पूर्वस्थानादपरं स्थानं प्रति वायुमाकृष्यैकैकस्मिन्स्थाने यावदसिलोऽपि प्राण आगत्य स्थिरो भवति तावत्तत्तं धारयेत् । अनन्तरमपरस्थानान्तरं नयेदित्यर्थः ॥ ५ ॥

---

१ घ. प्रमत्तं । ङ प्रसिद्धं । २ ङ. ततः । ३ ग. घ. °ण स्थानात्स्थान नि° । ङ. °ण स्थानान्तरं नि° । ४ घ. °कृत्या° । ५ घ. °रमेव स्था° ।

दन्तमूलात्तथा कण्ठे कण्ठादुरसि मारुतम् ॥
उरोदेशात्समाकृष्य नाभिकन्दे निरोधयेत् ॥ ६ ॥
नाभिकन्दात्समाकृष्य कुण्डल्यां तु निरोधयेत् ॥
कुण्डलीदेशतो विद्वान्मूलाधारे निरोधयेत् ॥ ७ ॥
तथाऽपाने कटिद्वंद्वे तथोरुद्वयमध्यमे ॥
तथा जानुद्वये जङ्घे पादाङ्गुष्ठे निरोधयेत् ॥ ८ ॥

तानि धारणास्थानान्यवरोहेणाऽऽह—दन्तमूलादिति ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥

प्रत्याहारोऽयमित्युक्तः प्रत्याहारपरैः पुरा ॥
एवमभ्यासयुक्तस्य पुरुषस्य महात्मनः ॥ ९ ॥

प्रत्याहारोऽयमिति । दन्तमूलमारभ्योक्तस्थानक्रमेण प्राणस्य पादाङ्गुष्ठपर्यन्तमाहरणं प्रत्याहारः ॥ ९ ॥

सर्वपापानि नश्यन्ति भवरोगाश्च सुव्रत ॥
अथवा तव वक्ष्यामि प्रत्याहारान्तरं मुने ॥ १० ॥
नाडीभ्यां वायुमाकृष्य निश्चलः स्वस्तिकासनः ॥
पूरयेदनिलं विद्वानापादतलमस्तकम् ॥ ११ ॥
पश्चात्पादद्वये तद्वन्मूलाधारे तथैव च ॥
नाभिकंदे च हृन्मध्ये कण्ठकूपे च तालुके ॥ १२ ॥
भ्रुवोर्मध्ये ललाटे च तथा मूर्धनि रोधयेत् ॥
अकारं च तथोकारं मकारं च तथैव च ॥ १३ ॥
नकारं च मकारं च शिकारं च वकारकम् ॥
यकारं च तथोङ्कारं जपेद्बुद्धिमतां वर ॥ १४ ॥

पवनस्य पादद्वयमारभ्याऽऽरोहरूपं प्रत्याहारान्तरमाह—अथवा तवेति । पादद्वयादिस्थाननवके पूर्वपूर्वस्थानजपानन्तरमुत्तरोत्तरस्थानक्रमेणाकारादिवर्णनवकेन सह चित्तस्य धारणमित्यर्थः । एष च पवनधारणरूपः प्रत्याहार आगमे दर्शितः—

१ क. ख. ग. घ. धारयेत् ।

"चित्तात्म्यैक्यभूतस्य प्राणस्य स्थानसंहृतिः स्थानात्।
प्रत्याहारो ज्ञेयश्चैनन्यभूतस्य सम्यगनिलस्य" इति।

धारणास्थानानि तु तत्र कानिचिदधिकानि—

"अङ्गुष्ठगुल्फजानुद्वितयानि गुदं च सीवनी मेढ्रम्।
नाभिर्हृदयं ग्रीवासलम्बिकाग्रं तथैव नासा च।
भ्रूमध्यललाटाग्रं सुषुम्नाद्वादशान्तमित्येवम्॥
उत्क्रान्तौ परकायप्रवेशने चाऽऽगतौ पुनः स्वतनौ॥
स्थानानि धारणायाः प्रोक्तानि मरुत्प्रयोगविधिनिपुणैः"

इति॥ १०॥ ११॥ १२॥ १३॥ १४॥

प्रत्याहारोऽयमित्युक्तः पण्डितैः पण्डितोत्तम॥
अथवा मुनिशार्दूल प्रत्याहारं वदामि ते॥ १५॥

विषयादिभ्यः प्रत्याहृत्य बुद्धेरात्मनि धारणरूपं प्रत्याहारान्तरमाह—अथवा मुनिशार्दूलेति॥ १५॥

देहाद्यात्ममतिं विद्वान्समाकृष्य समाहितः॥
आत्मनाऽऽत्मनि निर्द्वंद्वे निर्विकल्पे निरोधयेत्॥१६॥
प्रत्याहारः समाख्यातः साक्षाद्वेदान्तवेदिभिः॥
एवमभ्यसतस्तस्य न किंचिदपि दुर्लभम्॥ १७॥

आत्मना बुद्ध्या॥ १६॥ १७॥

तस्य पुण्यं च पापं च नहि सत्यं बृहस्पते॥
अयं ब्रह्मविदां श्रेष्ठः साक्षाद्देवेश्वरः पुमान्॥ १८॥

तस्य पुण्यं चेति। पापवद्भोगकारणं पुण्यमपि संसारावहतया हेयमेव। "तदा विद्वान्पुण्यपापे विधूय निरञ्जनः परमं साम्यमुपैति" इति मुण्डकश्रुतिः॥ १८॥

प्रत्याहारः समाख्यातः संक्षेपेण महामुने॥
गोपनीयस्त्वया नित्यं गुह्याद्गुह्यतरो ह्ययम्॥ १९॥

इति श्रीस्कन्दपुराणे सूतसंहितायां ज्ञानयोगखण्डे
प्रत्याहारविधाननिरूपणं नाम सप्तदशोऽध्यायः॥१७॥

गुह्यात्पवनप्रत्याहारादपि विमर्शरूपस्य प्रत्याहारस्य विशेषमाह—गोपनीय इति ॥ १२ ॥

इति श्रीसूतसंहितातात्पर्यदीपिकायां ज्ञानयोगखण्डे प्रत्याहारविधानानिरूपणं नाम सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥

(अथाष्टादशोऽध्यायः)

ईश्वर उवाच—

अथातः संप्रवक्ष्यामि धारणाः पञ्च सुव्रत ॥
देहमध्यगते व्योम्नि बाह्याकाशं तु धारयेत् ॥ १ ॥
प्राणे बाह्यानिलं तद्वज्ज्वलने चाग्निमौदरे ॥
तोयं तोयांशके भूमिं भूमिभागे महामुने ॥ २ ॥
हयवरलकाराख्यं मन्त्रमुच्चारयेत्क्रमात् ॥
धारणैषा मया प्रोक्ता सर्वपापविशोधिनी ॥ ३ ॥

यतः प्रत्याहारेण वशीकृतस्य चित्तस्य धारणासु योग्यता, अतस्तदनन्तरं ता उच्यन्त इति प्रतिजानीते—अथात इति । तत्र शरीरान्तर्वर्तिषु वियदादिषु हयवरलवर्णैर्भूतबीजैः सह बाह्यवियदादितादात्म्येन बुद्धिर्धारयितव्या । एषा च धारणा सह फलेन श्वेताश्वतरोपनिषदि वर्णिता—

"पृथ्व्यप्तेजोऽनिलखे समुत्थिते पञ्चात्मके योगगुणे प्रवृत्ते ।
न तस्य रोगो न जरा न मृत्युः प्राप्तस्य योगाग्निमयं शरीरम्" इति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥

जान्वन्तः पृथिवीभागो ह्यपां पाय्वन्त उच्यते ॥
हृदयान्तस्तथाऽग्न्यंशो भ्रूमध्यान्तोऽनिलांशकः ॥४॥
आकाशान्तस्तथा प्राज्ञ मूर्धान्तः परिकीर्तितः ॥
ब्रह्माणं पृथिवीभागे विष्णुं तोयांशके तथा ॥ ५ ॥

---

१ घ. हयरवल° । २ म °शोधिनी ॥ ३ ॥ ३ घ. हयरवल° । ४ ख. °वियदादि° । ५ ख. ङ. °ण्याशोऽनि° ।

उक्तानां वियदादीनां शरीरे धारणावस्थानविशेषान्तद्वदेवताभिराह—आन्वन्व इति ॥ ४ ॥ ५ ॥

अग्न्यंशे च महेशानमीश्वरं चानिलांशके ॥
आकाशांशे महाप्राज्ञ धारयेत्तु सदाशिवम् ॥ ६ ॥

महेशानं रुद्रं पञ्चधा विभक्तेषु पादादिषु शरीरप्रदेशेषु पृथिव्यादिपञ्चभूतात्मकतां तेषु च ब्रह्मविष्णुरुद्रेश्वरसदाशिवरूपतां च सदा भावयेदित्यर्थः ॥६॥

अथवा तव वक्ष्यामि धारणां मुनिपुंगव ॥
मनसीन्दुं दिशः श्रोत्रे क्रान्ते विष्णुं बले हरिम् ॥७॥

अथवा तवेति । मनःप्रभृत्याध्यात्मिकशरीरभागेषु चन्द्रादीन्याधिदैविकरूपाणि तादात्म्येन भावयेत् । क्रान्ते क्रमणेनोपलक्षिते पादे । हरिमिन्द्रम् ॥७॥

वाच्यग्निं मित्रमुत्सर्गे तथोपस्थे प्रजापतिम् ॥
त्वचि वायुं तथा नेत्रे सूर्यमूर्तिं तथैव च ॥ ८ ॥

उत्सृजत्यनेनेत्युत्सर्गोऽपानं तत्र ॥ ८ ॥

जिह्वायां वरुणं घ्राणे भूमिदेवीं तथैव च ॥
पुरुषे सर्वशास्तारं बोधानन्दमयं शिवम् ॥ ९ ॥
धारयेद्बुद्धिमान्नित्यं सर्वपापविशुद्धये ॥
एषा च धारणा प्रोक्ता योगशास्त्रार्थवेदिभिः ॥ १० ॥

पुरुषे जीवे । सर्वशास्तारं परमात्मानम् । "अन्तः प्रविष्टः शास्ता जनानां सर्वात्मा" इति श्रुतेः ॥ ९ ॥ १० ॥

ब्रह्मादिकार्यरूपाणि स्वे स्वे संहृत्य कारणे ॥
सर्वकारणमव्यक्तमनिरूप्यमचेतनम् ॥ ११ ॥
साक्षादात्मनि संपूर्णे धारयेत्प्रयतो नरः ॥
धारणैषा परा प्रोक्ता धार्मिकैर्वेदपारगैः ॥ १२ ॥

धारणान्तरमाह—ब्रह्मादीति । ब्रह्मादीनामपि चिदंशाः स्वस्वकारणपरंपरया मायायां लीयन्ते । माया च परमात्मनि । ब्रह्मादयस्तु परमात्मरूपेणैव न्यवति-

---

१ ग. 'स्ता वेदशः' । २ क. ख. ग. 'भवि' ।

ब्रन्त इति भावयेदित्यर्थः । अव्यक्तमनभिव्यक्तम् । नामरूपानिरूप्यमनिर्वच-नीयम् । अचेतनं जडम् ॥ ११ ॥ १२ ॥

इन्द्रियाणि समाहृत्य मनसाऽऽत्मनि धारयेत् ॥
कंचित्कालं महाप्राज्ञ धारणैषा च पूजिता ॥ १३ ॥

धारणान्तरमाह—इन्द्रियाणीति । मनसैव विषयेभ्य इन्द्रियाणि व्यावृत्य मन आत्मनि धारयेदित्यर्थः । इयं च कठवल्लीषु सविशेषं दर्शिता—

"यच्छेद्वाङ्मनसी प्राज्ञस्तद्यच्छेज्ज्ञान आत्मनि ।
ज्ञानमात्मनि महति नियच्छेत्तद्यच्छेच्छान्त आत्मनि" इति ॥ १३ ॥

वेदादेव सदा देवा वेदादेव सदा नराः ॥
वेदादेव सदा लोका वेदादेव महेश्वरः ॥ १४ ॥

वेदादेवेति । देवादयः सर्वे वेदशब्देभ्य एव सृष्टाः । "एते असृग्रमिन्दव-स्तिरःपवित्रमाशवः" इति । अत्र मन्त्र एत इति वै प्रजापतिर्देवानसृजत । असृग्रमिति मनुष्यान् । इन्दव इति पितॄन् । तिरःपवित्रमित्यन्याः प्रजा इति श्रुतेः ।

"ऋषीणां नामधेयानि कर्माणि च पृथक्पृथक् ॥
वेदशब्देभ्य एवाऽऽदौ निर्ममे स महेश्वरः"

इति स्मृतावपि ऋषिपदस्य सर्वस्रष्टव्योपलक्षणार्थत्वात् । महेश्वरोऽपि वेदा-देव ज्ञातव्यः "नावेदविन्मनुते तं बृहन्तं सर्वानुभवमात्मानं संपराये" इति॥१४॥

इति चित्तव्यवस्था या धारणा सा प्रकीर्तिता ॥
ब्रह्मैवाहं सदा नाहं देवो यक्षोऽथवा नरः ॥ १५ ॥
न देहेन्द्रियबुद्ध्यादिर्न माया नान्यदेवता ॥
इति बुद्धिव्यवस्थाऽपि धारणा सेति हि श्रुतिः ॥१६॥
सर्वं संक्षेपतः प्रोक्तं सर्वशास्त्रविशारद ॥
आगमान्तैकसंसिद्धमास्थेयं भवता सदा ॥ १७ ॥

इति श्रीस्कन्दपुराणे सूतसंहितायां ज्ञानयोगखण्डे धारणा-विधिनिरूपणं नामाष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

---

१ घ. °व महादेव वे° । २ क. ख. °नुभव° । ३ ख. देहेन्द्रियमनोबुद्धिर्न । ४ घ. °णा चेति ।

ब्रह्मैवाहमिति । "अयमात्मा ब्रह्म" इति श्रुतावात्मनः परमात्मतादात्म्याभिधानेनैव तदितरसमस्तवस्त्वात्मकत्वावगमादित्यर्थः ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥

इति श्रीसूतसंहितातात्पर्यदीपिकायां ज्ञानयोगखण्डे धारणाविधिनिरूपणं नामाष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

(अथैकोनविंशोऽध्यायः)

ईश्वर उवाच—

अथातः संप्रवक्ष्यामि ध्यानं संसारनाशनम् ॥
आकाशे निर्मलं शुद्धं भासमानं सुशीतलम् ॥ १ ॥
सोममण्डलमापूर्णमचलं दृष्टिगोचरम् ॥
ध्यात्वा मध्ये महादेवं परमानन्दविग्रहम् ॥ २ ॥
उमार्धदेहं वरदमुत्पत्तिस्थितिवर्जितम् ॥
शुद्धस्फटिकसंकाशं चन्द्ररेखावतंसकम् ॥ ३ ॥
त्रिलोचनं चतुर्बाहुं नीलग्रीवं परात्परम् ॥
ध्यायेन्नित्यं सदा सोऽहमिति ब्रह्मविदां वर ॥ ४ ॥

यतो धारणाभ्यासेन परित्यक्तचापल्यस्य मनसो ध्यानयोग्यता, अतस्तदनन्तरं तदुच्यत इत्याह—अथात इति । तच्च सगुणनिर्गुणलक्षणविषयभेदेन द्विविधम् । तत्र सगुणध्यानमाह—आकाश इत्यादि । आकाशे वर्तमानमुक्तलक्षणं सकललोकदृष्टिगोचरं चन्द्रमण्डलं प्रथमतो ध्यात्वा तन्मध्ये "विज्ञानमानन्दं ब्रह्म" इति श्रुत्युक्तं सच्चिदानन्दैकरसं परमेव ब्रह्मोमासहायत्वादियथोक्तलक्षणं स्वीकृतलीलावतारं शिवमात्मत्वेन ध्यायेदित्यर्थः । तथा च वाजसनेयके—बालाक्यजातशत्रुसंवादे—"य एवासौ चन्द्रे पुरुष एतमेवाहं ब्रह्मोपासे" इति बालाकिनोक्ते नैतन्निष्कलशिवस्वरूपं किंतु स्वीकृतलीलावतारं सकलमिदं रूपमित्यभिप्रायवताऽजातशत्रुणोक्तम् "मा मैतस्मिन्संवदिष्ठा बृहन्पाण्डरवासाः सोमो राजेति वा अहमेतमुपासे" इति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥

---

१ क. °चापल्यस्या° । २ घ. "पासे" इ° ।

अथवाऽऽकाशमध्यस्थे भ्राजमाने सुशोभने ॥
आदित्यमण्डले पूर्णे लक्षयोजनविस्तृते ॥ ५ ॥

चन्द्रमण्डलवदादित्यमण्डलमप्याकाशे ध्यात्वा तत्र स्वीकृतदिव्यावतारं पराशिवमेवं ध्यायेदित्याह—अथवाऽऽकाशेति ॥ ५ ॥

सर्वलोकविधातारमीश्वरं हेमरूपिणम् ॥
हिरण्मयं श्मश्रुकेशं हिरण्मयनखं तथा ॥ ६ ॥

हेमरूपिणमिति । उद्गीथविद्यायामादित्यस्थस्य पुरुषस्य कतिचिदिहोक्ता हेमरूपत्वादिगुणाः श्रूयन्ते—"य एषोऽन्तरादित्ये हिरण्मयः पुरुषो दृश्यते । हिरण्यश्मश्रुर्हिरण्यकेश आ प्रणखात्सर्व एव सुवर्णस्तस्य यथा कप्यासं पुण्डरीकमेवमक्षिणि" इति ॥ ६ ॥

कप्यास्यामनवद्वक्त्रं नीलग्रीवं विलोहितम् ॥
आगोपालप्रसिद्धं तमम्बिकार्धशरीरिणम् ॥ ७ ॥

कप्यास्यासमवदिति । कपीनां हि केषांचिदास्यमासनं च रक्तवर्णं तथा रक्तवर्णं मुखमित्यर्थः । आगोपालमिति । श्रूयते हि रुद्राध्याये—

"उतैनं गोपा अदृशन्नदृशन्नुदहार्यः ।
उतैनं विश्वा भूतानि स दृष्टो मृडयाति नः" इति ॥ ७ ॥

सोऽहमित्यनिशं ध्यायेत्संध्याकालेषु वा नरः ॥
अथवा वैदिके शुद्धेऽप्यग्निहोत्रादिमध्यगे ॥ ८ ॥
आत्मानं जगदाधारमानन्दानुभवं सदा ॥
गङ्गाधरं विरूपाक्षं विश्वरूपं वृषध्वजम् ॥ ९ ॥
चतुर्भुजं समासीनं चन्द्रमौलिं कपर्दिनम् ॥
रुद्राक्षमालाभरणमुमायाः पतिमीश्वरम् ॥ १० ॥
गोक्षीरधवलाकारं गुह्याद्गुह्यतरं सदा ॥
अत्यद्भुतमनिर्देश्यमहंबुद्ध्या विचिन्तयेत् ॥ ११ ॥

---

१ क. ग. आ प्रनखा° । घ. आ नखा° । २ ङ. °वद्धक्त्रं नी° ।

उक्तलक्षणं परशिवमन्त्रो वा स्वीकृतवस्त्वयमादित्यावतारं ध्यायेदित्याह—अथवा वैदिक इति । परब्रह्म सगुणमन्त्रावुपास्यत्वेनोक्तं हि बालाकिनैव—"य एवायमन्त्रो पुरुष एतमेवाहं ब्रह्मोपासे" इति । उक्ताश्चन्द्रादित्याग्नयः शिवमूर्तित्वेनाऽऽगमेष्वपि प्रसिद्धाः—

"क्ष्मावह्नियजमानार्कजलवातेन्दुखानि च ॥
कीर्तिता मूर्तयो ह्यष्टौ" इति ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥

अथवाऽहं हरिः साक्षात्सर्वज्ञः पुरुषोत्तमः ॥
सहस्रशीर्षा पुरुषः सहस्राक्षः सहस्रपात् ॥ १२ ॥

आदित्यमूर्तिवद्विष्णुमूर्तावपि परशिवस्य वक्ष्यमाणनीलावतारस्य स्वात्म्य-तादात्म्येन ध्यानमाह—अथवेति । तत्र प्रथमतो विष्णुमूर्तेरपि स्वात्मतादात्म्यानुसंधानमाह—अहं हरिरिति । सहस्रशीर्षा ब्रह्मादिपिपीलिकान्तसर्वप्राणिषु वर्तमानानि सहस्राण्यनन्तानि शीर्षाणि शिरांसि यस्येति स तथोक्तः । पुरुषः पूर्णः । सहस्राक्षः सहस्राण्यनन्तानि प्रजासंबन्धीन्यक्षीणीन्द्रियाणीति सहस्राक्षः । एवं सहस्रपादिति ॥ १२ ॥

विश्वो नारायणो देवः अक्षरः परमः प्रभुः ॥
इति ध्यात्वा पुनस्तस्य हृदयाम्भोजमध्यमे ॥ १३ ॥

विश्वो विश्वत्वेन स्थितः । नारायणः 'नृ नये' पचाद्यच् । नरो नेता सर्वस्य स्वामी । तस्यापत्यानि नाराः सर्वे चेतना अचेतनाश्च । अपत्येऽण् । तेषामयनमधिष्ठानत्वेनाऽऽश्रयभूतं जलचन्द्राणां बिम्बचन्द्रवत्कलधौतादीनां शुक्तिकादिवदिति । नारायणः पूर्वपदात्संज्ञायामिति णत्वम् । देवो देवनशीलः । अक्षरो न क्षरतीति सर्वमश्नुत इति वाऽक्षरः । अशः सरप्रत्ययेऽक्षरम् । परमः सर्वोत्कृष्टः । यद्वाऽक्षरः परमः परमाक्षरः परमव्यापको व्यापकानामपि व्यापकः । प्रभुः सर्वेषां प्रकर्षेण भरणक्षमः । तदात्मकस्य स्वात्मनो हृदयाम्भोजमध्ये "पद्मकोशप्रतीकाशं हृदयं चाप्यधोमुखम्" इति श्रुत्युक्ते ॥ १३ ॥

प्राणायामैर्विकासिते परमेश्वरमन्दिरे ॥
अष्टैश्वर्यदलोपेते विद्याकेसरसंयुते ॥ १४ ॥

रेचकप्राणायामेन विकासीकृत्य, ऊर्ध्वमुखीकृतपरमेश्वरमन्दिरे । तत्र हि परमे-

---

१ ख. °न्यक्षाणि° । २ क. ग. घ. ऋष्यण् । ३ घ. °कादीनां शुक्तिकादि° । ४ क. ख. °ति चाक्षु° ।

श्वरो ध्यातव्यत्वेन वक्ष्यते। अणिमादीन्यष्टैश्वर्याणि दलानि तैरुपेते तत्त्वविद्या-रूपैः केसरैर्युते ॥ १४ ॥

ज्ञाननालमहत्कन्दे प्रणवेन प्रबोधिते ॥
विश्वार्चिषं महावह्निं ज्वलन्तं विश्वतोमुखम् ॥ १५ ॥

शास्त्रविषयं ज्ञानं नालं यस्य तस्मिन्महत्तत्त्वमेव कन्दो यस्य तस्मिन्प्रणवेन प्रबोधिते प्रागुक्तविकासे प्रणवदिवाकरस्य कारणतोच्यते। उक्तहृदयकमल-मध्यगतसुषुम्नायामन्तर्वक्ष्यमाणवह्निशिखायाः कारणभूतं मूलाधारस्थं वैश्वा-नरमाह—विश्वार्चिषमिति। विश्वार्चिषं सर्वतःप्रसरज्ज्वालम्। विश्वतोमुखं विश्वावकाशोदीर्णमुखसामर्थ्यम् ॥ १५ ॥

वैश्वानरं जगद्योनिं शिखातन्विंनमीश्वरम् ॥
तापयन्तं स्वकं देहमापादतलमस्तकम् ॥ १६ ॥
निर्वातदीपवत्तस्मिन्दीपितं हव्यवाहनम् ॥
नीलतोयदमध्यस्थं विद्युल्लेखेव भास्वरम् ॥ १७ ॥

जगद्योनिम्। यद्धि जगदुपादानं परमात्मज्योतिस्तत्प्रतीकत्वेन तदात्मक-मिदं मूलाधारस्थं ज्योतिस्तेन जगद्योनिरित्युच्यते। तत्प्रतीकत्वं च श्रूयते छान्दोग्ये—"अथ यदतः परो दिवो ज्योतिर्दीप्यते" इत्यारभ्य "इदं वाव तद्यदिदमन्तः पुरुषे ज्योतिः" इति। शिखां तनोतीति शिखतन्विनम्। औणादिको विनिप्रत्ययः। तापयन्तमिति। श्रूयते च तैत्तिरीयोपनिषदि—"संतापयन्ति स्वं देहमापादतलमस्तकम्" इति ॥ १६ ॥ १७ ॥

नीवारशूकवद्रूपं पीताभासं विचिन्तयेत् ॥
तस्य वह्नेः शिखायां तु मध्ये परमकारणम् ॥ १८ ॥
परमात्मानमानन्दं परमाकाशमीश्वरम् ॥
ऋतं सत्यं परं ब्रह्म साम्बं संसारभेषजम् ॥ १९ ॥
ऊर्ध्वरेतं विरूपाक्षं विश्वरूपं महेश्वरम् ॥
नीलग्रीवं स्वमात्मानं पश्यन्तं पापनाशनम् ॥ २० ॥

तस्य वह्नेरिति। श्रूयते च—तस्याः शिखाया मध्ये तु परमात्मा व्यवस्थित इति ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥

---

१ घ. °न्यष्टावैश्व°। २ क. ग. °न्वितमी°। ३ क. ख. ङ. °न्वितम्। ४ ग. वह्निर्वि°।

ब्रह्मविष्णुमहेशानैर्ध्येयं ध्येयविवर्जितम् ॥
सोहमित्यादरेणैव ध्यायेद्योगी महेश्वरम् ॥ २१ ॥

स्वयं ब्रह्मादिभिर्ध्येयं स्वात्मना ध्यातव्येनान्येन वर्जितम् ॥ २१ ॥

अयं मुक्तेर्महामार्ग आगमान्तैकसंस्थितः ॥
अथवाऽहं मुनिश्रेष्ठ ब्रह्मा लोकपितामहः ॥ २२ ॥
इति स्मृत्वा स्वहृन्मध्ये शिवं परमकारणम् ॥
साक्षाद्वेदान्तसंवेद्यं साम्बं संसारभेषजम् ॥ २३ ॥

ध्यानस्य मोक्षहेतुत्वे श्रुतिः प्रमाणमित्याह—आगमान्तेति । "ओमित्येवं ध्यायथ आत्मानं स्वस्ति वः पाराय तमसः परस्तात्" इति श्रूयते । विष्णुमूर्तिरिव स्वयं ब्रह्ममूर्तिर्भूत्वा स्वहृदये शिवं ध्यायेदित्याह—अथवाऽहमिति ॥ २२ ॥ २३ ॥

अहंबुद्ध्या विमुक्त्यर्थं ध्यायेदीशानमव्ययम् ॥
अथवा सत्यमीशानं ज्ञानमानन्दमद्वयम् ॥ २४ ॥
अनन्तममलं नित्यमादिमध्यान्तवर्जितम् ॥
तथाऽस्थूलमनाकाशमसंस्पृश्यमचक्षुषम् ॥ २५ ॥

सर्वाधारत्वजगत्कारणत्वादिविशिष्टवाचकस्य स इति पदस्य बुद्ध्यादिविशिष्टप्रत्यक्चैतन्यवाचकस्याहंपदस्य च सामानाधिकरण्ये सत्यखण्डैकरसे लक्ष्ये यत्र वाक्यार्थे पर्यवसानमतः सोऽहमिति महावाक्येनानुसंदध्यादिति । निष्कलविषयं ध्यानमाह—अथवा सत्यमिति ॥ २४ ॥ २५ ॥

न रसं न च गन्धाख्यमप्रमेयमनूपमम् ॥
सर्वाधारं जगद्रूपममूर्तं मूर्तमव्ययम् ॥ २६ ॥

तत्राहंपदवाच्यस्य बुद्ध्यादिविशिष्टप्रत्यक्चैतन्यस्य सकललोकप्रत्यक्षत्वेऽपि स इत्येतत्पदवाच्यस्य परोक्षत्वेनाप्रसिद्धत्वात्सर्वाधारमित्यादिना पदजातेन तन्निर्देशः । ततः प्राक्तनेन च सत्यमित्यादिना लक्ष्यस्याखण्डैकरसप्रदर्शनं सोऽहमिति च लक्षणाबीजस्य सामानाधिकरण्यनिर्देश इति विभागः । तत्राह-

---

१ घ 'र्महामार्ग अ' ।

यमस्थूलमनाकाशमित्यादयोऽद्वैतादिनिषेधमुखेन लक्ष्ये पर्यवस्यन्ति । सत्यादयस्तु स्वार्थार्पणप्रणाड्येति विशेषः । तदुक्तमाचार्यैः—

"तत्रानन्तोऽन्तवद्वस्तुव्यावृत्त्यैव विशेषणम् ।
स्वार्थार्पणप्रणाड्या तु परिशिष्टे विशेषणम्" इति ।

वाजसनेयश्रुतिरप्यतद्व्यावृत्तिमुखेनैवैतदेव लक्ष्यं निर्दिशति "एतद्वै तदक्षरं गार्गि ब्राह्मणा अभिवदन्त्यस्थूलमनण्वह्रस्वमदीर्घमलोहितमस्नेहमच्छायमतमोऽवाय्वनाकाशमसङ्गमस्पर्शमगन्धमरसमचक्षुष्कमश्रोत्रम्" इत्यादि । प्रकृत्याऽमूर्तमपि मायया मूर्तम् ॥ २६ ॥

अदृश्यं दृश्यमन्तस्थं बहिष्ठं सर्वतोमुखम् ॥
सर्वतःपाणिपादं च सर्वकारणकारणम् ॥ २७ ॥
सर्वज्ञानादिसंयुक्तमहामित्येव चिन्तयेत् ॥
अयं पन्था मुनिश्रेष्ठ साक्षात्संसारनाशने ॥ २८ ॥

एवमदृश्यं दृश्यमव्ययं तत्त्वावबोधपर्यन्तमानवृत्तोपाधिकम् । अन्तस्थमिति ।

"अन्तर्बहिश्च तत्सर्वं व्याप्य नारायणः स्थितः" इति हि श्रुतिः ॥ २७ ॥ ॥ २८ ॥

अथवा सच्चिदानन्दमनन्तं ब्रह्म सुव्रत ॥
अहमस्मीत्यभिध्यायेद्ध्येयातीतं विमुक्तये ॥ २९ ॥

उक्ते वाच्यार्थपूर्वकलक्ष्यानुसंधानेक्षणं सति वाच्यानुसंधानमपि त्यक्त्वा लक्ष्य एवार्थोऽनुसंधेय इत्याह—अथवा सच्चिदिति । सच्चिदानन्दादयः शब्दा लक्षणयाऽखण्डैकरसमेव स्वरूपं समर्पयन्ति ॥ २९ ॥

इदंतया न देवेशमभिध्यायेन्मनागपि ॥
ब्रह्मणः साक्षिरूपत्वान्नेदं यदिति हि श्रुतिः ॥ ३० ॥
एवं ध्यानपरः साक्षाच्छिव एव न चान्यथा ॥
अनेन सदृशो लोके नहि वेदविदां वर ॥ ३१ ॥
प्रक्षीणाशेषपापस्य ज्ञाने ध्याने भवेन्मतिः ॥
पापोपहतबुद्धीनां तद्वार्ताऽपि सुदुर्लभा ॥ ३२ ॥

---

१ घ. 'शिष्ये वि' । २ क. घ. ङ. 'त्यैत' । ३ घ. निर्देशयति । ४ क. घ. ङ. समर्पयन्ति ।

प्रत्यक्तादात्म्येनैवानुसंधाननियमे कारणमाह—इदंतयेति । नेदं यदिति हि श्रुतिरिति ।

"यच्चक्षुषा न पश्यति येन चक्षूंषि पश्यति ।
तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि नेदं यदिदमुपासते"

इति तलवकारोपनिषत्परत्वेन ब्रह्मणोऽनुसंधानं प्रत्याचष्ट इत्यर्थः ॥२०॥ ॥ २१ ॥ २२ ॥

अथवा विष्णुमव्यक्तमाधारं देवनायकम् ॥
शङ्खचक्रधरं देवं पद्महस्तं सुलोचनम् ॥ २३ ॥
किरीटकेयूरधरं पीताम्बरधरं हरिम् ॥
श्रीवत्सवक्षसं विष्णुं पूर्णचन्द्रनिभाननम् ॥ २४ ॥
पद्मपुष्पदलाभोष्ठं सुप्रसन्नं शुचिस्मितम् ॥
शुद्धस्फटिकसंकाशमहमित्येव चिन्तयेत् ॥ २५ ॥
एतच्च दुर्लभं प्रोक्तं योगशास्त्रविशारदैः ॥
अथवा देवदेवेशं ब्रह्माणं परमेष्ठिनम् ॥ २६ ॥
अक्षमालाधरं देवं कमण्डलुकराम्बुजम् ॥
वरदाभयहस्तं च वाग्देव्या सहितं सदा ॥ २७ ॥
कुन्देन्दुसदृशाकारमहमित्येव चिन्तयेत् ॥
अथवाऽग्निं तथाऽऽदित्यं चन्द्रं वा देवतान्तरम् ॥३८॥

सकलनिष्कलात्मकस्य शिवस्य तादात्म्यानुध्यानान्युक्त्वा विष्ण्वादीनामपि सकलध्यानान्याह—अथवा विष्णुमित्यादि । निष्कलं तु विशेषाभावात्तदेव भविष्यतीति न पृथगुक्तम् ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥

वेदोक्तेनैव मार्गेण सदाऽहमिति चिन्तयेत् ॥
एवमभ्यासयुक्तस्य पुरुषस्य महात्मनः ॥ ३९ ॥
क्रमाद्वेदान्तविज्ञानं विजायेत न संशयः ॥
ज्ञानादज्ञानविच्छित्तिः सैव तस्य विमुक्तता ॥ ४० ॥

---

१ क. प्रत्यगात्म्ये° । २ क. पश्यति । ३ घ. °नुसंधाना° । ४ क. विविक्तता ।

सर्वमुक्तं समासेन मया वेदान्तसंग्रहम् ॥
मत्प्रसादाद्विजानीहि मा शङ्किष्ठाः कदाचन ॥ ४१ ॥

इति श्रीस्कन्दपुराणे सूतसंहितायां ज्ञानयोगखण्डे
ध्यानविधिनिरूपणं नामैकोनविंशोऽध्यायः ॥१९॥

अत्र सगुणध्यानानि चित्तैकाग्र्यद्वारा पापक्षयद्वारा वा निष्कलसाक्षात्कारे कारणम् । निष्कलं ध्यानं त्वव्यवधानेनेत्याह—एवमभ्यासेनेति ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ॥ ४१ ॥

इति श्रीसूतसंहितातात्पर्यदीपिकायां ज्ञानयोगखण्डे ध्यानविधिनिरूपणं नामैकोनविंशोऽध्यायः ॥ १९ ॥

(अथ विंशोऽध्यायः)

ईश्वर उवाच—

अथातः संप्रवक्ष्यामि समाधिं भवनाशनम् ॥
समाधिः संविदुत्पत्तिः परजीवैक्यतामतिः ॥ १ ॥

यतः साधनभूतध्यानस्वरूपज्ञानापेक्षा तत्फलसंविदः समाधिपर्यायाया उत्पत्तिः । अतस्तदनन्तरं तदभिधानमिति प्रतिजानीते—अथात इति । महावाक्यलक्ष्यस्वरूपसाक्षात्कार एव समाधिरिह विवक्षित इत्यर्थः ॥ १ ॥

यदि जीवः पराद्भिन्नः कार्यतामेति सुव्रत ॥
अचित्त्वं च प्रसज्येत घटवत्पण्डितोत्तम ॥ २ ॥
विनाशित्वं भयं च स्याद्द्वितीयाद्वा इति श्रुतिः ॥
नित्यः सर्वगतो ह्यात्मा कूटस्थो दोषवर्जितः ॥ ३ ॥

ध्यानफलभूततत्त्वविमर्शस्वरूपफलमाह—यदि जीव इति । "कस्मान्न्वभेष्यद्द्वितीयाद्वै भयं भवति" इति वाजसनेयश्रुतिरित्यर्थः ॥ २ ॥ ३ ॥

एकः स भिद्यते भ्रान्त्या मायया न स्वरूपतः ॥
तस्मादद्वैतमेवास्ति न प्रपञ्चो न संसृतिः ॥ ४ ॥

---

१ क. ख. 'चैकता' । २ ङ. 'य तस्तत्फ' । ३ क. 'यामुप' । ४ घ. 'तत्व' । ५ ग. 'स्माग्रभे' ।

यथाऽऽकाशो घटाकाशो महाकाश इतीरितः ॥
तथा भ्रान्तैर्द्विधा प्रोक्तो ह्यात्मा जीवेश्वरात्मना ॥५॥

स भिद्यत इति । मायया ऽज्ञानेन जनिता या भ्रान्तिर्विपरीतज्ञानं तया भेदो दृश्यते । प्रमेयभेदग्रहणस्य "नेह नानास्ति" इति श्रुतिबाधितत्वेन भ्रान्तित्वादित्यर्थः ॥ ४ ॥ ५ ॥

नाहं देहो न च प्राणो नेन्द्रियाणि तथैव च ॥
न मनोऽहं न बुद्धिश्च नैव चित्तमहंकृतिः ॥ ६ ॥

अविद्ययाऽऽत्मतादात्म्येनाध्यस्तस्य देहेन्द्रियमनःप्राणादेर्विमर्शजनितेन विवेकज्ञानेन निरासमभिनयेन दर्शयति—नाहं देह इति ॥ ६ ॥

नाहं पृथ्वी न सलिलं न च वह्निर्न चानिलः ॥
न चाऽऽकाशो न शब्दश्च न च स्पर्शस्तथा रसः ॥७॥
नाहं गन्धो न रूपं च न मायाऽहं न संसृतिः ॥
सदा साक्षिस्वरूपत्वाच्छिव एवास्मि केवलः ॥ ८ ॥

यथा भूतकार्यस्य देहादेर्विवेक एवं तत्कारणस्य पृथिव्यादिभूतजातस्य चेत्याह—नाहं पृथ्वीति ॥ ७ ॥ ८ ॥

इति धीर्या मुनिश्रेष्ठ सा समाधिरिहोच्यते ॥
अथवा पञ्चभूतेभ्यो जातमण्डं महामुने ॥ ९ ॥
भूतमात्रतया दग्ध्वा विवेकेनैव वह्निना ॥
पुनः स्थूलादिभूतानि सूक्ष्मभूतात्मना तथा ॥ १० ॥

सकारणाद्भूतभौतिकप्रपञ्चादात्मानं बुद्ध्यैव विविच्य विविक्ते तस्मिन्समाधिरुक्तः। अधुना तं प्रपञ्चं बुद्ध्यैव प्रविलाप्य परिशिष्टे तस्मिन्नद्वितीये समाधिमाह—अथवा पञ्चेति । "तदनन्यत्वमारम्भणशब्दादिभ्यः" इति न्यायेन भौतिकं ब्रह्माण्डं पञ्चीकृतभूतात्मना तानि च भूतान्यपञ्चीकृतभूतात्मना ॥ ९ ॥ १० ॥

[1]विलाप्यैवं विवेकेन ततस्तान्यपि बुद्धिमान् ॥
मायामात्रतया दग्ध्वा मायां च प्रत्यगात्मना ॥ ११ ॥

---

१ घ. ङ. 'स्तदे' । २ घ. 'नयत्येन । ३ घ. विनाऽप्येव ।

सोऽहं ब्रह्म न संसारी न मत्तोऽन्यत्कदाचन ॥
इति विद्यात्स्वमात्मानं स समाधिः प्रकीर्तितः ॥१२॥

तान्यपीति । "पर्यायेणानुक्रमोऽत उपपद्यते च" इति न्यायेन पृथिव्यादिक्रमेण मायायां तामप्यात्मनि बुद्ध्यैव प्रविलाप्य परिशिष्टेऽद्वितीये केवलमात्मनि स्वात्मतादात्म्येनानुसंधानं समाधिरित्यर्थः ॥ ११ ॥ १२ ॥

अथवा योगिनां श्रेष्ठ प्रणवात्मानमीश्वरम् ॥
वर्णत्रयात्मना विद्यादकारादिक्रमेण तु ॥ १३ ॥

वाच्यवाचकप्रपञ्चस्य ब्रह्मणि परिकल्पितत्वात्प्रणववाच्यस्थूलसूक्ष्मप्रपञ्चस्य सकारणस्योपसंहारद्वारा निष्कलब्रह्मणि समाधिमभिधाय वाचकप्रणवावयवानामकारोकारमकारार्धमात्रारूपाणां सकारणानां प्रविलापनं ब्रह्मणि समाधिमिदानीमाह—अथवा योगिनामिति ।

"प्रणवो ह्यपरं ब्रह्म प्रणवश्च परं स्मृतम् ।
एवं हि प्रणवं ज्ञात्वा व्यश्नुते तदनन्तरम्" इति ह्युक्तम् ॥ १३ ॥

ऋग्वेदोऽयमकाराख्य उकारो यजुरुच्यते ॥
मकारः सामवेदाख्यो नादस्त्वाथर्वणी श्रुतिः ॥ १४ ॥

अकारोकारमकारनादानां वेदचतुष्टयात्मकत्वमाह—ऋग्वेद इति ॥ १४ ॥

अकारो भगवान्ब्रह्मा तथोङ्कारो हरिः स्वयम् ॥
मकारो भगवान्रुद्रस्तथा नादस्तु कारणम् ॥ १५ ॥

तेषामेव ब्रह्मविष्णुरुद्रतत्कारणात्मकतामाह—अकार इति ॥ १५ ॥

अग्नयश्च तथा लोका अवस्थावसथास्त्रयः ॥
उदात्तादिस्वराः कालाश्चैते वर्णत्रयात्मकाः ॥ १६ ॥

तेषामेव गार्हपत्यदक्षिणाहवनीयसंवर्तकाग्निरूपात्मकतामाह—अग्नय इति । लोका इति तु पृथिव्यन्तरिक्षद्युसोमलोकात्मकतां दर्शयति । अवस्था इति जाग्रत्स्वप्नसुषुप्ततुरीयात्मकतामाह । आवसथा इति नाभिहृदयकण्ठमूर्धात्मकतामाह । त्रय इति संवर्तकादीनां चतुर्थानामप्युपलक्षणम् । उदात्तादीति,

१ ग. घ. °ति । विपर्येयेण तु क्र° । ङ. °ति । विपर्ययेणानुक्रमो नोप° । २ ङ °त्मका नि° । ३ क. ख. घ. °रूप° । ४ घ °त्वात्माणवा° । ५ ङ. °जुरेव च । म° । ६ क. °रूपक° । ७ क. °तुर्योत्म° ।

उदात्तानुदात्तस्वरितैकश्रुत्यात्मकतामाह । कालो इति भूतभविष्यद्वर्तमानसाधारणकालतामाह । वर्णत्रयेति नादस्याप्युपलक्षणम् । ऋग्वेदाद्यात्मकता चाकारादीनां श्रूयते—"तस्य ह वै प्रणवस्य या पूर्वा मात्रा पृथिव्यकारः स ऋग्भिर्ऋग्वेदो ब्रह्मा वसवो गायत्री गार्हपत्यः । द्वितीयाऽन्तरिक्षं स उकारः स यजुर्भिर्यजुर्वेदो विष्णुरुद्रास्त्रिष्टुब्दक्षिणाग्निः । तृतीया द्यौः स मकारः स सामभिः सामवेदो रुद्रा आदित्या जगत्याहवनीयो याऽवसानेऽस्य चतुर्थ्यर्धमात्रा सा सोमलोक ओंकारः साऽऽथर्वणैर्मन्त्रैरथर्ववेदः संवर्तकोऽग्निर्मरुतो विराडेक ऋषिः" इति । तथा—"जागरिते ब्रह्मा स्वप्ने विष्णुः सुषुप्तौ रुद्रस्तुरीयमक्षरम्" इति च । तथाऽन्यत्र—नाभिर्हृदयं कण्ठो मूर्धा चेति ॥ १६ ॥

इति ज्ञात्वा पुनः सर्वमक्षरत्रयमात्रतः ॥
विलाप्याकारमङ्गमुकाराख्ये विलापयेत् ॥ १७ ॥
उकारं च मकाराख्ये महानादे मकारकम् ॥
तथा मायात्मना नादं मायां जीवात्मरूपतः ॥ १८ ॥
जीवमीश्वरभावेन विद्यात्सोऽहमिति ध्रुवम् ॥
एषा बुद्धिश्च विद्वद्भिः समाधिरिति कीर्तिता ॥ १९ ॥
यथा फेनतरङ्गादि समुद्रादुत्थितं पुनः ॥
समुद्रे लीयते तद्वज्जगन्मय्येव लीयते ॥ २० ॥

उक्तरूपोपेतमकारं तथाविधे उकारे तं च तथाविधे मकारे तं नादे तं मायायां तां च तदुपाधिके जीवे तं च परमात्मनैकीकृत्य तद्रूपेणावतिष्ठेत इत्यर्थः ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥

तस्मान्मत्तः पृथङ्नास्ति जगन्माया च सर्वदा ॥
इति बुद्धिः समाधिः स्यात्समाधिरिति हि श्रुतिः ॥२१॥

इति हि श्रुतिरिति । "इदं सर्वं यदयमात्मा" इति हि श्रूयते ॥ २१ ॥

यस्यैवं परमात्माऽयं प्रत्यग्भूतः प्रकाशितः ॥
स याति परमं भावं स्वकं साक्षात्परामृतम् ॥ २२ ॥

---

१ क. ख. 'भिहृदयकण्ठ मू' । ग. 'भिहृदय कण्ठमू' ।

उक्तसमाधिनिष्ठस्य फलमाह—यस्यैवमिति । परमं भावमित्येतद्ब्रह्मखण्डचतुर्थाध्याये निरूपितम् ॥ २२ ॥

यदा मनसि चैतन्यं भाति सर्वत्रगं सदा ॥
योगिनोऽव्यवधानेन तदा संपद्यते स्वयम् ॥ २३ ॥
यदा सर्वाणि भूतानि स्वात्मन्येवाभिपश्यति ॥
सर्वभूतेषु चाऽऽत्मानं ब्रह्म संपद्यते तदा ॥ २४ ॥
यदा सर्वाणि भूतानि समाधिस्थो न पश्यति ॥
एकीभूतः परेणासौ तदा भवति केवलः ॥ २५ ॥

योगिन इति । व्यवधायकस्याज्ञानस्य निरासात्स्वयं ब्रह्म संपद्यत इत्यर्थः ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥

यदा सर्वे प्रमुच्यन्ते कामा येऽस्य हृदि स्थिताः ॥
तदाऽसावमृतीभूतः क्षेमं गच्छति पण्डितः ॥ २६ ॥

यदा सर्व इति । तज्ज्ञानेनाज्ञाननिरासात्तत्कार्यनिवृत्तौ "योऽकामो निष्काम आप्तकाम आत्मकामो न तस्य प्राणा उत्क्रामन्त्यत्रैव समवनीयन्ते" "ब्रह्मैव सन्ब्रह्माप्येति" इतिश्रुत्युक्तं ब्रह्म संपद्यत इत्यर्थः ॥ २६ ॥

यदा भूतपृथग्भावमेकस्थमनुपश्यति ॥
तत एव च विस्तारं ब्रह्म संपद्यते तदा ॥ २७ ॥

यदा भूतेति । भूतानां पृथिव्यादीनां यः पृथग्भावो भेदः स सर्व एकस्मिन्नेव ब्रह्मणि प्रलयदशायां तादात्म्येन स्थित्वा पुनः सृष्टौ तत एव विस्तारं प्रतिपद्यत इति यः पश्यति स ब्रह्म संपद्यत इत्यर्थः । श्रुतिपुराणयोरयं समानः पाठः ॥ २७ ॥

यदा पश्यति चाऽऽत्मानं केवलं परमार्थतः ॥
मायामात्रं जगत्कृत्स्नं तदा भवति निर्वृतः ॥ २८ ॥
यदा जन्मजरादुःखव्याधीनामेकभेषजम् ॥
केवलं ब्रह्मविज्ञानं जायतेऽसौ तदा शिवः ॥ २९ ॥

---

१ क. ख. ग. घ. °तीभावः क्षे° । २ क ख. घ. °वर्ठाय° । ३ ग. ङ. स्थितः । ४ घ. निर्वृतिः । ५ ङ. °तेऽस्मै त° ।

तस्माद्विज्ञानतो मुक्तिर्नान्यथा कर्मकोटिभिः ॥
कर्मसाध्यस्य नित्यत्वं न सिध्यति कदाचन ॥ ३० ॥
ज्ञानं वेदान्तविज्ञानमज्ञानमितरन्मुने ॥
अहो ज्ञानस्य माहात्म्यं मया वक्तुं न शक्यते ॥३१॥
अत्यल्पोऽपि यथा वह्निः सुमहन्नाशयेत्तमः ॥
ज्ञानाभ्यासस्तथाऽल्पोऽपि महत्पापं विनाशयेत् ॥३२॥

निर्वृतस्तूष्णीं मुक्त इत्यर्थः ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥

यथा वह्निर्महादीप्तः शुष्कमार्द्रं च निर्दहेत् ॥
तथा शुभाशुभं कर्म ज्ञानाग्निर्दहति क्षणात् ॥ ३३ ॥
पद्मपत्रं यथा तोयैः स्वस्थैरपि न लिप्यते ॥
तथा शब्दादिभिर्ज्ञानी विषयैर्न हि लिप्यते ॥ ३४ ॥
मन्त्रौषधिबलैर्यद्वज्जीर्यते भक्षितं विषम् ॥
तद्वत्सर्वाणि पापानि जीर्यन्ते ज्ञानिनः क्षणात् ॥३५॥
पश्यञ्शृण्वन्स्पृशञ्जिघ्रन्नश्नन्गच्छन्स्वपञ्श्वसन् ॥
प्रलपन्विसृजन्गृह्णन्नुन्मिषन्निमिषन्नपि ॥ ३६ ॥
अकर्ताऽहमभोक्ताऽहमसङ्गः परमेश्वरः ॥
सदा मत्संनिधानेन चेष्टते सर्वमिन्द्रियम् ॥ ३७ ॥
इतिविज्ञानसंपन्नः सङ्गं त्यक्त्वा करोति यः ॥
लिप्यते न स पापेन पद्मपत्रमिवाम्भसा ॥ ३८ ॥
ये द्विषन्ति महात्मानं ज्ञानवन्तं नराधमाः ॥
पच्यन्ते रौरवे कल्पमेकान्ते नरके सदा ॥ ३९ ॥

शुष्कमार्द्रं चेति । परस्परविरोधिनोः शुभाशुभयोरेकरूपेण ज्ञानेन दाहे निदर्शनम् ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥

दुर्वृत्तो वा सुवृत्तो वा मूर्खः पण्डित एव वा ॥
ज्ञानाभ्यासपरः पूज्यः किं पुनर्ज्ञानवान्नरः ॥ ४० ॥

---

१ थ. 'ज्ञानं विना'।

ज्ञानाभ्यासपर इति। ज्ञानसाधनयोगाङ्गयमाद्यभ्यासवानपि पूज्यः किं पुनर्ज्ञानीत्यर्थः ॥ ४० ॥

निरपेक्षं मुनिं शान्तं निर्वैरं समदर्शिनम् ॥
अनुव्रजाम्यहं नित्यं पूयेयेत्यङ्घ्रिरेणुभिः ॥ ४१ ॥
यथा राजा जनैः सर्वैः पूज्यते मुनिसत्तम ॥
तथा ज्ञानी सदा देवैर्मुनिभिः पूज्य एव हि ॥ ४२ ॥
यस्य गेहं समुद्दिश्य ज्ञानी गच्छति सुव्रत ॥
तस्य क्रीडन्ति पितरो यास्यामः परमां गतिम् ॥४३॥
यस्यानुभवपर्यन्ता बुद्धिस्तत्त्वे प्रवर्तते ॥
तद्दृष्टिगोचराः सर्वे मुच्यन्ते सर्वकिल्बिषैः ॥ ४४ ॥
कुलं पवित्रं जननी कृतार्था
विश्वंभरा पुण्यवती च तेन ॥
अपारसंवित्सुखसागरे सदा
विलीयते यस्य मनःप्रचारः ॥ ४५ ॥

निरपेक्षमिति। विवेकविज्ञानातिरिक्तस्य निष्फलत्वावधारणाद्विवेकविज्ञानस्य प्राप्तत्वात्कचिदप्यपेक्षारहितमित्यर्थः। समदर्शिनमिति। तथाच भगवतोक्तम्—

"सुहृन्मित्रार्युदासीनमध्यस्थद्वेष्यबन्धुषु।
साधुष्वपि च पापेषु समबुद्धिर्विशिष्यते" इति

॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥

महात्मनो ज्ञानवतः प्रदर्शनात्सुरेश्वरत्वं झटिति प्रयाति ॥
विहाय संसारमहोदधौ नरा रमन्ति ते पापबलादहो मुने॥४६॥
महानिधिं प्राप्य विहाय तं वृथा
विचेष्टते मोहबलेन बालकः ॥
यथा तथा ज्ञानिनमीश्वरेश्वरं
विहाय मोहेन चरन्ति मानवाः ॥ ४७ ॥

---

१ ग. 'दर्शन'। २ ग. क. पूयेय'। ३ क. 'द्रसं'।

अहो महान्तं परमार्थदर्शिनं
विहाय मायापरिमोहिता नराः ॥
हिताय लोके विचरन्ति ते मुने
विषं पिबन्त्येव महामृतं विना ॥ ४८ ॥
बहुनोक्तेन किं सर्वं संग्रहेणोपपादितम् ॥
श्रद्धया गुरुभक्त्या त्वं विद्धि वेदान्तसंग्रहम् ॥ ४९ ॥

महात्मन इति । श्रूयते हि मुण्डकोपनिषदि—
"यं यं लोकं मनसा संविभाति विशुद्धसत्त्वः कामयते यांश्च कामान् ।
तं तं लोकं जयते तांश्च कामांस्तस्मादात्मज्ञं ह्यर्चयेद्भूतिकामः" इति ।
इत्थं सकलश्रेयोमूलस्य तस्य परित्यागेनान्यत्र प्रवृत्तिः संचितदुरितैकहेतुकेत्याह—विहायेति ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥

यस्य देवे परा भक्तिर्यथा देवे तथा गुरौ ॥
तस्यैते कथिता ह्यर्थाः प्रकाशन्ते न संशयः ॥ ५० ॥

गुरुभक्तेस्तत्र कारणत्वे श्वेताश्वतरश्रुतिमुदाहरति—यस्य देव इति ॥५०॥

सूत उवाच—
इत्येवमुक्त्वा भगवांस्तूष्णीमास्ते महेश्वरः ॥
वक्तव्याभावमालोक्य मुनयः करुणानिधिः ॥ ५१ ॥
बृहस्पतिश्च मुनयो वेदान्तश्रवणात्पुनः ॥
आनन्दाक्लिन्नसर्वाङ्ग आत्मानन्दवशोऽभवत् ॥ ५२ ॥
भवन्तोऽपि महाप्राज्ञा मत्तःप्राप्तात्मवेदनाः ॥
अभवन्कृतकृत्याश्च मा शंकध्वं कदाचन ॥ ५३ ॥
स्थापयध्वमिमं मार्गं प्रयत्नेनापि हे द्विजाः ॥
स्थापिते वैदिके मार्गे सकलं सुस्थितं भवेत् ॥ ५४ ॥

सूतो मुनीन्संबोध्याऽऽह—इत्येवमुक्त्वेति ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥

यो हि स्थापयितुं शक्तो न कुर्यान्मोहतो नरः ॥
तस्य हन्ता न पापीयानिति वेदान्तनिर्णयः ॥ ५५ ॥

यः स्थापयितुमुद्युक्तः श्रद्धयैवाक्षमोऽपि सः ॥
सर्वपापविनिर्मुक्तः साक्षाज्ज्ञानमवाप्नुयात् ॥ ५६ ॥
यः स्वविद्याभिमानेन वेदमार्गप्रवर्तकम् ॥
छलजात्यादिभिर्जीयात्स महापातकी भवेत् ॥ ५७ ॥
य इमं ज्ञानयोगाख्यं खण्डं श्रद्धापुरःसरम् ॥
पठते सुमुहूर्तेषु न स भूयोऽभिजायते ॥ ५८ ॥
ज्ञानार्थी ज्ञानमाप्नोति सुखार्थी सुखमाप्नुयात् ॥
वेदकामी लभेद्वेदं विजयार्थी जयं लभेत् ॥ ५९ ॥
राज्यकामो लभेद्राज्यं क्षमाकामः क्षमी भवेत् ॥
तस्मात्सर्वेषु कालेषु पठितव्यो मनीषिभिः ॥ ६० ॥

इति श्रीस्कन्दपुराणे सूतसंहितायां ज्ञानयोगखण्डे
समाधिर्नाम विंशोऽध्यायः ॥ २० ॥

कृतकृत्यस्य किं स्थापनप्रवृत्त्याऽपीत्यत आह—योहि स्थापयितुमिति। स्वयं कृतकृत्येनापि परमकारुणिकेन शत्रोरपि भवदल्पमप्यनिष्टं न सोढव्यं किमुत सकललोकस्य प्राप्तं विद्यासंप्रदायोच्छेदलक्षणं महत्तरमनिष्टमित्यर्थः ॥ ५५ ॥ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥

संहितायाश्च सूतस्य व्याख्यां तात्पर्यदीपिकाम् ॥
स्वीकृत्य रामनुगृह्णातु विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥ १ ॥

इति श्रीमत्काशीविलासश्रीक्रियाशक्तिपरमभक्तश्रीमत्त्र्यम्बकपादाब्जसे-
वापरायणेनोपनिषन्मार्गप्रवर्तकेन श्रीमाधवाचार्येण विरचितायां
श्रीसूतसंहितातात्पर्यदीपिकायां ज्ञानयोगखण्डे समा-
धिनिरूपणं नाम विंशोऽध्यायः ॥ २० ॥

समाप्तमिदं ज्ञानयोगखण्डम् ।

॥ श्रीः ॥

॥ अथ तृतीयं मुक्तिखण्डम् ॥

सौम्यं महेश्वरं साक्षात्सत्यविज्ञानमद्वयम् ॥
वन्दे संसाररोगस्य भेषजं परमं मुदा ॥ १ ॥
यस्य शक्तिरुमा देवी जगन्माता त्रयीमयी ॥
तमहं शंकरं वन्दे महामायानिवृत्तये ॥ २ ॥
यस्य विघ्नेश्वरः श्रीमान्पुत्रः स्कन्दश्च वीर्यवान् ॥
तं नमामि महादेवं सर्वदेवनमस्कृतम् ॥ ३ ॥
यस्य प्रसादलेशस्य लेशलेशलवांशकम् ॥
लब्ध्वा मुक्तो भवेज्जन्तुस्तं वन्दे परमेश्वरम् ॥ ४ ॥
यस्य लिङ्गार्चनेनैव व्यासः सर्वार्थवित्तमः ॥
अभवत्तं महेशानं प्रणमामि घृणानिधिम् ॥ ५ ॥
यस्य मायामयं सर्वं जगदीक्षणपूर्वकम् ॥
तं वन्दे शिवमीशानं तेजोराशिमुमापतिम् ॥ ६ ॥
यः समस्तस्य लोकस्य चेतनाचेतनस्य च ॥
साक्षी सर्वान्तरः शंभुस्तं वन्दे साम्बमीश्वरम् ॥ ७ ॥
यं विशिष्टा जनाः शान्ता वेदान्तश्रवणादिना ॥
जानन्त्यात्मतया वन्दे तमहं सत्यचित्सुखम् ॥ ८ ॥

एवं ज्ञानोपायमभिधाय ज्ञानफलभूताया मुक्तेः परमप्रयोजनत्वात्तस्याः सोपकरणाया अभिधानारम्भे सपरिवारशिवप्रणिधानप्रणामलक्षणं मङ्गलाचरणं कृतमुपनिबध्नाति व्यासः श्लोकाष्टकेन सौम्यमित्यादिना। सकलकल्याणगुणगणनिधेरपि भगवतो मुक्तिप्रदानावसरे तदुपायिकगुणविशिष्टतयैव प्रणिधानमुचितम् "तं यथा यथोपासते तथैव भवति" इति श्रुतेरिति सौम्यत्वसत्यज्ञानत्वसंसारवैद्यत्वगुणानामुपन्यासः ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥

---

१ घ. तस्य । २ घ. तस्य । ३ ग. साक्षात्सर्वेतरः । ४ घ कृपया तं° । ५ क. ख. °धनि° । ६ ग. ङ. श्रुतिरि° । ७ घ. °ति साम्य° । ङ. °ति सौम्यतरत्व° ।

हरभक्तो हिरण्याक्षः शैवपूजापरायणः ॥
आम्बिकाचरणस्नेह ईश्वराङ्घ्रिपरायणः ॥ ९ ॥

मुक्तेः परमप्रयोजनत्वेन तत्राऽऽदरातिशयजननाय जिज्ञासूनां हरभक्तादीनां मुनीनां भूयसामुपन्यासः । हरभक्त इत्यादिमहर्षय इत्यन्तेन ॥ ९ ॥

क्लान्तः क्लेशहरः क्लीब ईशपूजापरायणः ॥
ॐङ्कारवल्लभो लुब्धो लोलुपो लोललोचनः ॥१०॥
महाप्राज्ञो महाधीमान्महाबाहुर्महोदरः ॥
शक्तिमाञ्शक्तिदः शङ्कुः शङ्कुकर्णः शनैश्वरः ॥ ११ ॥
भगवान्भग्नपापश्च भवो भवभयापहः ॥
भग्नदर्पो भवप्रीतो भागज्ञो भङ्गराशुभः ॥ १२ ॥
अग्निवर्णो जपावर्णो बन्धूककुसुमच्छविः ॥
विरक्तो विरजो विद्वान्वेदपारायणे रतः ॥ १३ ॥
समचित्तः समग्रीवः समलोष्टाश्मकाञ्चनः ॥
शाकाशी फलमूलाशी शत्रुमित्रविवर्जितः ॥ १४ ॥
कालरूपः कलामाली कालतत्त्वविशारदः ॥
आणमाण्डो मुनिश्रेष्ठः सोमनाथः प्रियः सुधीः ॥१५॥
वेदविद्वेदविन्मुख्यो विद्वत्पादपरायणः ॥
विशालहृदयो विश्वो विश्ववान्विश्वदण्डधृत् ॥ १६ ॥
पवित्रः परमः पङ्गुः पङ्कजारुणलोचनः ॥
लम्बकर्णो महातेजा लम्बपिङ्गजटाधरः ॥ १७ ॥
ग्राह्यायणसुतो श्रीष्मो ग्राहभङ्गपरायणः ॥
लोकाक्षितनयोद्भूतो लोकयात्रापरायणः ॥ १८ ॥

---

१ घ. °श्रान्त° । २ घ. °न्नाप्य म° । ३ ग. °दः शङ्कुः शङ्कुकर्णः शनैश्वरः । घ. °दः शङ्कुः शङ्कु° । ४ क. ख. ग. घ. भगदर्पो । ५ घ अहिपा° । ६ ग. ङ. °भ्मो मद्ग° । ७ क. लोगाक्षि° । ङ. लौगाक्षि° ।

जैगीषव्यस्य पुत्रश्च प्रातःस्नायी जितेन्द्रियः ॥
वत्सपुत्रो मुनिश्रेष्ठो वंशकाण्डप्रभो मुनिः ॥ १९ ॥
ऊर्ध्वरेता उमाभक्तो रुद्रभक्तश्च वल्कली ॥
आश्वलायनसूनुश्च ब्रह्मविद्यारतो मुनिः ॥ २० ॥
मुकुन्दो मोचको मुख्यो मुसली मूलकारणः ॥
सर्वज्ञः सर्ववित्सर्वः सर्वप्राणिहिते रतः ॥ २१ ॥
अत्युग्रोऽतिप्रसन्नश्च प्रमाणज्ञानवर्धकः ॥
आरुणेयो महावीर आरुण्युपनिषत्परः ॥ २२ ॥
आत्मविद्यारतः श्रीमाञ्श्वेताश्वतरपुत्रकः ॥
श्वेताश्वतरशाखायाः श्रद्धयैव प्रवर्तकः ॥ २३ ॥
शतरुद्रसमाख्यश्च शतरुद्रियभक्तिमान् ॥
पञ्चब्रह्मस्थानहृतज्ञः श्रीमत्पञ्चाक्षरप्रियः ॥ २४ ॥
शिवसंकल्पभक्तश्च शिवसूक्तप्रवर्तकः ॥
लिङ्गसूक्तप्रियः साक्षात्कैवल्योपनिषत्प्रियः ॥ २५ ॥
जाबालाध्ययनध्वस्तपापपङ्कसमुद्रकः ॥
पुराणः पुण्यकर्मा च पुरुषार्थप्रवर्तकः ॥ २६ ॥
मैत्रायणश्रुतिग्राही महामैत्रायणो मुनिः ॥
बाष्कलाध्ययनप्रीतः शाकलाध्ययने रतः ॥ २७ ॥
सर्वशास्त्ररतः श्रीमान्संगमादिमहर्षयः ॥
त्रिंशत्प्रतिसहस्राणि सह द्वादशसंख्यया ॥ २८ ॥
सर्वे शमदमोपेताः शिवभक्तिपरायणाः ॥
अग्निरित्यादिभिर्मन्त्रैर्भस्मोद्धूलितविग्रहाः ॥ २९ ॥
रुद्राक्षमालाभरणास्त्रिपुण्ड्राङ्कितमस्तकाः ॥
लिङ्गार्चनपरा नित्यं शंभावर्पिततेजसः ॥ ३० ॥

॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥
॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८॥२९॥३०॥

---

१ ग. वत्सर्षी । २ ग. अरुणेयो । ङ. अरुणो यो । ३ ग. आरुण्यु° । ङ. अरुणु° । ४ घ. °रतिः श्री° । ५ घ. ङ. °हृदीय° । ६ ङ. °सूक्तप्र° ।

सत्रावसाने संभूय मेरुपार्श्वे विचक्षणाः ॥
परस्परं समालोच्य श्रद्धया सुचिरं बुधाः ॥ ३१ ॥
मुक्तिं मुक्त्युपायं च मोचकं मोचकप्रदम् ॥
तपश्चेरुर्महाधीराः शंकरं प्रति सादरम् ॥ ३२ ॥
प्रसादादेव रुद्रस्य शिवस्य परमात्मनः ॥
व्यासशिष्यो महाधीमान्सूतः पौराणिकोत्तमः ॥३३॥
आविर्बभूव सर्वज्ञस्तेषां मध्ये महात्मनाम् ॥
मुनयश्च महात्मानमागतं रोमहर्षणम् ॥ ३४ ॥
दृष्ट्वोत्थायातिसंभ्रान्ताः संतुष्टा गद्गदस्वराः ॥
प्रणम्य बहुशो भक्त्या दण्डवत्पृथिवीतले ॥ ३५ ॥
पादप्रक्षालनाद्यैश्च श्रद्धयाऽऽराध्य सत्वरम् ॥
समाश्वास्य चिरं कालं प्रसन्नं करुणानिधिम् ॥ ३६ ॥

परस्परमनुज्ञाप्य मुक्त्यादिकं सत्रमालोच्योद्दिश्य तं जिज्ञासवः शंकरं प्रति तपश्चेरुः ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥

सर्वज्ञं सर्वजन्तूनां निश्चितार्थप्रदायिनम् ॥
पप्रच्छुः परमां मुक्तिं मुक्त्युपायं च मोचकम् ॥३७॥
मोचकप्रदमन्यच्च विनयेन सह द्विजाः ॥
श्रुत्वा मुनीनां तद्वाक्यं लोकानां हितमुत्तमम् ॥३८॥
सूतः पौराणिकः श्रीमान्ध्यात्वा साम्बं त्रियम्बकम् ॥
वेदव्यासं च वेदार्थपरिज्ञानवतां वरम् ॥ ३९ ॥
प्रणम्य दण्डवद्भूमौ भक्त्या परवशः पुनः ॥
वक्तुमारभते सर्वं सर्वभूतहिते रतः ॥ ४० ॥

---

१ क. शंकरम् ।

इति श्रीस्कन्दपुराणे सूतसंहितायां मुक्तिखण्डे
मुक्तिमुक्त्युपायमोचकमोचकप्रदचतुर्विधप्रश्न-
निरूपणं नाम प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

मुक्तिः सायुज्यादि । तदुपायो ज्ञानम् । मोचकः शिवः । तत्प्रदस्तज्ज्ञापक आचार्यः । अन्यच्चेति च पञ्चाध्यायादिषु वक्ष्यमाणज्ञानोत्पत्तिकारणादि ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥

इति श्रीस्कन्दपुराणे सूतसंहितातात्पर्यदीपिकायां मुक्तिखण्डे
मुक्तिमुक्त्युपायमोचकमोचकप्रदचतुर्विधप्रश्ननिरूपणं नाम
प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

(अथ द्वितीयोऽध्यायः)

सूत उवाच—

शृणुध्वं वेदविन्मुख्याः श्रद्धया सह सुव्रताः ॥
पुरा नारायणः श्रीमान्सर्वभूतहिते रतः ॥ १ ॥
किरीटकेयूरधरो रत्नकुण्डलमण्डितः ॥
पीतवासा विशालाक्षः शङ्खचक्रगदाधरः ॥ २ ॥
कुन्देन्दुसदृशाकारः सर्वाभरणभूषितः ॥
उपास्यमानो मुनिभिर्देवगन्धर्वराक्षसैः ॥ ३ ॥

पर्यनुयुक्तः सूतो मुनिभ्यो वक्तुमारभमाणो वक्तव्यस्य मुक्त्यादिचतुष्टयस्यात्यन्तदुर्लभत्वेन तत्र तेषां श्रद्धातिशयजननाय स्वगर्वपरिहाराय यथावदुपलम्भाय जिज्ञासमानाय विष्णवे शिवेनोक्तैरेव वचनैस्तच्चतुष्टयं प्रतिपादयितुमाह—शृणुध्वमित्यादिना ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥

श्रीमदुत्तरकैलासं पर्वतं पर्वतोत्तमम् ॥
स्मरणादेव सर्वस्य पापस्य तु विनाशकम् ॥ ४ ॥

---

१ घ. "सं गतो वै पवतो" ।

अनेकजन्मसंसिद्धैः श्रौतस्मार्तपरायणैः ॥
शिवभक्तैर्महाप्राज्ञैरेव प्राप्यं महत्तरम् ॥ ५ ॥
अवैदिकैश्च पापिष्ठैर्वेदनिन्दापरैरपि ॥
देवतादूषकैरन्यैरप्राप्यमतिशोभनम् ॥ ६ ॥
अनेककोटिभिः कल्पैर्मया मद्गुरुणाऽथ वा ॥
ब्रह्मनारायणाभ्यां वा न शक्यं वर्णितुं बुधैः ॥ ७ ॥
प्राप्य साक्षान्महाविष्णुः सर्वलोकेश्वरो हरिः ॥
तताप परमं घोरं तपः संवत्सरत्रयम् ॥ ८ ॥
ततः प्रसन्नो भगवान्भवो भक्तहिते रतः ॥
सर्वलोकजगत्सृष्टिस्थितिनाशस्य कारणम् ॥ ९ ॥

उत्तरकैलासमिति । क्षेत्रविशेषकृतेन तपसा क्षपितकल्मषाणामेव यथोक्तविषय उपदेशः क्रियमाणः फलपर्यन्तो भवति नान्यथेति विवक्षया तदुपन्यासः ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥

सर्वज्ञः सर्ववित्साक्षी सर्वस्य जगतः सदा ॥
परमार्थपरानन्दः परज्ञानघनाद्वयः ॥ १० ॥
शिवः शंभुर्महादेवो रुद्रो ब्रह्म महेश्वरः ॥
स्थाणुः पशुपतिर्विष्णुरीश ईशान ईश्वरः ॥ ११ ॥

परमार्थ इति विषयानन्दवन्नाभिमानमात्रसिद्धः परमानन्दः । परज्ञानघन इत्यखण्डैकरसत्वम् ॥ १० ॥ ११ ॥

परमात्मा परः पारः पुरुषः परमेश्वरः ॥
पुराणः परमः पूर्णस्तत्त्वं काष्ठा परा गतिः ॥ १२ ॥

काष्ठेति । "पुरुषान्न परं किंचित्सा काष्ठा सा परा गतिः" इति काठकश्रुतिः ॥ १२ ॥

---

१ घ. °सिद्धै श्रौ° । २ ग. °भा तथा । ३ क. वर्णितं । ४ क. ख. ग. बुधाः ।

पतिर्देवो हरो हर्ता भर्ता स्रष्टा पुरातनः ॥
महाग्रीवो महाधारः अत्ता विश्वाधिकः प्रभुः ॥ १३ ॥

महाधार इति । महाननवच्छिन्न आधारो विस्तारो यस्य स महाधारः स्वात्मनि परिकल्पितस्य मायातत्कार्यजातस्य रज्जुरिव सर्पादेराश्रयः । अत्तेति । "यस्य ब्रह्म च क्षत्रं च उभे भवत ओदनः । मृत्युर्यस्योपसेचनं क इत्था वेद यत्र सः" इति काठकश्रुतिः ॥ १३ ॥

महर्षिर्भूतपालोऽग्निराकाशो हरिरव्ययः ॥
प्राणो ज्योतिः पुमान्भीमः अन्तर्यामी सनातनः ॥ १४ ॥

भूतपाल इति । "एष भूतपाल एष सेतुर्विधरण एषां लोकानामसंभेदाय" इति काण्वश्रुतिः । अग्निरिति । "तेजो रसो निरवर्तताग्निः" इति हि श्रूयते । आकाश इति । "आकाशो ह्येवेभ्यो ज्यायानाकाशः परायणः" इति छान्दोग्यम् । प्राण इति । "प्राणोऽस्मि प्रज्ञात्मा तं मामायुरमृतमुपास्स्व" इति कौषीतकिश्रुतिः । ज्योतिरिति । "तद्देवा ज्योतिषां ज्योतिरायुर्होपासतेऽमृतम्" इति माध्यंदिनश्रुतिः । अन्तर्यामीति । "एषोऽन्तर्याम्येष योनिः सर्वस्य" इति माण्डूक्योपनिषत् ॥ १४ ॥

अक्षरो दहरः साक्षादपरोक्षः स्वयंप्रभुः ॥
असङ्ग आत्मा निर्द्वंद्वः प्रत्यगात्मादिसंज्ञितः ॥ १५ ॥

अक्षर इति । "एतद्वै तदक्षरं गार्गि ब्राह्मणा अभिवदन्ति" इति वाजसनेयश्रुतिः । दहर इति । "दहरोऽस्मिन्नन्तर आकाशः" इति छान्दोग्योपनिषत् ॥ १५ ॥

उमासहायो भगवान्नीलकण्ठस्त्रिलोचनः ॥
ब्रह्मणा विष्णुना चैव रुद्रेणापि सदा हृदि ॥ १६ ॥
उपास्यमानः सर्वात्मा सर्ववस्तुविवर्जितः ॥
कृपया केवलं विष्णुं विश्वमूर्तिर्वृषध्वजः ॥ १७ ॥
अनुगृह्याब्रवीदिमा देवो मधुरया गिरा ॥
किमर्थं तप्तवान्विष्णो महाघोरं तपश्चिरम् ॥ १८ ॥

॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥

---

१ घ. °तां छ्या पाता पु° । २ ग. महाधीये । ३ क. °स्य माधार° । ४ ग. घ. °मिव° । ५ घ. °रात्माऽऽका° ।

अत्यन्तं प्रीतवानस्मि तव तिद्वद मेऽनघ ॥
इत्युक्तः शंकरेणासौ विष्णुर्विश्वजगन्मयः ॥ १९ ॥
प्रदक्षिणत्रयं कृत्वा दण्डवत्पृथिवीतले ॥
प्रणम्य बहुशः श्रीमान्भक्त्या परवशो हरिः ॥ २० ॥
साम्बं शैवं परानन्दसमुद्रं पुरुषोत्तमः ॥
नेत्राभ्यामागलं पीत्वा कंचित्कालं द्विजर्षभाः ॥२१ ॥

॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥

प्रमत्तः शंकरादन्यं न किंचिद्वेद सुव्रताः ॥
ततः प्रबुद्धो भगवान्प्रसन्नः कमलेक्षणः ॥ २२ ॥

प्रमत्तः प्रकर्षेण हृष्टः । ततः प्रबुद्ध इति । हर्षपारवश्यं मुक्त्वा प्रकृतिस्थः ॥ २२ ॥

अपृच्छद्देवमीशानं कृपामूर्तिं जगत्पतिम् ॥

विष्णुरुवाच—

भगवन्भूतभव्यज्ञ भवानीसख शंकर ॥ २३ ॥
मुक्तिं मुक्तेरुपायं च मोचकं मोचकप्रदम् ॥
तथैवान्यच्च मे ब्रूहि श्रद्दधानस्य शंकर ॥ २४ ॥

प्रेमरूपपरमकाष्ठामसौ विष्णुः पृच्छति—भगवन्निति ॥ २३ ॥ २४ ॥

सूत उवाच—

एवं पृष्टो महादेवो विष्णुना विश्वयोनिना ॥
विलोक्य देवीमाह्लादादम्बिकामखिलेश्वरीम् ॥ २५ ॥
प्रहस्य किंचिद्भगवान्भवानीसहितो हरः ॥
प्राह सर्वामरेशानो विष्णवे मुनिसत्तमाः ॥ २६ ॥

ईश्वर उवाच—

---

१ घ प्रभृत्यप॰ ।

भद्रं भद्रं महाविष्णो त्वया पृष्टं जगद्धितम् ॥
वदामि संग्रहेणाहं तच्छृणु श्रद्धया सह ॥ २७ ॥

विलोक्येति । देवपालोकनाभिप्रायः । आह्लादात् । 'ह्लादि सुखे च' । आह्लादत इत्याह्लादः । पचाद्यच् ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥

बहुधा श्रूयते मुक्तिर्वेदान्तेषु विचक्षण ॥
एका सालोक्यरूपोक्ता द्वितीया कमलेक्षण ॥ २८ ॥

बहुधा श्रूयत इति । सालोक्यसामीप्यसारूप्यसायुज्यस्वरूपावस्थालक्षणाः पञ्च मुक्तयः । वेदान्तेष्विति ।

"तपःश्रद्धे ये ह्युपवसन्त्यरण्ये शान्ता विद्वांसो भैक्षचर्यां चरन्तः ।
सूर्यद्वारेण ते विरजाः प्रयान्ति यत्रामृतः स पुरुषो ह्यव्ययात्मा"

इति मुण्डकश्रुतिः । तत्र हि सूर्यद्वारेणेति सूर्योपलक्षितेनार्चिरादिमार्गेण गत्वा यत्र सत्यलोके स पुरुषो ब्रह्मा वर्तते तत्र यान्तीति । सामीप्यमेतदूर्ध्वरेतसां स्वाश्रमेषु यथोक्तधर्मानुष्ठानवताम् । सालोक्यसारूप्यसायुज्यरूपासु तिसृषु मुक्तिषु "एतासामेव देवतानां सायुज्यं सार्ष्टितां समानलोकतामाप्नोति" इति तैत्तिरीयकश्रुतिः । अत्र हि प्रतिमादिषु विष्ण्वादिदेवतानामिव तत्समानलोकत्वं सालोक्यम् । अन्तरेणैव प्रतीकं स्वात्मनः पृथक्त्वेनैश्वर्यविशेषविशिष्टतया देवतया उपासकस्य सार्ष्टिता समानरूपता सारूप्यम् । सगुणं देवतारूपमहंग्रहेणोपासनीयस्योपास्यदेवतातादात्म्यं सायुज्यम् । एताश्चतस्रो मुक्तयः कर्मफलभूता अनित्याः सातिशयाश्च । या तु ज्ञानफलभूता नित्या निरतिशयानन्दाभिव्यक्तिलक्षणा सा पञ्चमी । तत्रापि "य एवं विद्वानुदगयने प्रमीयते देवानामेव महिमानं गत्वाऽऽदित्यस्य सायुज्यं गच्छत्यथ यो दक्षिणे प्रमीयते पितृणामेव महिमानं गत्वा चन्द्रमसः सायुज्यं सलोकतामाप्नोत्येतौ वै सूर्याचन्द्रमसोर्महिमानौ ब्राह्मणो विद्वानभिजयति तस्माद्ब्रह्मणो महिमानमाप्नोति" इति तैत्तिरीयके । अत्र हि केवलकर्मिणां चन्द्रलोकप्राप्तिरुक्ता । य एवं विद्वानिति विद्वच्छब्दाभिहितप्रतीकाद्युपासनावतो देवानामेव महिमानमिति सालोक्यसारूप्यसायुज्यलक्षणास्तिस्रो मुक्तय उक्ताः । ब्राह्मणो विद्वानिति ब्रह्मनिष्ठस्तत्त्वज्ञानवानुच्यते । एतौ कर्मोपासनाप्राप्यत्वेनोक्तौ सूर्याचन्द्रमसोर्महिमानौ । एतौ वै, एतादृशौ खलु सातिशयत्वाकृतत्वानित्यत्वादिदोषोपेतत्वात् । "द्वितीयाद्वै भयं भवति" "स एको मानुष

१ क. विष्णुशिवादि॰ । २ क. ॰ता समानाऽऽर्ष्टिता स॰ । ३ क. ख. पितॄणा॰ ।

आनन्दः" "तद्यथेह कर्मजितो लोकः क्षीयते" "प्लवा ह्येते अदृढा यज्ञरूपाः" "अतोऽन्यदार्तम्" "वाचारम्भणं विकारः" "ते तं भुक्त्वा स्वर्गलोकम्" "कामात्मानः स्वर्गपराः" "क्षरन्ति स्वर्गं वैदिक्यो जुहोतियजतिक्रियाः" "आ ब्रह्मभुवनाल्लोकाः" "स्वर्गोऽपि यच्चिन्तने विघ्नो यत्र निवेशितात्ममनसो ब्राह्मोऽपि लोकोऽल्पकः" "यावद्विकारं तु विभागो लोकवत्" इत्यादिश्रुतिस्मृतिन्यायप्रसिद्धौ महिमानौ बुद्ध्वा ब्राह्मणो विद्वान्प्रकृतिप्राकृतमलैरनास्कन्दितं परं ब्रह्माऽऽत्मतया तद्भावं गतो ब्राह्मणोऽभिजपत्यभितः पराकरोति । यद्वा, एतौ महिमानौ सूर्याचन्द्रमसोर्ज्ञानादैश्वर्याविर्भावलक्षणौ विद्वान्ब्राह्मणोऽभिजपत्यात्मत्वेन प्राप्नोति । स्वात्मानं ज्ञानातिशयत्वात्तयोरानन्दादिमहिम्नोः स्वात्मन्येव पश्यति । "एतस्यैवाऽऽनन्दस्यान्यानि भूतानि मात्रामुपजीवन्ति" इति । "सोऽश्नुते सर्वान्कामान्सह" "तमेव भान्तमनुभाति सर्वम्" "एष उ एव वामनीः" "एष उ एव भामनीः" "यद्यद्विभूतिमत्सत्त्वम्" "यावानर्थ उदपाने" इत्यादिश्रुतिस्मृतिभ्यः । तस्माद्ब्रह्मणो महिमानमाप्नोति । येन सम्यग्ज्ञानेनावच्छेदकाविद्यादिसर्वोपाधीनामात्ममात्रतया प्रविलाप्य तदुपहितज्ञानानन्दादीन्स्वात्ममात्रतया पश्यति विद्वान् । तस्माद्ब्रह्मात्मैकत्वज्ञानाद्ब्रह्मणो निरस्तसमस्तोपप्लवानन्तसत्यपरमानन्दबोधैकतानस्य परमात्मनः स्वरूपभूतमहिमानं महत्त्वमपास्तसमस्तातिशयपरमानन्दैकतानलक्षणं स्वात्मत्वेनाऽऽप्नोति । एकत्वज्ञानेन व्यवधायकाविद्यानिवृत्तिरेवाऽऽप्तिरित्युपचर्यते । "ब्रह्मैव सन्ब्रह्माप्येति" इत्यादिश्रुतिभ्यः । तत्र प्रतीकोपासकस्य मुक्तिमाह—एका सालोक्येति ॥ २८ ॥

सामीप्यरूपा सारूप्या तृतीया पुरुषोत्तम ॥
अन्या सायुज्यरूपोक्ता सुखदुःखविवर्जिता ॥ २९ ॥

ऊर्ध्वरेतसां स्वाश्रमेषु यथोक्तधर्मानुष्ठानवतां मुक्तिमाह—सामीप्येति । अन्तरेणैव प्रतीकं स्वात्मनः पृथक्त्वेन विविधैश्वर्योपेतदेवतोपासकस्य मुक्तिमाह—सारूप्येति । अहंग्रहोपासकस्य मुक्तिमाह—अन्या सायुज्येति । इत्थं चतस्रः कर्मफलभूता मुक्तय उक्ताः । ज्ञानफलमुक्तिमाह—सुखदुःखेति । अन्येत्यनुवर्तते । दुःखेन क्षयातिशयवता वैषयिकसुखेन च वर्जितम् । नित्यनिरतिशयपरानन्दलक्षणत्वाद्विद्याफलस्य मुक्तेरित्यर्थः ॥ २९ ॥

---

१ क. 'क्षमत' । २ ग. 'श्वर्ये देव' । ३ ग. असंग' ।

षड्भावविक्रियाहीना शुभाशुभविवर्जिता ॥
सर्वद्वंद्वविनिर्मुक्ता सत्यविज्ञानरूपिणी ॥ २० ॥

वैषयिकसुखदुःखविरहे तद्योग्यत्वं कारणमाह—षड्भावेति । जायतेऽस्ति विपरिणमते विवर्धतेऽपक्षीयते विनश्यतीति षड्भावविकाराः । वैषयिकसुखप्राप्तौ वा दुःखनिवृत्तौ वा, एते स्युः । "उपयन्नपयन्धर्मो विकरोति हि धर्मिणम्" इति न्यायान्नित्यनिरतिशयानन्दस्वरूपस्याऽऽत्मनः स्वरूपाभिव्यक्तिरूपायां मुक्तौ नैतत्संभव इत्यर्थः । वैषयिकसुखदुःखविरहे कारणमाह—शुभाशुभेति । विहितं यागादि शुभम् । प्रतिषिद्धं हिंसाद्यशुभम् । तदुभयं विदुषो नास्ति "नैनं कृताकृते तपतः" इत्यादिश्रुतिभ्यः । द्वंद्वान्तरविरहस्याप्युपलक्षणमित्याह—सर्वेति । रागद्वेषौ मानावमानौ शीतोष्णावित्यादिद्वंद्वैर्न स्पृश्यत इत्यर्थः ॥ २० ॥

केवलं ब्रह्मरूपोक्ता सर्वदा सुखलक्षणा ॥
न हेया नाप्युपादेया सर्वसंबन्धवर्जिता ॥ २१ ॥

आत्मनः स्वरूपत्वेन हातुमशक्यत्वादहेयाऽतएव नित्यप्राप्तत्वान्नोपादातव्याऽपीत्याह—न हेयेति ॥ २१ ॥

न दृष्टा न श्रुता विप्रो न चाऽऽस्वाद्या न तर्किता ॥
सर्वावरणनिर्मुक्ता न विज्ञेया निराश्रया ॥ ३२ ॥
वाच्यवाचकनिर्मुक्ता लक्ष्यलक्षणवर्जिता ॥
सर्वेषां प्राणिनां साक्षादात्मभूता स्वयंप्रभा ॥ ३३ ॥

न दृष्टेति । "अदृष्टो द्रष्टाऽश्रुतः श्रोताऽमतो मन्ताऽविज्ञातो विज्ञाता, एष त आत्माऽन्तर्याम्यमृतः" इत्यादिश्रुतिभ्यः । ननु महावाक्यात्मिकया श्रुत्या लक्षणया वेद्यत्वात्कथमश्रुतत्वमित्यत आह—सर्वावरणेति । अविद्ययाऽऽवृतस्यैव स्वरूपस्याऽऽवरणनिरासाय लक्षणया वाक्यजन्यज्ञानविषयत्वान्निरस्तसमस्तोपाधिकस्य त्वावरणेन लक्ष्यत्वेन श्रुतिजन्यज्ञानेन च नास्त्येव संबन्धः । तथाविधस्वरूपश्चेह मुक्त इत्युच्यते । "यद्वाचाऽनभ्युदितम्" इत्यादिभिर्ज्ञानाविषयस्यैव वस्तुत्वेन व्यवस्थापनात् । नन्वेवं तस्योपनिषदज्ञानविषयत्वेऽवस्तुत्वादवस्तुनि नोपनिषदां प्रामाण्यमविषयत्वं च सुतरामिति

१ क. मैवं । २ क. आत्मानं । ३ ख. "पादेयाऽपी" । ४ ग. लक्षणत्वेन । ५ ङ.नवैवं ।

कथमौपनिषदत्वं वस्तुन उच्यते "तं त्वौपनिषदं पुरुषं पृच्छामि" इति । सत्यम् । वस्तु ज्ञानाविषय एव । "यतो वाचो निवर्तन्ते, अप्राप्य मनसा सह" इति वाङ्मनसातीतस्यैव वस्तुत्वेन व्यवस्थापनात् । औपनिषदत्वं तु, उपनिषज्जन्यान्तःकरणवृत्त्या स्वात्मानमप्यविषयीकुर्वत्या वस्तुतत्त्वमात्राकारया प्रतिबन्धकाज्ञाननिवृत्तौ स्वरूपभूतस्फुरणेनैव वस्तुनोऽवभासमभिप्रेत्योक्तमिति न दोषः । तदिदमुक्तं स्वयंप्रभेति ॥ ३२ ॥ ३३ ॥

प्रतिबन्धैर्विनिर्मुक्ता सर्वदा परमार्थतः ॥
अविचारदशायां तु प्रतिबद्धा स्वमायया ॥ ३४ ॥

स्वरूपातिरिक्तस्य प्रतिबन्धस्याङ्गीकारे तेनैव द्वैतापत्तिस्तन्निवृत्तये कर्मापेक्षा च स्यात् । नहि वस्तुज्ञानेन निवर्तते यतो ज्ञानमज्ञानस्यैव निवर्तकमित्यत आह—प्रतिबन्धैरिति । अज्ञानस्यैवं प्रतिबन्धकत्वाभिधानाद्वास्तवप्रतिबन्धकानङ्गीकाराच्च यथोक्तदोष इत्यर्थः ॥ ३४ ॥

एषैव परमा मुक्तिः प्रोक्ता वेदार्थवेदिभिः ॥
अन्याश्च मुक्तयः सर्वा अवराः परिकीर्तिताः ॥ ३५ ॥

प्राक्तनमुक्तिचतुष्टये तर्हि प्रतिबन्धकस्याज्ञानस्यानिवृत्तेः कथं ता मुक्तय इत्यत आह—एषैवेति । इयमेव मुख्या मुक्तिः । अन्यास्तु कियत्यः कियतोऽपि दुःखस्योपरमान्मुक्तित्वेनोपचरिता इत्यर्थः ॥ ३५ ॥

जन्मनाशाभिभूताश्च तारतम्येन संस्थिताः ॥
स्पर्धयोपहता नित्यं परतन्त्राश्च सर्वदा ॥ ३६ ॥

तासाममुख्यत्वे कारणमाह—जन्मेत्यादि । दुःखसंपृक्तत्वेनाविशुद्धत्वात्क्षयित्वात्सातिशयत्वाच्च न ता मुख्या मुक्तयः । इयमेव च तद्विरहान्मुख्या । यदुक्तम्—

"दृष्टवदानुश्रविकः स ह्यविशुद्धिक्षयातिशययुक्तः ।
तद्विपरीतः श्रेयान्व्यक्ताव्यक्तज्ञविज्ञानात्" इति ॥

जन्मनाशेति विनाशित्वम् । तारतम्येनेति सातिशयत्वम् । सातिशयत्वेस्य

१ घ. 'रं पृ' । २ क. 'न्धकनि' । ३ घ. 'व वास्तुभूतस्य प्र' । 'स्यैवास्तु प्र' । ४ घ. 'मौपच' । ५ घ. 'रक्षो' ।

दोषतामाह—स्पर्धयेति । उपकरणपारतन्त्र्यादपि तासां न मुख्यत्वमित्याह—परतन्त्रा इति ॥ ३६ ॥

सुखोत्तरा अपि श्रेष्ठा दुःखमिश्राश्च सर्वदा ॥
एताश्च मुक्तयोऽन्येषां केषांचिदधिकारिणाम् ॥ ३७ ॥
विश्रान्तिभूमयः साक्षान्मुक्तेः प्रोक्ताः क्रमेण वै ॥
अत्यन्तशुद्धचित्तानां नृणामेता विमुक्तयः ॥ ३८ ॥

अविशुद्धिमाह—सुखोत्तरा अपीति । कथं तर्ह्येता मुक्तित्वेन परिगणिता इत्याशङ्क्य मन्दाधिकारिविषयत्वेनेत्याह—एताश्चेति । साक्षान्मुक्तेरर्वाचीना एताः क्रमेण तारतम्येनोपेता विश्रान्तिभूमित्वसाम्यान्मुक्तय इत्युपचरिता इत्यर्थः । आसां मुक्तित्वमुपचरितमित्यपि विवेकिन एव जानन्ति । अविवेकिनस्तु स्वर्गवद्भोगभूमीरेता एव मुक्तित्वेनाभिमन्यन्ते । कर्मिणो हि स्वर्गमपि मुक्तित्वेन व्यवहरन्ति । "अपाम सोमममृता अभूमागन्म ज्योतिरविदाम देवान्" इति । तदीयाभिमानस्य भ्रममूलत्वं मुण्डकादिषु श्रूयते—

"अविद्यायां बहुधा वर्तमाना वयं कृतार्था इत्यभिमन्यन्ति बालाः ।
यत्कर्मिणो न प्रवेदयन्ति रागात्तेनाऽऽतुराः क्षीणलोकाश्च्यवन्ते"

इत्यादि ॥ ३७ ॥ ३८ ॥

भवन्ति विष्णो भोगार्थं स्वर्गवत्ताश्च नश्वराः ॥
एताश्च बहुधा भिन्ना विद्धि पङ्कजलोचन ॥ ३९ ॥
काश्चिच्छंकरसारूप्यरूपाः प्रोक्ता विमुक्तयः ॥
काश्चिन्मुकुन्दसारूप्यरूपाः काश्चिज्जनार्दन ॥ ४० ॥
ब्रह्मसारूप्यरूपाश्च तथा काश्चिद्विमुक्तयः ॥
ब्रह्मविष्णुमहेशानामर्वाग्रूपसमाः स्मृताः ॥ ४१ ॥
काश्चित्सदाशिवादीनां रूपेण सदृशा हरे ॥
काश्चिदन्यसमा विष्णो मुक्तयः परिकीर्तिताः ॥४२॥
काश्चिच्छंकरसामीप्यरूपाः प्रोक्ता विमुक्तयः ॥
विष्णुसामीप्यरूपाश्च काश्चिद्विष्णो विमुक्तयः ॥४३॥

---

१ ख. 'धारति' । २ ङ. 'तम्योपे' ।

ब्रह्मसामीप्यरूपाश्च तथा काश्चिद्विमुक्तयः ॥
विभूतिरूपसामीप्यरूपा ज्ञेया विमुक्तयः ॥ ४४ ॥
शिवसालोक्यरूपाश्च प्रोक्ताः काश्चिद्विमुक्तयः ॥
विष्णुसालोक्यरूपाश्च काश्चिद्विष्णो विमुक्तयः॥४५॥
ब्रह्मसालोक्यरूपाश्च तथा तेषां जनार्दन ॥
विभूतिरूपसालोक्यरूपा ज्ञेया विमुक्तयः ॥ ४६ ॥

भ्रममुक्तीनां स्वरूपभेदं विवेकिभिस्तासां हानाय व्युत्पादयति—एताश्च बहुधेति ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥

एवं बहुविधा ज्ञेया मुक्तयः पुरुषोत्तम ॥
एतास्वशुद्धचित्तानामिच्छा नित्यं प्रजायते ॥ ४७ ॥
नृणां विशुद्धचित्तानां क्रममुक्तौ जनार्दन ॥
वाञ्छा विजायते तेषां सिध्यत्येव परा गतिः ॥४८॥

त्रिविधा ह्यधिकारिणः। अविशुद्धचित्ता विशुद्धचित्ता अतीव शुद्धचित्ताश्चेति। आद्या भ्रममुक्तिमिच्छन्ति। द्वितीयाः क्रममुक्तिम्। तृतीयाः साक्षान्मुक्तिमित्यधिकारिभेदेन मुक्तिर्विभज्यते—एतास्वशुद्धेति ॥ ४७ ॥ ४८ ॥

अतीव शुद्धचित्तानां प्रसादादेव मे हरे ॥
इच्छा सायुज्यरूपायां मुक्तौ सम्यग्विजायते ॥४९॥
साक्षात्प्रसादहीनानां मुक्तौ नेच्छा विजायते ॥
वेदमार्गैकनिष्ठानां मद्भक्तानां महात्मनाम् ॥ ५० ॥

सायुज्यरूपायामिति। अत्र सायुज्यपदेन निर्गुणब्रह्मात्मभाव एव विवक्षितो न देवतातादात्म्यमिति ॥ ४९ ॥ ५० ॥

श्रद्धा प्रवृत्तिपर्यन्ता साक्षान्मुक्तौ विजायते ॥
सायुज्यरूपा परमा मुक्तिर्जीवपरात्मनोः ॥ ५१ ॥

विवृणोति—सायुज्यरूपा परमेति ॥ ५१ ॥

---

१ घ. 'सारूप्य'। २ क. ख. घ. ङ विशुद्धचित्तानां नृणां। ३ क ख. घ. ङ. प्रसादहीनानां साक्षान्मुक्तौ। ४ क ख. ग. घ. ङ. प्रवृत्तिपर्यन्ता श्रद्धा।

पारमार्थिकतादात्म्यरूपाऽप्यज्ञाननाशतः ॥
मुमुक्षोर्व्यज्यते सम्यगिति वेदान्तनिर्णयः ॥ ५२ ॥

वेदान्तेति । "ब्रह्मविदाप्नोति परम्" "ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति" इत्यादिश्रुतिषु ॥ ५२ ॥

यस्य स्वभावभूतेयं मुक्तिः साक्षात्परा हरे ॥
अभिव्यक्ता स एवाहमिति मे निश्चिता मतिः ॥ ५३ ॥

तादात्म्यस्य स्वाभाविकत्वेनाविद्यामात्रनिबन्धना तदप्राप्तिर्विद्यया तन्निवृत्तिरेव प्राप्तिरेवाभिव्यक्तेत्युक्तम् ॥ ५२ ॥

यस्य मुक्तिरभिव्यक्ता स्वात्मसर्वार्थवेदिनी ॥
तस्य प्रारब्धकर्मान्तं जीवन्मुक्तिः प्रकीर्तिता ॥ ५४ ॥

ज्ञानेनाविद्यानिवृत्तौ तत्कार्यप्राणदेहधारणलक्षणजीवनस्यासंभवात्कथं लोकवेदयोर्जीवन्मुक्तिरिति व्यवहार इत्यत आह—यस्य मुक्तिरिति । द्विविधो ह्यविद्याव्यापारः । दृश्यस्यावभासकत्वं तस्य वस्तुत्वाभिमानजनकत्वं चेति । तत्र यस्मिञ्शरीरे विद्योदयस्तदारम्भककर्मावसाने जाता विद्या देहाभासजगदवभासावपि निवर्तयति । या त्वारम्भककर्मशेषे सत्येव विद्या जायते सा तेन कर्मणा प्रतिबद्धा जाताऽपि दृश्यस्य वस्तुत्वाभिमानमेव व्यवच्छिनत्ति न स्वरूपाभासं सा जीवन्मुक्तिः । स्वात्मन्यध्यस्तं सर्वं स्वरूपप्रकाशेनैव वेत्तीति स्वात्मसर्वार्थवेदी तस्य च मुक्तिः स्वरूपभूतैव । यदाहुः—

"निवृत्तिरात्मा मोहस्य ज्ञातत्वेनोपलक्षितः ।
उपलक्षणहानेऽपि स्यान्मुक्तिः पाचकादिवत्" इति ॥

अतः सा सर्वार्थवेदिनीत्यभिव्यक्तेति चोच्यते । प्रारब्धकर्मणोऽन्तोऽवसानं तदवधिका जीवन्मुक्तिरित्यर्थः । श्रूयते हि—

"तस्याभिध्यानाद्योजनात्तत्त्वभावाद्भूयश्चान्ते विश्वमायानिवृत्तिः" इति ।

तिस्रो हि मायावस्थाः । दृश्यस्य वास्तवत्वाभिमानात्मिका प्रथमा । सा युक्तिशास्त्रजनितविवेकज्ञानान्निवर्तते । तन्निवृत्तावपि प्रागिव साभिनिवेशव्यवहारहेतुर्द्वितीया । सा तत्त्वसाक्षात्कारान्निवर्तते । तन्निवृत्तावपि देहाभासजग-

---

१ ख. °त्यात्म ए° । २ ग. ङ. °रेवा° । ३ क. ख. ग. °का स्वतःसिद्धात्मरूपिणी । ४ ख. ग. ङ. °पायधा° । ५ क. ख. ग. °स्मचे° । ६ ग. घ. °रारमभो° । ७ ख. ग. सा मुक्ति° ।

दवभासहेतुरूपा तृतीया । सा प्रारब्धकर्मावसाने निवर्तत इत्यर्थः । "स्वतः-सिद्धात्मरूपिणी" इति पाठान्तरम् ॥ ५४ ॥

स्वतःसिद्धात्मभूताया मुक्तेरज्ञानहानतः ॥
अभिव्यक्तेर्महाविष्णो बद्धत्वं दग्धवस्त्रवत् ॥ ५५ ॥
प्रपञ्चस्य प्रतीतत्वाज्जीवनं पुरुषोत्तम ॥
फलोपभोगात्प्रारब्धकर्मणः संक्षये हरे ॥ ५६ ॥

दग्धवस्त्रं प्रावरणादिव्यवहारजननाक्षममपि तदाकारप्रतिभासमात्रेण यथा वस्त्रमित्युच्यते । एवं ज्ञानाग्निना दग्धप्रपञ्चः प्रागिवाभिनिवेशाजनकोऽपि, अवभासमात्रेण बद्ध इत्युच्यते । अभिनिवेशाभावादेव चाऽऽत्मनो मुक्तत्वमित्यर्थः ॥ ५५ ॥ ५६ ॥

प्रतिभासो निवर्तेत प्रपञ्चस्य न संशयः ॥
यस्य दृश्यप्रपञ्चस्य प्रतिभासोऽपि केशव ॥ ५७ ॥

इयं चेज्जीवन्मुक्तिः का तर्हि परमा मुक्तिरित्यत आह—यस्य दृश्येति ॥ ५७ ॥

निवृत्तः स्वप्रवत्सोऽयं मुक्त एव न संशयः ॥
भूतपूर्वानुसंधानान्मुक्त इत्युच्यते मया ॥ ५८ ॥

बन्धश्चेदवस्तुत्वेन न कदाचिदप्यस्ति तर्हि न तस्य निवृत्तिरिति कथं तन्निवृत्तिरूपा मुक्तिरित्युच्यत इत्यत आह—भूतपूर्वेति । यथा वस्तुतोऽसतोऽपि बन्धस्याऽऽविद्यकं सत्त्वमेवं तन्निवृत्तेरपीत्यर्थः । न च निवृत्तेरवस्तुत्वे निवर्त्यमवतिष्ठत इति वाच्यम् । यथाऽऽहुः—

"मिथ्याभावेन भूतं किं मिथ्यानाशान्न नश्यति" इति ॥ ५८ ॥

सं न मुक्तो न बद्धश्च न मुमुक्षुर्न चापरः ॥
य एवमात्मनाऽऽत्मानं सुदृढं वेद केशव ॥ ५९ ॥

वस्तुतस्तर्हि कथमित्यत आह—स न मुक्त इति । तदुक्तमाचार्यैः—

"न निरोधो न चोत्पत्तिर्न बद्धो न च साधकः ।
न मुमुक्षुर्न वै मुक्त इत्येषा परमार्थता" इति ।

---

१ क. °नने ऽपि । २ ख. °पि, आभा° । ३ क. °त्येमेव ति° । ४ घ. तिष्ठेवेति । ५ क. न स मु° ।

स एवमिति । नित्यनिवृत्ताया मायायाः निवृत्तिमात्मस्वभावभूतां स्वरूपप्रकाशेनैवं वेद, एवं जानीयात् ॥ ५९ ॥

स एव परमज्ञानी नेतरो माययाऽऽवृतः ॥
एवं जानामि सुदृढमिति यो वेत्ति केशव ॥ ६० ॥

इतरस्तु ज्ञानविषयतामविषयस्याऽऽत्मनो मन्यमान आत्मानमजानन्नेव जानामीति व्यवहाराद्वञ्चक इत्यर्थः । उक्तं तलवकारोपनिषदि—

"यस्यामतं तस्य मतं मतं यस्य न वेद सः ।
अविज्ञातं विजानतां विज्ञातमविजानताम्" इति ॥ ६० ॥

स मूढ एव संदेहो नास्ति विज्ञानवञ्चकः ॥
मुक्तिस्वभावो वेदान्तैर्मया च परिभाषितुम् ॥ ६१ ॥
अशक्यः स्वानुभूत्या च मौनमेवात्र युज्यते ॥
मुक्तिरुक्ता मया विष्णो महत्या श्रद्धया तव ॥ ६२ ॥
त्वमपि श्रद्धया विद्धि श्रेयसे भूयसे सदा ॥

सूत उवाच—

एवं निशम्य भगवान्विष्णुर्वेदार्थमुत्तमम् ॥ ६३ ॥
सर्वज्ञं सर्वभूतेशं सर्वभूतप्रिये रतम् ॥
प्रदक्षिणत्रयं कृत्वा भवानीसहितं हरम् ॥ ६४ ॥
प्रणम्य दण्डवद्भक्त्या भवं भवहरं शिवम् ॥
स्तोत्रैः स्तुत्वा महादेवं पूजयामास सुव्रताः ॥६५॥

इति श्रीस्कन्दपुराणे सूतसंहितायां मुक्तिखण्डे मुक्तिभेदकथनं नाम द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

मुक्तिस्वभाव इति । मुक्तेरात्मस्वरूपत्वात्तस्य च वाङ्मनसागोचरत्वान्मौनमेव तत्र शोभत इत्यर्थः । श्रूयते हि—"अवचनेनैव प्रोवाच" इति ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥

---

१ क. °स्वरूपभावभूतस्य स्वरूपप्रकाशनेनैवं । २ घ. °नैर्मायया प° ।

इति श्रीसूतसंहितातात्पर्यदीपिकायां मुक्तिखण्डे मुक्तिभेदकथनं नाम द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

(अथ तृतीयोऽध्यायः)

ईश्वर उवाच—

अथातः संप्रवक्ष्यामि मुक्त्युपायं समासतः ॥
श्रद्धया सह भक्त्या च विद्धि पङ्कजलोचन ॥१॥

यत उपेयाभिधानानन्तरं तदुपायजिज्ञासाऽतस्तदनन्तरं स उच्यत इति प्रतिजानीते—अथात इति ॥ १ ॥

आत्मनः परमा मुक्तिर्ज्ञानादेव न कर्मणा ॥
ज्ञानं वेदान्तवाक्यानां महातात्पर्यनिर्णयात् ॥२॥

ज्ञानादेवेति । यद्यपि ज्ञानमेव मुक्तिसाधनं न कर्मादिकमिति प्रथमखण्डे सप्तमाध्यायेऽप्युक्तं तथाऽपि साधनभूतस्यं तस्य ज्ञानस्य न स्वरूपं यथा च तस्य साधनत्वं स प्रकारः सकलो वर्णनीय इत्ययमारम्भः । महातात्पर्येति । तत्त्वंपदार्थयोरेकैकस्य स्वरूपे "सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म" "योऽयं विज्ञानमयः प्राणेषु हृद्यन्तर्ज्योतिः पुरुषः" इत्यादेरवान्तरवाक्यस्य यत्तात्पर्यं तदवान्तरतात्पर्यम् । शोधितपदार्थद्वयस्य तादात्म्येऽखण्डैकरसरूपे तत्त्वमस्यादिवाक्यस्य यत्तात्पर्यं तन्महातात्पर्यं तन्निर्णीयते । येन वेदान्तमीमांसान्यायसंदर्भेण तन्निर्णयस्तस्मादित्यर्थः ॥ २ ॥

उत्पन्नायां मनोवृत्तौ महत्याम्बुजेक्षण ॥
अभिव्यक्तं भवेदेतद्ब्रह्मैवाऽऽत्मा विचारतः ॥ ३ ॥

विषयस्याखण्डैकरसस्य परमपुरुषार्थत्वेन तद्विषया मनोवृत्तिर्महती विचारत उत्पन्नायामिति संबन्धः ॥ ३ ॥

अनेनैवाऽऽत्मनोऽज्ञानमात्मन्येव विलीयते ॥
विलीने स्वात्मनोऽज्ञाने द्वैतं वस्तु विनश्यति ॥ ४ ॥

---

१ घ क. 'स्य ज्ञा'। २ ग. स ओकव'। ३ क ख. ग. घ. 'वाऽऽत्मनि'। ४ क. ग. घ. द्वैतव'।

अनेनैवेति । यद्यपि ब्रह्म स्वात्मन्यध्यस्तस्य मायातत्कार्यजातस्य स्वरूपस्फुरणेनैव प्रकाशकमत एव यः सर्वज्ञः सर्वविदित्यप्युच्यते तथाऽपि तदेव ब्रह्म यथोक्तरूपायां वृत्तौ प्रतिबिम्बितं सत्तस्यैव मायातत्कार्यजातस्य विनाशकं भवति । एकस्याप्यवस्थाभेदेन तत्प्रकाशकत्वं तन्निवर्तकत्वं चाविरुद्धम् । तथा हि—

"प्रकाशयति या भानोर्यैव तूलतृणादिकम् ।
सा सूर्यकान्तसंक्रान्ता तद्दहन्त्युपलभ्यते" इति ॥

अज्ञानविनाशे तत्कार्यत्वेन द्वैतवस्तुनो विनाशः ॥ ४ ॥

द्वैतवस्तुविनाशे च शोभनाऽशोभना मतिः ॥
क्षीयते मतिनाशेन रागद्वेषौ विनश्यतः ॥ ५ ॥
तयोर्नाशे महाविष्णो धर्माधर्मौ विनश्यतः ॥
धर्माधर्मक्षयाद्देहो विषयाणीन्द्रियाणि च ॥ ६ ॥

यथोक्ततत्त्वज्ञानेनाज्ञाननिवृत्तावुपादाननाशादेव संचितस्य धर्माधर्मादेर्नाशः । नूतनस्य तु निरुपादानत्वादनुत्पत्तिरेव । रागद्वेषौ विनश्यत इत्यादौ नाशशब्दो विनेत्युच्यते ॥ ५ ॥ ६ ॥

नश्यन्त्येव न संदेहो ज्ञात्वा देवमिति श्रुतिः ॥
घटज्ञानाद्धटाज्ञानं यथा लोके विनश्यति ॥ ७ ॥

ज्ञात्वेति । "ज्ञात्वा देवं मुच्यते सर्वपाशैः" इति श्वेताश्वतरश्रुतिरित्यर्थः । ज्ञानस्याज्ञाननिवर्तकत्वे घटज्ञानं दृष्टान्तः ॥ ७ ॥

तथाऽऽत्मज्ञानमात्रेण नश्यत्यज्ञानमात्मनः ॥
रज्ज्वज्ञानविनाशेन रज्जुसर्पो विनश्यति ॥ ८ ॥
तथाऽऽत्माज्ञाननाशेन संसारश्च विनश्यति ॥
तस्मादज्ञानमूलस्य संसारस्य क्षयो हरे ॥ ९ ॥

अज्ञाननाशाद्भ्रमनिवृत्तौ रज्जुसर्पन्यायः ॥ ८ ॥ ९ ॥

आत्मनस्तत्त्वविज्ञानात्तत्त्वं ब्रह्मैव केवलम् ॥
यथा सर्पदंशस्य तत्त्वं दण्डादि केवलम् ॥ १० ॥

---

१ घ. 'या प्रभा' ।

ननु कथमात्मज्ञानादज्ञानतत्कार्यनिवृत्तिः संसारदशायामहं कर्ताऽहं भोक्तेत्यादावहमित्यात्मनि भासमाने सत्येव तत्राऽऽरोपितसंसारावभासादित्यत आह—आत्मनस्तत्त्वेति । अज्ञानं हि निरंशमप्यात्मानमंशवन्तमिव कृत्वा तत्रैकमंशमावृणोति नेतरम् । यत्राऽऽवृणोति स विभ्रमदशायामहमित्यवभातो भ्रमतत्कारणयोरधिष्ठानम् । तन्मात्रावभासो भ्रमस्य हेतुरेव न निवर्तकः । यं पुनरावृणोति निरतिशयानन्दरूपमद्वितीयं तदज्ञानस्य विषयमात्मनस्तत्त्वं ब्रह्मैव तज्ज्ञानादज्ञानस्य निवृत्तिर्नाधिष्ठानज्ञानमात्रादित्यर्थः । अधिष्ठानज्ञानस्य भ्रमानिवर्तकत्वे विशेषज्ञानस्य च निवर्तकत्वे निदर्शनमाह—यथा सर्पेति । अयं सर्प इति विभ्रमेऽवभासमानो दण्डस्य तनुदीर्घत्वादिसाधारणाकारोऽधिष्ठानम् । आवृतस्तु दण्डत्वादिरसाधारणाकारो विषयश्चेदमंशस्य पारमार्थिकं रूपं तेन रूपेण दण्डस्य ज्ञानाद्भ्रमनिवृत्तिर्यथेत्यर्थः ॥ १० ॥

अस्य संसारिणस्तत्त्वं तथा ब्रह्मैव केवलम् ॥
अज्ञानमूलं कर्त्रादिकारकज्ञाननिर्मितम् ॥ ११ ॥

दार्ष्टान्तिके योजयति—अस्येति । कर्मणः संसारनिवर्तकत्वेन तन्मूलाज्ञानानिवर्तकत्वं कारणमाह—अज्ञानेति ॥ ११ ॥

अज्ञानबाधकं कर्म न भवेदम्बुजेक्षण ॥
कर्मणा परमा मुक्तिर्यदि सिध्यति केशव ॥ १२ ॥
सा विनश्यत्यसंदेहः स्वर्गलोको यथा तथा ॥
तस्मान्न कर्मणा मुक्तिः कल्पकोटिशतैरपि ॥ १३ ॥

न केवलं कर्मणः स्वमूलत्वादज्ञानं प्रत्यनिवर्तकत्वं निवर्तकत्वेऽज्ञाननिवृत्तिरूपाया मुक्तेः कर्मजन्यत्वेन स्वर्गवदनित्यत्वप्रसङ्गादपि तदनिवर्तकत्वमित्याह—कर्मणेति ।

"कर्मणैव हि संसिद्धिमास्थिता जनकादयः" ।

इत्यादिभिरपि न कर्मणो मुक्तिहेतुतोच्यते । किंतु सम्यक्सिध्यत्यनया मुक्तिरिति विद्या संसिद्धिपदेनोच्यते । तत्प्रतिबन्धकपापनिराकरणद्वारा पर-

* ङ पुस्तके—'तस्मान्न कर्मणा मुक्तिर्न ज्ञानादेव केवलात् ॥ कर्मणैवापरा मुक्तिः कल्पकोटिशतैरपि' । इति विलोमपाठो दृश्यते ।

१ घ. °भाते भ्र° । ङ. °भासते भ्र° । २ घ. °दस्याभा° । ३ ङ. °तुनरीर्घ° । ४ घ. °यथावेद° । ५ घ. ङ. °त्वेत° । ६ घ. भजेद° । ७ ग. ङ. °लोके य° । ८ क. ख. ग. घ. °द्वारेण विद्यासा° ।

मुक्तौ साधनता कर्मणोऽभिधीयत इति मन्तव्यम् ॥ १२ ॥ १३ ॥

कर्मणैवापरा मुक्तिर्न ज्ञानादेव केवलात् ॥
तत्र कर्म द्विधा विष्णो विजानीहि विचक्षण ॥१४॥
एकं कर्माऽऽन्तरं[1] बाह्यमपरं पङ्कजेक्षण ॥
वाचिकं कायिकं बाह्यं कर्म मानसमान्तरम् ॥ १५ ॥

कर्मणः साक्षात्परममुक्तावसाधनत्वे वैयर्थ्यमेव प्राप्तमिति चेन्न । विविधं हि कर्म तत्र किंचित्साक्षादसाधनमपि ज्ञानद्वारा परमुक्तौ साधनम् । किंचित्पुनरपि परिपक्वज्ञानसहकृतमपरमुक्तौ । किंचित्तु केवलं भोगसाधनमित्यादिप्रकारभेदेन तदुपयोगसंभवादित्याह—कर्मणैवापरेत्यादिग्रन्थेन । कर्मणा सहैव ज्ञानादुपासनारूपादपरिपक्वात्मज्ञानाद्वा तयोरन्यतरलाभमात्रेण कर्मत्यागेनाकरणनिमित्तप्रत्यवायात्तदुपायमपि प्रतिबध्यते परिपक्वात्मज्ञानं पुनरनादिभावपरंपरोपार्जितं संचितमपि निर्दहत् । न केनचित्प्रतिबध्यते । श्रूयते हि—"एतꣳ ह वाव न तपति । किमहꣳ साधु नाकरवम् । किमहं पापमकरवमिति । स य एवं विद्वानेते आत्मानꣳ स्पृणुते" इति । स्मर्यते च—

"ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि भस्मसात्कुरुतेऽर्जुन" ।
नहि ज्ञानेन सदृशं पवित्रमिह विद्यते" इति ।

विभागेनोपयोगं दर्शयितुं कर्म विभजते—तत्र कर्मेति ॥ १४ ॥ १५ ॥

तत्र सर्वं परं ब्रह्म न चान्यदिति यः पुमान् ॥
उपास्ते श्रद्धया नित्यं स सम्यग्ज्ञानमाप्नुयात् ॥१६॥

आन्तरस्य कर्मणः फलमाह—तत्र सर्वमिति ॥ १६ ॥

यः पुमान्देवदेवेशं त्रिनेत्रं चन्द्रशेखरम् ॥
उमार्धविग्रहं शुद्धं नीलग्रीवं महेश्वरम् ॥ १७ ॥

तस्यैव विषयभेदेन फलान्तरमाह—यः पुमानिति ॥ १७ ॥

ब्रह्मविष्णुमहादेवैरुपास्यं गुणमूर्तिभिः ॥
उपास्ते तस्य विज्ञानं जायते पारमेश्वरम् ॥ १८ ॥

पारमेश्वरमिति । परमेश्वरस्य सकलरूपविषयसाक्षात्कारक्रमेण निष्कलरूपविषयं चेत्यर्थः ॥ १८ ॥

---

१ क. 'रं प्रथम' ।

अथवा चित्तकालुष्याच्छिवसारूप्यमच्युत ॥
लब्ध्वा भुक्त्वा महाभोगानन्ते विज्ञानमैश्वरम् ॥१९॥

रागाद्यनुपहतचित्तस्योक्तम्। तदुपहतचित्तस्य पुनराह—अथवा चित्तेति ॥ १९ ॥

लब्ध्वा तेन महाविष्णो प्राप्नोति परमां गतिम् ॥
यः शिवं गुणमूर्तीनामुपास्ते श्रद्धया सह ॥ २० ॥

गुणमूर्तीनामिति। ब्रह्मविष्णुरुद्राणां मध्ये यो रुद्रमुपास्त इत्यर्थः ॥२०॥

स लब्ध्वा रुद्रसारूप्यं क्रमाज्ज्ञानेन मुच्यते ॥
यो रुद्रस्यापरां मूर्तिमुपास्ते श्रद्धया सह ॥ २१ ॥
स लब्ध्वा रुद्रसारूप्यं भुक्त्वा भोगानतिप्रियान् ॥
चित्तपाकानुगुण्येन शिवसारूप्यमेव च ॥ २२ ॥

अहंग्रहादिवैचित्र्येण सायुज्यादिव्यवस्था प्रागुक्तरीत्या द्रष्टव्या ॥२१॥२२॥

शिवसायुज्यमाप्नोति शिवज्ञानेन केशव ॥
अत्यन्तापरमां मूर्तिं यः पुमानीश्वरस्य तु ॥ २३ ॥
उपास्ते रुद्रसालोक्यं स लब्ध्वा पुरुषोत्तम ॥
भुक्त्वा भोगान्क्रमाद्विष्णो रुद्रसारूप्यमेव च ॥ २४ ॥

अत्यन्तापरमामिति। प्रतीकमत्यन्तापरमं फलार्थम्। तत्तद्गुणविशिष्टमपरमम् ॥ २३ ॥ २४ ॥

रुद्रसामीप्यमन्यद्वा सायुज्यं विद्ययाऽऽप्नुयात् ॥
अथवा विष्णुलोकादीनवाप्य पुरुषोत्तम ॥ २५ ॥
तत्र तत्र महाभोगानवाप्य कमलेक्षण ॥
पृथिव्यां जायते शुद्धे ब्राह्मणानां कुले नरः ॥ २६ ॥

स्वाभाविकं परमं प्रतीकोपासकः क्रमात्स्वरूपोपासनं लभत इत्याह—विद्ययेति ॥ २५ ॥ २६ ॥

यः पुमाञ्छ्रद्धया नित्यं त्वामुपास्ते जनार्दन ॥
स शुद्धचित्तस्त्वां विष्णो प्राप्य कालेन मामपि ॥२७॥

विष्ण्वादिप्रतीकादिष्वाह—यः पुमानिति । अनन्तरोक्तमिदं च निष्कामसकामविपर्ययमिति द्रष्टव्यम् ॥ २७ ॥

भुक्त्वा भोगान्पुनर्ज्ञानं लब्ध्वा मुक्तो भवेन्नरः ॥
अथवा चित्तवैकल्याद्विष्णुसारूप्यमेव वा ॥ २८ ॥
विष्णुसामीप्यमन्यद्वा विष्णुसालोक्यमाप्नुयात् ॥
यस्त्वपरमां मूर्तिमुपास्ते श्रद्धया नरः ॥ २९ ॥
तव सामीप्यमाप्नोति क्रमेणैव विमुच्यते ॥
अत्यन्तापरमां मूर्तिं य उपास्ते तवाच्युत ॥ ३० ॥
स लब्ध्वा तव सालोक्यं पुनः सामीप्यमेव वा ॥
सारूप्यं वा पुनश्चित्तपरिपाकानुकूलतः ॥ ३१ ॥
मामवाप्य परिज्ञानं लब्ध्वा तेन प्रमुच्यते ॥
अथवा चित्तकालुष्याद्ब्रह्मादिभवनं गतः ॥ ३२ ॥

वैकल्यादिति । रागादियोगात् ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥

तत्र भुक्त्वा महाभोगान्क्रमाद्भूमौ विजायते ॥
यः पुमान्हृदये नित्यं ब्रह्माणं पङ्कजेक्षण ॥ ३३ ॥
अक्षमालाधरं शुभ्रं कमण्डलुकराम्बुजम् ॥
वरदाभयहस्तं च वाचा सहितमीश्वरम् ॥ ३४ ॥
उपास्ते ब्रह्मसारूप्यं स याति पुरुषोत्तम ॥
विशुद्धचित्तश्चेन्मर्त्यस्त्वामवाप्य ततः परम् ॥ ३५ ॥
प्राप्य मामद्वयं ज्ञानं लब्ध्वा तेन प्रमुच्यते ॥
अथवाऽपक्वचित्तश्चेद्ब्रह्मलोके महासुखम् ॥ ३६ ॥
भुक्त्वा भूमौ महाप्राज्ञः सदाचारवतां कुले ॥
जायते पूर्वभावेन ब्रह्मध्याननरतो भवेत् ॥ ३७ ॥
ब्रह्मणः परमां मूर्तिं य उपास्ते जनार्दन ॥
ब्रह्मसामीप्यमाप्नोति नात्र कार्या विचारणा ॥ ३८ ॥

१ क. ˚प्रमुच्यते । २ ख. ग. च । ३ क. ˚गान्क्रमाद्भूमौ प्रजा˚ । ४ क. ख. घ. ङ. ˚वापीऽप˚ ।

विशुद्धहृदयो मर्त्यः क्रमान्मांमाश्रयाद्धरे ॥
अविशुद्धो विजायेत क्रमेण वसुधातले ॥ ३९ ॥
अत्यन्तापरमां मूर्तिं ब्रह्मणः परमेष्ठिनः ॥
य उपास्ते स सालोक्यं याति शुद्धस्तु मुच्यते॥४०॥
अशुद्धो जायते भूमौ क्रमाद्भुक्त्वा महासुखम् ॥
यो देवतान्तरं नित्यमुपास्ते श्रद्धया सह ॥ ४१ ॥
चित्तपाकानुगुण्येन मूर्त्युत्कर्षबलेन च ॥
सालोक्यादिपदं लब्ध्वा पुनर्ब्रह्मपदं हरे ॥ ४२ ॥
लब्ध्वा विष्णुपदं वाऽपि मम रूपं महत्तरम्॥
मत्तो लब्ध्वा मम ज्ञानं तेन मुच्येत बन्धनात् ॥४३॥
अथवा मलिनस्तत्र भुक्त्वा भोगाननेकशः ॥
भूमौ विजायते मर्त्यः सत्यमेव न संशयः ॥ ४४ ॥
सर्वमूर्तिषु मां बुद्ध्वा श्रद्धया परया सह ॥
य उपास्ते महाविष्णो मूर्त्युत्कर्षक्रमेण तु ॥ ४५ ॥
चित्तपाकानुगुण्येन हरे शीघ्रं क्रमेण तु ॥
अवाप्य परमां मूर्तिं मम सर्वोत्तमां नरः ॥ ४६ ॥

॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥
॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥

लब्ध्वा मत्तः शिवज्ञानं तेन याति परां गतिम् ॥
एवमेव क्रमाद्विष्णो नरो बाह्येन कर्मणा ॥ ४७ ॥
मामवाप्य शिवज्ञानं लब्ध्वा तेन प्रमुच्यते ॥
अविशुद्धोऽपि बाह्येन कर्मणा तत्र तत्र तु ॥ ४८ ॥

---

१ घ. °न्मा प्राप्नु° । २ ग. क. ततो । ३ ख. मर्त्यः । ४ घ. °क्रमादिक° ।

सालोक्यादि पदं लब्ध्वा पुण्यकर्मक्षये पुनः ॥
भूमौ विजायते पश्चात्कुरुते कर्म पूर्ववत् ॥ ४९ ॥
बाह्येन कर्मणा मुक्तिः क्रमात्कालेन सिध्यति ॥
आन्तरेणाचिरादेव कर्मणा मुक्तिरच्युत ॥ ५० ॥

मानसकर्मोक्तन्यायं वाचिककायिककर्मणोरतिदिशति—एवमेव क्रमादिति ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥

यथाऽऽन्तरोपचारेण नराणां वल्लभाः स्त्रियः ॥
तथाऽऽन्तरेणं ध्यानेन वल्लभा मम जन्तवः ॥ ५१ ॥
बाह्यं कर्म महाविष्णो ज्ञानेच्छोत्पादकं भवेत् ॥
त्यागश्च कर्मणां तद्वन्महाविष्णो शमादयः ॥ ५२ ॥

मानसस्य बाह्याद्विशेषे निदर्शनमाह—यथाऽऽन्तरेति ॥ ५१ ॥ ५२ ॥

इहैव सम्यग्ज्ञानार्थमित्येषा शाश्वती श्रुतिः ॥
वाराणस्यादिके स्थाने विशिष्टे पारमेश्वरे ॥ ५३ ॥
वर्तनं केवलं विष्णो नराणां मरणात्परम् ॥
सम्यग्ज्ञानप्रदं दिव्यं सत्यमुक्तं जनार्दन ॥ ५४ ॥
नित्यं द्वादशसाहस्रं प्रणवं यो जपत्यसौ ॥
मत्प्रसादान्मम ज्ञानं मरणादूर्ध्वमाप्नुयात् ॥ ५५ ॥
श्रीमत्पञ्चाक्षरं मन्त्रं प्रणवेन षडक्षरम् ॥
नित्यं द्वादशसाहस्रं यो जपेच्छ्रद्धया सह ॥ ५६ ॥
स पुनर्मरणादूर्ध्वं मम ज्ञानं महत्तरम् ॥
मत्तो लब्ध्वा परां मुक्तिं तेन याति न संशयः ॥५७॥
यः पुमाञ्शतरुद्रीयं जपति श्रद्धया सह ॥
दिने दिने महाविष्णो मरणादूर्ध्वमैश्वरम् ॥ ५८ ॥

---

१ घ. मुक्तिरच्युते । २ क. 'च ज्ञाने' । ३ क परमात्परम् ।

ज्ञानं लब्ध्वा स विज्ञानादेव याति परां गतिम् ॥
यानि कर्माणि बाह्यानि मरणादूर्ध्वमच्युत ॥ ५९ ॥

शाश्वती श्रुतिरिति । कर्मणो ज्ञानेच्छामात्रजनकत्वे "तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति यज्ञेन दानेन" इत्यादिश्रुतिः । शमादीनां ज्ञानं प्रत्यन्तरङ्गत्वे "शान्तो दान्त उपरतस्तितिक्षुः समाहितो भूत्वाऽऽत्मन्येवाऽऽत्मानं पश्येत्" इति श्रुतिः । त्यागस्य तु "त्यागेनैके अमृतत्वमानशुः" इति । संन्यासवद्वाराणस्यादौ शरीरत्यागः प्रणवादिमन्त्रजपोऽपि साक्षाज्ज्ञानसाधनमित्याह—वाराणस्यादिक इति ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥

मम ज्ञानप्रदानीति कथितानि मया तव ॥
तानि कल्याणवृत्तस्य विद्धि नान्यस्य कस्यचित् ॥ ६० ॥
पापिष्ठानामपि श्रद्धाविहीनानां जनार्दन ॥
मुक्तिदं मरणादूर्ध्वं शिवक्षेत्रैकवर्तनम् ॥ ६१ ॥
पुरा कोलाहलो नाम्ना वृषलो विधिचोदितः ॥
कामेन पीडितः स्वस्य पितरं पङ्कजेक्षण ॥ ६२ ॥
हत्वा मातरमादाय गत्वा मोहेन केशव ॥
वेदारण्ये यथाकामं चरित्वा मरणं गतः ॥ ६३ ॥
तत्र वर्तनमात्रेण स पुनः पुरुषाधमः ॥
प्रनष्टपापः शुद्धात्मा वेदारण्यवतो मम ॥ ६४ ॥
प्रसादादेव वेदान्तज्ञानं लब्ध्वाऽमृतोऽभवत् ॥
तस्माद्विमुक्तिकामानां विशिष्टेषु जनार्दन ॥ ६५ ॥
शिवक्षेत्रेषु मद्भक्त्या वर्तनं केवलं परम् ॥

सूत उवाच—

एवं महेश्वरेणोक्तं निशम्य पुरुषोत्तमः ॥ ६६ ॥

प्रणम्य परया भक्त्या पप्रच्छेदं पुनर्द्विजाः ॥

विष्णुरुवाच—

वेदारण्यस्य माहात्म्यं श्रोतुमिच्छामि शंकर ॥६७॥
तदद्य भगवन्ब्रूहि मम कारुण्यविग्रह ॥

ईश्वर उवाच—

वदामि तव विष्णो श्रीवेदारण्यस्य वैभवम् ॥ ६८ ॥
अतीव श्रद्धया सार्धं शृणु सर्वजगद्धितम् ॥
श्रीमद्वल्मीकसंज्ञस्य मम स्थानस्य दक्षिणे ॥ ६९ ॥

जपादिभ्यः शिवक्षेत्राणां विशेषमाह—तानि कल्याणसूतस्येति ॥ ६० ॥
॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ ६९ ॥

समुद्रतीरे सद्भक्तैरखिलैरावृतं सदा ॥
पुरा सर्गे महाविष्णो प्रलये विलयं गते ॥ ७० ॥

कल्पादौ वेदानां शरीरिणां प्रथमावतारस्थानत्वेन तस्यैव वेदारण्यमिति प्रसिद्धिरित्याह—पुरा सर्ग इत्यादि ॥ ७० ॥

मयि संस्काररूपेण स्थिता वेदाः सनातनाः ॥
कल्पादौ पूर्ववन्मत्तः प्रवृत्ता विमलाः पुनः ॥ ७१ ॥
समस्तलोकरक्षार्थं हरे भूत्वा शरीरिणः ॥
श्रद्धया सहिताः श्रीमद्वेदारण्यं महत्तरम् ॥ ७२ ॥
अवाप्य वेदतीर्थाख्ये समुद्रे संस्थिते हरे ॥
अर्धयोजनविस्तीर्णे पादयोजनमायते ॥ ७३ ॥
स्नानं कृत्वाऽर्कवारे च सदा पर्वणि केशव ॥
पूजयामासुरीशानं श्रीवेदारण्यनायकम् ॥ ७४ ॥
श्रीवेदारण्यनाथोऽपि सह देव्या जनार्दन ॥
प्रसादमकरोत्तेषां वेदानामम्बिकापतिः ॥ ७५ ॥

---

१ क. °प्रहात ॥ ई°। २ ग. क. °मद्वाल्मी° । ३ क. प्रसूता ।

स्कन्दश्च मत्सुतस्तस्मिंस्तीर्थे स्नात्वा महत्तरे ॥
श्रीविदारण्यनाथाख्यं समाराध्य प्रसादतः ॥ ७६ ॥
निहत्य तारकं विष्णो महावीर्यपराक्रमम् ॥
प्रददौ सर्वलोकानां परमं सुखमच्युत ॥ ७७ ॥
नारदो मुनिरत्रैव स्नात्वा पर्वणि शंकरम् ॥
श्रीविदारण्यनाथाख्यं श्रद्धया परया सह ॥ ७८ ॥

मत्तो मत्सकाशात् । स्पष्टोऽध्यायशेषः ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ ॥ ७५ ॥ ७६ ॥ ७७ ॥ ७८ ॥

समाराध्याऽऽत्मविज्ञानं संसारच्छेदकारणम् ॥
सनत्कुमारात्सर्वज्ञादाप्तवानम्बुजेक्षण ॥ ७९ ॥
याज्ञवल्क्यो मुनिस्तत्र स्नात्वा तीर्थे महत्तरे ॥
वेदारण्येश्वरं भक्त्या प्रातःकाले समाहितः ॥ ८० ॥
पर्वण्याराध्य तस्यैव प्रसादादेव केवलात् ॥
योगीश्वरोऽभवद्धीमानचिरादेव केशव ॥ ८१ ॥
तथा गार्गी च मैत्रेयी तत्र तीर्थे महत्तरे ॥
वेदतीर्थेऽपि स्नानं कृत्वा पर्वणि केशव ॥ ८२ ॥
श्रीविदारण्यनाथाख्यं शंकरं लिङ्गरूपिणम् ॥
प्रदक्षिणत्रयं कृत्वा प्रणम्य वसुधातले ॥ ८३ ॥
प्रसादादेव तस्यैव ज्ञानयोगं विमुक्तिदम् ॥
अचिरादेव सर्वज्ञाद्याज्ञवल्क्यादवापतुः ॥ ८४ ॥
श्वेतकेतुर्मुनिस्तत्र स्नानं कृत्वाऽम्बुजेक्षण ॥
प्रदक्षिणत्रयं कृत्वा वेदारण्याधिपं हरम् ॥ ८५ ॥
प्रणम्य दण्डवद्भूमौ भक्त्या परमया सह ॥
पितुरुद्दालकात्साक्षादात्मविज्ञानमच्युत ॥ ८६ ॥

१ ग. हरे ।

अवाप सर्वसंसारकारणाज्ञाननाशकम् ॥
वरुणो वेदतीर्थेऽस्मिन्पर्वणि श्रद्धया सह ॥ ८७ ॥
स्नानं कृत्वा महादेवं श्रीवेदारण्यनायकम् ॥
समाराध्य प्रसादेन प्राप्तवानात्मदर्शनम् ॥ ८८ ॥
तस्य पुत्रो भृगुस्तस्मिंस्तीर्थे स्नात्वा महत्तरे ॥
वेदारण्याधिपं देवं वेदवेदान्तनायकम् ॥ ८९ ॥
दृष्ट्वा प्रदक्षिणीकृत्य श्रद्धयाऽऽराध्य शंकरम् ॥
प्रसादात्तस्य विज्ञानं ब्रह्मात्मैक्यप्रकाशकम् ॥ ९० ॥
अपरोक्षं पितुर्लेभे वरुणादृषिसत्तमः ॥
त्रिशङ्कुर्वेदतीर्थेऽस्मिञ्श्रद्धया सह पर्वणि ॥ ९१ ॥
स्नानं कृत्वा महादेवं वेदारण्याधिपं हरम् ॥
प्रदक्षिणत्रयं कृत्वा प्रणम्य वसुधातले ॥ ९२ ॥
लेभे परमविज्ञानं सुदृढं सर्वदुःखनुत् ॥
बहवो वेदतीर्थेऽस्मिन्वेदारण्येऽतिशोभने ॥ ९३ ॥
स्नानं कृत्वाऽम्बिकानाथं श्रीवेदारण्यनायकम् ॥
दृष्ट्वा प्रदक्षिणीकृत्य ब्रह्मविज्ञानमच्युत ॥ ९४ ॥
अवापुर्वेदजं तस्य प्रसादादेव मुक्तिदम् ॥
अत्र भूमिप्रदः साक्षाद्रुद्रलोके महीयते ॥ ९५ ॥
आवासभूमिदो रौद्रं पदमाप्नोत्यसंशयम् ॥
धनधान्यप्रदो मर्त्यो धनदेन समो भवेत् ॥ ९६ ॥
अन्नदानपरः श्रीमानरोगी भवति ध्रुवम् ॥
तिलदानान्महापापान्मुच्यते नात्र संशयः ॥ ९७ ॥
कन्यादानप्रदानेन पार्वतीलोकमाप्नुयात् ॥
वस्त्रदानेन देवेन्द्रो भवत्येव न संशयः ॥ ९८ ॥

१ ग. 'क्यप्रदायक'। ङ. 'क्यप्रसादतः ॥ ९० ॥ अ'। २ क. ख. ग. घ. 'णादाप्नु स'।

विषुवायनकालेषु ग्रहणे सोमसूर्ययोः ॥
व्यतीपाते तथा पर्वण्यार्द्रायामिन्दुवासरे ॥ ९९ ॥
स्नात्वा यो वेदतीर्थेऽस्मिञ्श्रद्धया परया सह ॥
प्रदक्षिणत्रयं कृत्वा वेदारण्याधिपं शिवम् ॥ १०० ॥
प्रणम्य दण्डवत्तस्मै प्रदत्त्वा दीपमच्युत ॥
निष्कमात्रं धनं दत्त्वा श्रद्धया शिवयोगिने ॥ १ ॥
उपवासं करोत्यत्र स मुक्तो नात्र संशयः ॥
सुमुहूर्तेषु यस्तत्र स्नात्वा दृष्ट्वा महेश्वरम् ॥ २ ॥
शिवयोगिकरे दत्त्वा पणमात्रं धनं मुदा ॥
ब्रह्महत्यादिभिः पापैर्मुच्यते नात्र संशयः ॥ ३ ॥
अत्रैव मरणं प्राप्तो विमुक्तो भवति ध्रुवम् ॥
सर्वरोगहरं स्थानमिदं भक्तिमतां नृणाम् ॥ ४ ॥
मया च मम देव्या च मम भक्तैर्महत्तमैः ॥
पूजितं पुण्यदं स्थानमेतद्भुक्तिविमुक्तिदम् ॥ ५ ॥
मुक्त्युपायो मया प्रोक्तः सर्ववेदान्तसंग्रहः ॥
श्रद्धाहीनाय मर्त्याय न देयोऽयं त्वयाऽच्युत ॥ ६ ॥

सूत उवाच—

इति माहेश्वरं वाक्यं निशम्य कमलेक्षणः ॥
प्रणम्य देवमीशानं परितृप्तोऽभवद्धरिः ॥ १०७ ॥

इति श्रीस्कन्दपुराणे सूतसंहितायां मुक्तिखण्डे
मुक्त्युपायकथनं नाम तृतीयोऽध्यायः ॥३॥

॥ ७२ ॥ ८० ॥ ८१ ॥ ८२ ॥ ८३ ॥ ८४ ॥ ८५ ॥ ८६ ॥ ८७ ॥ ८८ ॥
॥ ८९ ॥ ९० ॥ ९१ ॥ ९२ ॥ ९३ ॥ ९४ ॥ ९५ ॥ ९६ ॥ ९७ ॥ ९८ ॥
॥ ९९ ॥ १०० ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ १०७ ॥

इति श्रीसूतसंहितातात्पर्यदीपिकायां मुक्तिखण्डे मुक्त्युपायकथनं नाम
तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

---

१ क. 'काले च प्र'। २ ग. तत्रैव।

(अथ चतुर्थोऽध्यायः)

ईश्वर उवाच—

अथातः संप्रवक्ष्यामि मोचकं पुरुषोत्तम ॥
श्रद्धया च महाभक्त्या विद्धि वेदैकदर्शितम् ॥ १ ॥
पुरा सरस्वती देवी सर्वविद्यालया शुभा ॥
अकारादिक्षकारान्तैर्वर्णैरत्यन्तनिर्मलैः ॥ २ ॥
आविर्भूतस्वरूपा श्रीज्ञानमुद्राकरा परा ॥
अक्षमालाधरा हेमकमण्डलुकराम्बुजा ॥ ३ ॥
सर्वज्ञानमहारत्नकोशपुस्तकधारिणी ॥
कुन्देन्दुसदृशाकारा कुण्डलद्वयमण्डिता ॥ ४ ॥
प्रसन्नवदना दिव्या विचित्रकटकोज्ज्वला ॥
जटाजूटधरा शुद्धा चन्द्रार्धकृतशेखरा ॥ ५ ॥
पुण्डरीकसमासीना नीलग्रीवा त्रिलोचना ॥
सर्वलक्षणसंपूर्णा सर्वाभरणभूषिता ॥ ६ ॥
उपास्यमाना मुनिभिर्देवगन्धर्वराक्षसैः ॥
मामपृच्छदिदं भक्त्या प्रणम्य भुवि दण्डवत् ॥ ७ ॥

यतो मुक्तिस्वरूपतदुपायपरिज्ञानानन्तरं मुक्तिप्रदातरि जिज्ञासा । अतस्त-दनन्तरं तत्कथनं प्रतिजानीते—अथात इति । वेदैकदर्शितमिति ॥ १ ॥ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥

अहं च परया युक्तः कृपया पुरुषोत्तम ॥
अवोचं मोचकं देव्यै हितायाखिलदेहिनाम् ॥ ८ ॥

बन्धहर्तृत्वं विमोचकत्वम् । तदुक्तमुत्तरतापनीये—स्वात्मबन्धहर इति । गर्भोपनिषद्यपि—

१ क. 'करी प' । २ क. घ. 'न्धहर्तृत्वं मो' । ग. 'न्धकर्तृत्वं हि मो' । ङ. 'न्धहर्तृत्वं हि मो' । ३ ख. स्वात्मा ह' ।

"अशुभक्षयकर्तारं पाशमुक्तिप्रदायिनम् ।
यदि योन्यां प्रमुञ्चामि तं प्रपद्ये महेश्वरम् ॥ ८ ॥

ब्रह्माद्याः स्थावरान्ताश्च पशवः परिकीर्तिताः ॥
तेषां पतिरहं देवः स्मृतः पशुपतिर्बुधैः ॥ ९ ॥

पशुपाशविमोचनकर्तारं मोचकं वक्तुं बद्धान्पशूनाह—ब्रह्माद्या इति । कर्मपरिपाकात्प्राग्भोगप्रदानेन कर्मपरिपाकानन्तरं मोक्षप्रदानेन च पाति पशूनतः स्वयं पशुपतिरित्याह—तेषां पतिरिति ॥ ९ ॥

मायापाशेन बध्नामि पशूनेतान्सरस्वति ॥
तेषां पशूनां सर्वेषां मोचकोऽहं सुलोचने ॥ १० ॥

बन्धनिवर्तकमात्मानमुक्त्वा बन्धकारणमाह—मायेति ॥ १० ॥

मामेव मोचकं प्राह श्रुतिः साध्वी सनातनी ॥
श्रुतिर्बलीयसी प्रोक्ता प्रमाणानां सुलोचने ॥ ११ ॥

ननु विहितकरणादकरणान्निमित्तपापानुदयात्काम्यकर्माकरणेन च भोगहेतुपुण्यानुदयात्पूर्वकृतपुण्यपापयोश्च भोगेन प्रक्षयादयत्नसिद्धा विमुक्तिः किं तत्र मोचकेन । यद्यवश्यं मोचकेन भवितव्यं तथाऽपि शिव एवेति कुतः । अन्योऽपि हि यः कश्चिद्दयालुः स्वयमेवेति तत्र कुतो निश्चय इत्यत आह—मामेवेति । श्रुतिस्त्वशुभक्षयेत्यादिका समनन्तरोदाहृता गर्भोपनिषत् । आप्तवचनादिभ्यः श्रुतेः प्राबल्ये विशेषमाह—श्रुतिर्बलीयसीति । ज्ञानस्य स्वतःप्रामाण्यान्न स्वतःश्रुतेरनादित्वेन कारणाभावाच्च कारणदोषादप्यप्रामाण्यमित्यर्थः ॥ ११ ॥

स्वतश्च परतो दोषो नहि तस्याः कदाचन ॥
अन्येषामक्षजादीनां प्रमाणानामविद्यया ॥ १२ ॥
दोषसंभावनाऽस्त्येव ततस्तेषां सुलोचने ॥
विरोधे वेदवाक्येन प्रामाण्यं नैव सिध्यति ॥ १३ ॥

श्रुतिव्यतिरिक्तेषु प्रत्यक्षादिषु कारणदोषसंभवश्चेत्कथं तर्हि तत्र प्रामाण्यव्यवहार इत्यत आह—अन्येषामिति । अविद्याकार्यत्वेनावस्त्वेव विषयीकुर्व-

१ ख. ग. ङ. °मात्मज्ञानम्° । २ ङ. °द्धाभिर्मुक्तिः । ३ घ. °दिभ्योऽत्र श्रु° । ४ घ °दित्वात् । न का° । ५ ग. ङ. नास्ति ।

तामेषां व्यावहारिकमेव प्रामाण्यम् । उपनिषदस्तु वस्तुविषयत्वात्तत्त्वावेदनलक्षणं प्रामाण्यम् । यदाहुः—

"प्रत्यक्षादिप्रमाणानां प्रामाण्यं व्यावहारिकम् ।
आश्रित्यायं प्रपञ्चः स्याल्लौकिकोऽपि प्रमाणवान् ॥
अद्वैतागमवाक्यं तु तत्त्वावेदनलक्षणम् ।
प्रमाणभावं भजतां बाधवैधुर्यहेतुतः " इति ।

तथा सुंदरपाण्ड्यवार्तिकमपि—

"देहात्मप्रत्ययो यद्वत्प्रमाणत्वेन संमतः ॥
लौकिकं तद्वदेवेदं प्रमाणं त्वात्मनिश्चयात्" इति ॥ १२ ॥ १३ ॥

स्मृतयश्च पुराणानि भारतादीनि सुंदरि ॥
वेदमूलान्यतस्तेन विरोधे मूलिनामपि ॥ १४ ॥

स्मृतिपुराणादीनां तु वेदाविरोधेनैव प्रामाण्यमिति प्रथमखण्डस्य प्रथमाध्याये वर्णितम् । अनुमितवेदमूलानां स्मृतिपुराणादीनां यावन्मूलोपलम्भं प्रत्यक्षश्रुतिविरोधेनाननुष्ठानलक्षणमप्रामाण्यमुक्तम् ॥ १४ ॥

न मिथ्यत्येव सूत्राणि प्रामाण्यं सूक्ष्मदर्शने ॥
पाञ्चरात्रादिमार्गाणां वेदमूलत्वमास्तिके ॥ १५ ॥

पञ्चरात्रादीनां तैः स्वयमेव वेदमूलत्वानङ्गीकाराद्वेदविरुद्धानेकार्थोपदेशाच्च स्मृतिपुराणादिवन्न यावन्मूलोपलम्भं किंतु सर्वथैवाप्रामाण्यमित्याह—पाञ्चरात्रेति ॥ १५ ॥

नहि स्वतन्त्रास्ते तेन भ्रान्तिमूला निरूपणे ॥
तथाऽपि योंऽशो मार्गाणां वेदेन न विरुध्यते ॥ १६ ॥

वेदमूलत्वं नहि किन्तु स्वतन्त्राः । हिशब्दो वेदमूलत्वविरहे तदीयशास्त्रप्रसिद्धिमाह । आपाततः प्रमाणवदाभासमानेऽपि निरूपणे भ्रान्तिमूला एवेत्यर्थः । वेदाविरुद्धांशे प्रामाण्यं किं न स्यादित्याशङ्क्य तद्वत्स्वाधिकारि[illegible]मतीत्याह—तथाऽपि य इति ॥ १६ ॥

सोंऽशः प्रमाणमित्युक्तं केषांचिदधिकारिणाम् ॥
अत्यन्तगलितानां तु प्राणिनां वेदमार्गतः ॥ १७ ॥

तानेवाधिकारिण आह—अत्यन्तेति ॥ १७ ॥

---

१ ख. 'तामेतेषां । २ क. ख. 'न्न य' । ३ ख. 'पाञ्चरात्रा' । ४ ख. 'ने ॥ पञ्च' ।

पञ्चरात्रादयो मार्गाः कालेनैवोपकारकाः ॥
तान्त्रिकाणामहं देवि न लभ्योऽव्यवधानतः ॥ १८ ॥

तेषामप्युपकारकत्वे श्रुतिसाम्यमेव तर्हीत्यत आह—तान्त्रिकाणामिति। अव्यवधानेन न लभ्यः किंतु व्यवधानेनैव ॥ १८ ॥

कालेन देवताप्राप्तिद्वारेणैवाहमास्तिके ॥
लभ्यो वैदिकनिष्ठानामहमव्यवधानतः ॥ १९ ॥

तदेव व्यवधानमाह—कालेनेति ॥ १९ ॥

तत्रापि कर्मनिष्ठेभ्यो ज्ञाननिष्ठस्य सुंदरि ॥
लभ्यो न ज्ञानिनां लभ्यस्तेषामात्मैव केवलम् ॥२०॥

कर्मनिष्ठेभ्य इति। तेषां कर्मभिः पापक्षये ज्ञाननिष्ठाद्वारेणैव लभ्यः। ज्ञाननिष्ठेभ्यो जिज्ञासुभ्यः सकाशाज्ज्ञानिनां विशेषमाह—न ज्ञानिनामिति। तेषामात्मत्वेन लब्धत्वान्न लब्धव्य इत्यर्थः। अन्येषामात्मभूतोऽप्यज्ञाने न व्यवहितत्वाल्लभ्य एव न तु लब्धः ॥ २० ॥

सर्वेषामात्मभूतोऽहमेव संसारमोचकः ॥
न मत्तोऽन्यः पुमानज्ञ इत्येषा शाश्वती श्रुतिः ॥२१॥

व्यवधानाव्यवधानाभ्यां मोचनीयपशुवैचित्र्यवन्मोचकेन वैचित्र्यमित्याह—सर्वेषामिति ॥ २१ ॥

मामृते साम्बमीशानं मोचकोऽन्यो न विद्यते ॥
अहमप्राप्तसंसारः सर्वज्ञश्च स्वभावतः ॥ २२ ॥

तव तर्हि को मोचक इति तत्राऽऽह—अहमप्राप्तेति। तथा च मृगेन्द्रे—

"अथानादिमलापेतः सर्वकृत्सर्वदृक्शिवः ॥
पूर्वं व्यत्यासितस्याणोः पाशजालमपोहति" इति ॥ २२ ॥

मदन्ये त्वात्मविज्ञानविहीना माययाऽऽवृताः ॥
सदा संसारिणो मोच्याः प्रकृतिः केवलं जडा ॥ २३ ॥

शिवादन्यस्य मोचकत्वं संसारिणो वा प्रकृतेर्वेति। नाऽऽद्य इत्याह—

१ क. 'स्मतश्रेण ल'। २ क. ख. ग. घ. 'वधितव्यप'। ३ ख. 'हि मोचकः क' इति।

मदन्य इति । स्वयं बद्धाः कथमन्यं मोचयेयुरित्यर्थः । ननु मोच्यत्वं मोचकत्वं च प्रकृतेरेवेति सांख्याः । यदाहुः—

"रूपैः सप्तभिरेवं बध्नात्यात्मानमात्मना प्रकृतिः ।
सैव च पुरुषस्यार्थे विमोचयत्येकरूपेण" इति ॥

तत्राऽऽह—प्रकृतिरिति ॥ २३ ॥

तस्मात्पशूनां सर्वेषामहं संसारमोचकः ॥
न मत्तोऽन्यः पुमान्मत्यमित्येषा शाश्वती श्रुतिः ॥२४॥
एवं निशम्य मद्वाक्यं महाविष्णो सरस्वती ॥
पूजयामास मां भक्त्या जगन्माता त्रयीमयी ॥ २५ ॥
त्वमप्यत्यन्तकल्याणो मद्भक्तश्च विशेषतः ॥
त्वया नास्ति समः कश्चिल्लोके विष्णो महामते ॥२६॥

नित्यमुक्तः शिवस्तद्विलक्षणानां जीवानां भोगमोक्षलक्षणस्याभिमतपुरुषार्थस्य प्रापक इति काठके कथितमित्याह—शाश्वती श्रुतिरिति । एवं हि "नित्यो नित्यानां चेतनश्चेतनानामेको बहूनां यो विदधाति कामान् । तमात्मस्थं येऽनु पश्यन्ति धीरास्तेषां शान्तिः शाश्वती नेतरेषाम्" इति ॥२४॥२५॥२६॥

तस्मादेव मया प्रोक्तस्तव संसारमोचकः ॥
वेदमार्गैकनिष्ठानां धार्मिकाणाममानिनाम् ॥ २७ ॥
मद्भक्तानां विशुद्धानां द्विजानामम्बुजेक्षण ॥
मयोक्तोऽर्थस्त्वया देयो न देयो यस्य कस्यचित् ॥२८॥

सूत उवाच—

एवं निशम्य पुरुषोत्तम आदिभूत-
मम्बासहायममलेन्दुकलावतंसम् ॥
सर्वामरैरखिलयोगिभिरर्चनीयं संसा-
रमोचक इति प्रतिपद्य भक्त्या ॥ २९ ॥

नत्वा परापरविभागविहीनबोधः
मत्यामृताद्वयशिवाभिधसर्वनाथम् ॥
स्तुत्वा गिरा परवशोऽभवदम्बुजाक्षः
शिष्टादृतं शिवकरं शिवमादरेण ॥ ३० ॥

अमानिनामिति । निरहंकारिणां न देय इति । यदाहुर्नैरुक्ताः—"विद्या ह वै ब्राह्मणमाजगाम गोपाय मा शेवधिष्टेऽहमस्मि । असूयकायानृजवे जडाय नेमां ब्रूयाद्वीर्यवती तथा स्याम्" इति ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥

शृणुध्वमन्यद्वक्ष्यामि मोचकत्वप्रसाधकम् ॥
श्रद्धया सहिता यूयं मुनयो मुनिसत्तमाः ॥ ३१ ॥
पुरा कश्चिद्द्विजश्रेष्ठः श्रद्धया कर्म वैदिकम् ॥
कृत्वा प्रदग्धपापस्तु विशुद्धहृदयो भृशम् ॥ ३२ ॥
भीतो जन्मविनाशाभ्यामतीव मुनिपुंगवाः ॥
क्रमेण सकलान्देवान्स्वसंसारविमोचकान् ॥ ३३ ॥
मत्वाऽऽराध्य पुनः सर्वाञ्जन्मनाशन्रतानिमान् ॥
परित्यज्य विचारेण भगवन्तं त्रिलोचनम् ॥ ३४ ॥
प्रलम्बितजटाबद्धं चन्द्ररेखावतंसकम् ॥
नीलग्रीवं शरच्चन्द्रचन्द्रिकाभिर्विराजितम् ॥ ३५ ॥
गोक्षीरधवलाकारं चन्द्रबिम्बसमाननम् ॥
सुस्मितं सुप्रसन्नं च स्वात्मतत्त्वैकसंस्थितम् ॥ ३६ ॥
गङ्गाधरं शिवं शान्तं लसत्केयूरमण्डितम् ॥
सर्वाभरणसंयुक्तं सर्वलक्षणसंयुतम् ॥ ३७ ॥
वीरासने समासीनं वेदयज्ञोपवीतिनम् ॥
भस्मधाराभिरामं तं नागाभरणभूषितम् ॥ ३८ ॥

शृणुध्वमिति । मोचकस्वरूपज्ञापकमाख्यानान्तरं वक्ष्यामीत्यर्थः ॥ ३१ ॥ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥

---

१ ख. 'धराणा । २ क. ख. घ. 'वतीस्तथा । ३ क. ग. 'कस्वरूप' ।

व्याघ्रचर्माम्बरं शुद्धं योगपट्टावृतं शुभम् ॥
सर्वेषां प्राणिनामात्माज्ञानापस्मारपृष्ठतः ॥ ३९ ॥
विन्यस्तचरणं सम्यग्ज्ञानमुद्राधरं हरम् ॥
सर्वविज्ञानरत्नानां कोशभूतं सुपुस्तकम् ॥ ४० ॥

आत्माज्ञानेति । आत्मतत्त्वविषयं यदज्ञानं तस्यैव तत्त्वविद्याप्रतिबन्धकमप-स्माररूपेण प्राप्तस्य पृष्ठे वामपादं दधानमित्यर्थः ॥ ३९ ॥ ४० ॥

दधानं सर्वतत्त्वाक्षमालिकां कुण्डिकामपि ॥
स्वात्मभूतपरानन्दपरशक्त्यर्धविग्रहम् ॥ ४१ ॥
धर्मरूपवृषोपेतं धार्मिकैर्वेदपारगैः ॥
मुनिभिः संवृतं मायावटमूलाश्रितं शुभम् ॥ ४२ ॥
ईशानं सर्वविद्यानामीश्वरेश्वरमव्ययम् ॥
उत्पत्त्यादिविनिर्मुक्तमोंकारकमलासनम् ॥ ४३ ॥
स्वात्मविद्याप्रदानेन सदा संसारमोचकम् ॥
रुद्रं परमकारुण्यात्सर्वप्राणिहिते रतम् ॥ ४४ ॥
उपासकानां सर्वेषामभीष्टसकलप्रदम् ॥
दक्षिणामूर्तिदेवाख्यं जगत्सर्गादिकारणम् ॥ ४५ ॥
समागत्य महाभक्त्या दण्डवत्पृथिवीतले ॥
प्रणम्य बहुशो देवं समाराध्य यथाबलम् ॥ ४६ ॥
रुद्र यत्ते मुखं तेन दक्षिणं पाहि मामिति ॥
उक्त्वा पुनः पुनर्देवं पूजयामास भक्तितः ॥ ४७ ॥
पुनर्देवो महादेवो दक्षिणामूर्तिरीश्वरः ॥
प्रदत्त्वा स्वात्मविज्ञानं तस्मै विप्राय सुव्रताः ॥४८॥
तस्य संसारविच्छेदमकरोदम्बिकापतिः ॥
बहवो दक्षिणामूर्तिप्रसादादेव जन्तवः ॥ ४९ ॥

१ क. ख. ग. घ. 'रुदान' । २ क. '९ ॥ शंकरं दक्षिणामूर्ति त्र' । ३ क. 'त्वा मयादि' ।

अनायासेन संसाराद्विमुक्ताः परमर्षयः ॥
भवन्तोऽपि महादेवं महानन्दस्वरूपिणम् ॥ ५० ॥
संसारमोचकं बुद्ध्वा भजध्वं सर्वभावतः ॥
अस्यैव भजनादेव सर्वं सिध्यत्यसंशयम् ॥ ५१ ॥
इति श्रुत्वा द्विजाः सर्वे श्रद्धया परया सह ॥
प्रणम्य सूतं सर्वज्ञं पूजयामासुरद्भुतम् ॥ ५२ ॥

इति श्रीस्कन्दपुराणे सूतसंहितायां मुक्तिखण्डे मोचककथनं नाम चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥
॥ ५१ ॥ ५२ ॥

इति श्रीसूतसंहितातात्पर्यदीपिकायां मुक्तिखण्डे मोचककथनं नाम चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

(अथ पञ्चमोऽध्यायः)

ईश्वर उवाच—

अथातः संप्रवक्ष्यामि तवाहं मोचकप्रदम् ॥
अतीव श्रद्धया सार्धं शृणु पङ्कजलोचन ॥ १ ॥

यत ईश्वरोऽप्याचार्योपदेशादवगत एव मोचको भवति । अतो मोचकाभिधानानन्तरं मोचकप्रदमाचार्यं वक्ष्यामीत्याह—अथात इति ॥ १ ॥

आचार्य एव संसारमोचकप्रद उच्यते ॥
आचार्यो नाम वेदान्तविचारेणाऽऽप्तवेदनः ॥ २ ॥
तमप्यनेकधा विद्धि श्रद्धया पुरुषोत्तम ॥
उत्तमो मध्यमस्तद्वदधमश्चाम्बुजेक्षण ॥ ३ ॥

आचार्य एवेति । ईश्वरः संसारमोचक इति यद्यपि श्रुतिस्मृतिपुराणादिभिरपि ज्ञातुं शक्यते तथाऽपि तत्स्वरूपमाचार्यमुखादेव ज्ञातं फलपर्यन्तं भवतीति

---

१ क. 'मार्थं' । २ ग. 'णाऽऽत्मवे' ।

तथैव ज्ञातव्यम् । श्रूयते हि—"आचार्याद्धैव विद्या विदिता साधिष्ठं प्रापत्" इति ॥ २ ॥ ३ ॥

उत्तमो ब्राह्मणः प्रोक्तो मध्यमः क्षत्रियस्तथा ॥
अधमो वैश्य इत्युक्तः सर्वशास्त्रार्थवेदिभिः ॥ ४ ॥
अधमोऽच्युत वैश्यस्य शूद्रस्यापि गुरुर्भवेत् ॥
मध्यमो मध्यमस्यापि तथा वैश्यस्य केशव ॥ ५ ॥
शूद्रस्यापि गुरुः प्रोक्तः शुश्रूषोरात्मवेदिभिः ॥
उत्तमो ब्राह्मणस्यापि क्षत्रियस्य तथैव च ॥ ६ ॥
विशां शूद्रस्य शुश्रूषोर्गुरुरित्युच्यते मया ॥
शूद्राणां च तथा स्त्रीणां गुरुत्वं न कदाचन ॥ ७ ॥

यद्यपि वर्णानां ब्राह्मणो गुरुरिति क्वचिद्ब्राह्मणस्यैव गुरुत्वं स्मर्यते तथाऽपि श्रुतिस्मृत्यन्तरपर्यालोचनया समनन्तरवक्ष्यमाणविभागेनेतरेषामस्तीत्यभिप्रेत्योक्तम् । सर्वशास्त्रेति ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥

वैश्यस्यापि तथा राज्ञो विद्योत्कर्षबलेन च ॥
गुरुत्वं केचिदिच्छन्ति स्वोत्तमं प्रति केशव ॥ ८ ॥
उत्तमः पञ्चधा प्रोक्तो गुरुर्ब्रह्मात्मवेदिभिः ॥
ब्रह्मचारी गृहस्थश्च वानप्रस्थश्च भिक्षुकः ॥ ९ ॥
अतिवर्णाश्रमी चेति क्रमाच्छ्रेष्ठा विचक्षण ॥
अश्रेष्ठानां हरे श्रेष्ठा गुरवः परिकीर्तिताः ॥ १० ॥
ब्रह्मचारी गृहस्थस्य वनस्थस्य यतेरपि ॥
विद्योत्कर्षबलेनैव गुरुर्भवति नान्यथा ॥ ११ ॥
गृहस्थोऽपि वनस्थस्य यतेरप्यम्बुजेक्षण ॥
विद्योत्कर्षबलेनैव गुरुर्भवति नान्यथा ॥ १२ ॥

---

१ क. ग. घ. °दार्ऽधिगता । २ घ. °मोऽप्युत । ३ ङ. °रित्युक्तं तथा° । ४ ङ. °न्ति सोत्त° । ५ ङ. °स्थश्च य° ।

वानप्रस्थाश्रमस्थोऽपि तथा संन्यासिनां हरे ॥
विद्योत्कर्षबलेनैव गुरुर्भवति नान्यथा ॥ १३ ॥

राज्ञो गुरुत्वं केचिदिति । बृहदारण्यके दृप्तबालाकेर्ब्राह्मणस्य क्षत्रियमजातशत्रुं प्रति स होवाच गार्ग्य उप त्वा यानीत्युपगमाभिधानदर्शनात्तथा केकेयं क्षत्रियं प्रति प्राचीनशालादीनां षण्णां मुनीनां वैश्वानरविद्यालाभायोपगमप्रवृत्तिदर्शनात्, उत्तमं ब्राह्मणं प्रत्यपि विद्योत्कर्षवतः क्षत्रियस्य गुरुत्वमस्तीति तेषामाशयः । अन्ये तु "प्रतिलोमं वै तद्यद्ब्राह्मणः क्षत्रियमुपेयात्, ब्रह्म मे वक्ष्यतीति । व्येव त्वा ज्ञपयिष्यामि" इति क्षत्रियेणाजातशत्रुणा गुरुत्वमङ्गीकृत्य गार्ग्यं प्रति विज्ञापनदर्शनात्तथा प्राचीनशालादीनपि केकेयेन "तान्हानुपनीयैवैतदुवाच" इति उपसदनमन्तरेणैव वैश्वानरविद्याभिधानदर्शनादुत्तमेनाभिहितमपि गुरुत्वं क्षत्रियादिना नाङ्गीकर्तव्यमिति मन्यन्ते । अत उक्तं केचिदिति ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥

अतिवर्णाश्रमी प्रोक्तो गुरुः सर्वाधिकारिणाम् ॥
न कस्यापि भवेच्छिष्यो यथाऽहं पुरुषोत्तम ॥१४॥
अतिवर्णाश्रमी साक्षाद्गुरूणां गुरुरुच्यते ॥
तत्समो नाधिकश्चास्मिँल्लोकेऽस्त्येव न संशयः ॥१५॥

ब्रह्मचर्यादीनामाश्रममात्ररूपत्वात्स्वोत्तमं प्रत्यपि विद्योत्कर्षसंभवे गुरुत्वमङ्गीकृतम् । वर्णाश्रमातिक्रमस्तु निरतिशयज्ञानोत्कर्ष एवेति तद्वन्तमपेक्ष्य कस्यापि विद्योत्कर्षाभावात्स गुरुरेव न शिष्य इत्याह—अतिवर्णाश्रमीति ॥ १४ ॥ १५ ॥

यः शरीरेन्द्रियादिभ्यो विभिन्नं सर्वसाक्षिणम् ॥
पारमार्थिकविज्ञानसुखात्मानं स्वयंप्रभम् ॥ १६ ॥

प्रतिज्ञातं तस्य सर्वोत्कर्षमुपपादयितुं तल्लक्षणमाह—यः शरीरेति ॥१६॥

परतत्त्वं विजानाति सोऽतिवर्णाश्रमी भवेत् ॥
यो वेदान्तमहावाक्यश्रवणेनैव केशव ॥ १७ ॥

विजानाति विशेषेण जानाति साक्षात्करोतीत्यर्थः । इत्थंभूतो हि लोकसं-

---

१ क. °त, केकेयं क्षत्रियमुप° । २ क. अन्यथेति । ३ ग. वेद । ४ ग. ङ. °लादीनामपि । ५ क. °केयस्तान्हा° । ६ क. ख. घ. °यादीनां न° ।

प्रहाय वर्णाश्रमधर्मानाचरन्ननाचरन्वा सर्वोत्तमत्वेन गुरुरेवेत्यर्थः । तादृशस्यापि हि तदाचरणं भवति ।

"सक्ताः कर्मण्यविद्वांसो यथा कुर्वन्ति भारत ।
कुर्याद्विद्वांस्तथाऽसक्तश्चिकीर्षुर्लोकसंग्रहम्" इति ॥

यो वेदान्तेति । "तं त्वौपनिषदम्" इति श्रुतेः ॥ १७ ॥

आत्मानमीश्वरं वेद सोऽतिवर्णाश्रमी भवेत् ॥
योऽवस्थात्रयनिर्मुक्तमवस्थात्रयसाक्षिणम् ॥ १८ ॥

परतत्त्वसाक्षात्कारस्य मननिदिध्यासनाङ्गनिबन्धनत्वाद्वेदानधिकृतानां भाषादिमुखेन ज्ञानमपि क्रमेण वेदाधिकारप्राप्तिद्वारेणैवोपकारकमिति हि प्रागुक्तम्—

"अन्येषामपि सर्वेषां ज्ञानाभ्यासो विधीयते ।
भवान्तरेण कालेन तेषां सोऽप्युपकारकः" इति ।

तमेवाऽऽत्मवेदनक्रममाह—योऽवस्थेति ॥ १८ ॥

महादेवं विजानाति सोऽतिवर्णाश्रमी भवेत् ॥
वर्णाश्रमादयो देहे मायया परिकल्पिताः ॥ १९ ॥

देह इति । देहसंबन्धोपाधिनिबन्धना आत्मनि कल्पिताः ॥ १९ ॥

नाऽऽत्मनो बोधरूपस्य मम ते सन्ति सर्वदा ॥
इति यो वेद वेदान्तैः सोऽतिवर्णाश्रमी भवेत् ॥२०॥

बोधात्प्राक्कल्पनया सन्तोऽपि वस्तुतो न सन्ति । बोधोत्तरकाले त्वनुभवतोऽपीति सर्वदेत्युक्तम् ॥ २० ॥

आदित्यसंनिधौ लोकश्चेष्टते स्वयमेव तु ॥
तथा मत्संनिधावेव चेष्टते सकलं जगत् ॥ २१ ॥

नन्ववस्थात्रयविरहे स्वस्याऽऽत्मनोऽकर्तृत्वादीश्वरस्य च जगत्कर्तृत्वात्कथमात्मानमीश्वरं वेदेति तत्राऽऽह—आदित्येति । य ईश्वरोऽपि वस्तुतो न कर्ता तस्मिन्नधिष्ठाने सव्यापारस्य जगतः कल्पितत्वादेव तस्य जगत्कर्तृत्वव्यवहारः । यथाऽऽदित्यस्य संनिधौ लोकस्य प्रवृत्तिदर्शनादप्रवर्तकेऽप्यादित्ये प्रवर्तकत्वव्यवहारस्तद्वत् ॥ २१ ॥

---

१ ख. घ. कल्पिता । २ घ. °पत्वान्मम । ३ क. ग. °नुभवेऽपी° । ख. °नुभावेऽपी° ।

इति यो वेद वेदान्तैः सोऽतिवर्णाश्रमी भवेत् ॥
सुवर्णे हारकेयूरकटकस्वस्तिकादयः ॥ २२ ॥
कल्पिता मायया तद्वज्जगन्मय्येव सर्वदा ॥
इति यो वेद वेदान्तैः सोऽतिवर्णाश्रमी भवेत् ॥ २३ ॥

परस्परव्यावृत्तं नेत्यं सर्वमनुवृत्ते चिद्रूपे कल्पितमित्यत्र निदर्शनमाह—सुवर्ण इति। श्रूयते हि—"चिदीदं सर्वं काशते काशते च" इति ॥२२॥२३॥

शुक्तिकायां यथा तारं कल्पितं मायया तथा ॥
महदादि जगन्मायामयं मय्येव कल्पितम् ॥ २४ ॥

महदादीनामपि प्रति प्रमातर्यबाध्यत्वे सत्यत्वमिति मन्यमानं प्रति सत्येव प्रमातरि बाध्यमानं शुक्तिरूप्यमुदाहरति—शुक्तिकायामिति ॥ २४ ॥

इति यो वेद वेदान्तैः सोऽतिवर्णाश्रमी भवेत् ॥
चण्डालदेहे पश्वादिशरीरे ब्रह्मविग्रहे ॥ २५ ॥

एकस्मिन्नेव रूपे विचित्रं वस्तु यथा कल्पितं तथा तदुपाधिकं तारतम्यमपीत्यत्र निदर्शनमाह—चण्डालदेह इति ॥ २५ ॥

अन्येषु तारतम्येन स्थितेषु पुरुषोत्तम ॥
व्योमवत्सर्वदा व्याप्तः सर्वसंबन्धवर्जितः ॥ २६ ॥
एकरूपो महादेवः स्थितः सोऽहं परामृतः ॥
इति यो वेद वेदान्तैः सोऽतिवर्णाश्रमी भवेत् ॥ २७ ॥

सूचीपाशादिसंबन्धे तदुपाधिकं तारतम्यमाकाशे यथा कल्पितं तद्वदित्यर्थः ॥ २६ ॥ २७ ॥

विनष्टदिग्भ्रमस्यापि यथापूर्वं विभाति दिक् ॥
तथा विज्ञानविध्वस्तं जगन्मे भाति तन्नहि ॥ २८ ॥

नन्वतिवर्णाश्रमस्य तत्त्वज्ञानेन सकार्यस्याज्ञानस्य निवृत्तौ शिष्यमपश्यतः कं प्रति गुरुत्वं शिष्यप्रतिभाने वा तत्कारणमज्ञानमनुभवन्नासौ विद्वानिति चेन्न। विदुषोऽपि बाधितानुवृत्तिसंभवादित्यभिप्रेत्य तत्र निदर्शनमाह—विन-

---

१ ग. ङ. °स्येन स°। २ ग. घ. ङ. °विकृता°। ३ क. ख. ग. °भवंस्तेनासौ।

ष्टेति । तिस्रो ह्यज्ञानस्यावस्थाः । एका तावदृश्यं सर्वं सत्यमित्यभिमानहेतुः । सा युक्तिशास्त्रजनिताद्विवेकज्ञानान्निवर्तते । तन्निवृत्तावपि यथापूर्वमभिनिवेशेन व्यवहारहेतुर्द्वितीया सा तत्त्वसाक्षात्कारान्निवर्तते । तन्निवृत्तावपि संस्कारमात्रेण देहाभासजगदवभासहेतुस्तृतीया बाधितानुवृत्तिरित्युच्यते । सा चरमसाक्षात्कारेण निवर्तते । एतदवस्थात्रयं क्रमेणैव श्रूयते—

"तस्याभिध्यानाद्योजनात्तत्त्वभावाद्भूयश्चान्ते विश्वमायानिवृत्तिः" इति ।

तत्र तृतीयकक्षायां स्थितस्यातिवर्णाश्रमस्य विदुषोऽपि शिष्यादिदर्शनादुपदेशसंभवाद्ग्रहनक्षत्रगत्यादिदर्शनान्निवृत्तोऽपि दिङ्मोहः संस्कारमात्राद्यथा भासत एवमिह संस्कारमात्राच्छिष्यादिभानादुपदेशोपपत्तेर्द्वैताभावस्य युक्तिशास्त्रानुभवैरवधृतत्वाद्विद्वत्ताऽपीत्यर्थः ॥ २८ ॥

इति यो वेद वेदान्तैः सोऽतिवर्णाश्रमी भवेत् ॥
यथा स्वप्नप्रपञ्चोऽयं मयि मायाविजृम्भितः ॥ २९ ॥
तथा जाग्रत्प्रपञ्चोऽपि परमायाविजृम्भितः ॥
इति यो वेद वेदान्तैः सोऽतिवर्णाश्रमी भवेत् ॥ ३० ॥

ननु बाधितस्य कथमनुवृत्तिः । अनुवृत्तौ वा कथं बाधः । अभावबोधो हि बाधः । न च भावेन सहाभावो बोधार्ह इत्यत आह—यथा स्वप्नेति । बोधोत्तरकालं बाधितः स्वप्नप्रपञ्चः प्रागसत्त्वेन प्रतीयमानोऽपि प्राक्कालसंबन्धितया स्मृत्या यथा विषयीक्रियते । एवं वर्तमानप्रपञ्चोऽसत्त्वेनानुभूयमानोऽपि संस्कारवशात्तत्कालसंबन्धितया किं न भासेतेत्यर्थः ॥ २९ ॥ ॥ ३० ॥

यस्य वर्णाश्रमाचारो गलितः स्वात्मदर्शनात् ॥
स वर्णानाश्रमान्सर्वानतीत्य स्वात्मनि स्थितः ॥ ३१ ॥
योऽतीत्य स्वाश्रमान्वर्णानात्मन्येव स्थितः पुमान् ॥
सोऽतिवर्णाश्रमी प्रोक्तः सर्ववेदान्तवेदिभिः ॥ ३२ ॥

ननु वर्णाश्रमाचारातिक्रमश्चेदित्ययमुत्कर्षकारणं जितं पाषण्डैरित्यत आह—यस्य वर्णाश्रमेति । तत्त्वसाक्षात्कारेण विगलितदेहाद्यात्मत्वाभिमानो देहेन सहैव तद्धर्माणां वर्णाश्रमाणामतिक्रमादतिवर्णाश्रमी । ईदृक्परमकाष्ठामप्रा-

---

१ घ देहभा° । २ क. घ. °प्रपञ्चे° । ३ घ. °मयि° । ४ ख. ग. घ. °भानादु° । ५ घ. °द्विदुषोऽपी° ।

र्मोऽपि नास्तिकः प्रमादालस्यादिभिस्त्यजन्नकरणनिमित्तप्रत्यवायोपचयादधः पतति । अत एव हि प्रागप्येवोक्तम्—

"वर्णाश्रमाचारवता पुरुषेण महेश्वरः ।
आराध्यते प्रसादार्थं न दुर्वृत्तैः कदाचन" इति ।

मत्प्रसादस्त्वतिवर्णाश्रमीति महद्वैषम्यम् ॥ ३१ ॥ ३२ ॥

न देहो नेन्द्रियं प्राणो न मनो बुद्ध्यहंकृती ॥
न चित्तं नैव माया च न च व्योमादिकं जगत् ॥ ३३ ॥
न कर्ता नैव भोक्ता च न च भोजयिता तथा ॥
केवलं चित्सदानन्दं ब्रह्मैवाऽऽत्मा यथार्थतः ॥ ३४ ॥

उक्तस्यातिवर्णाश्रमस्यानुभवं विशदयति—न देह इत्यादिना ॥ ३३ ॥ ३४ ॥

जलस्य चलनादेव चञ्चलत्वं यथा रवेः ॥
तथाऽहङ्कारसंबन्धादेव संसार आत्मनः ॥ ३५ ॥
तस्मादन्यगता वर्णा आश्रमा अपि केशव ॥
आत्मन्यारोपिता एव भ्रान्त्या ते नाऽऽत्मवेदिनः ॥ ३६ ॥

तत्त्वविषयं तदीयमनुभवप्रकारमुक्त्वा दृश्यविषयमिदानीमाह—जलस्येति । आत्मनि कर्तृत्वभोक्तृत्वादिकं पश्यन्नप्यौपाधिकभ्रमकल्पितत्वादसत्त्वेनैव स पश्यतीत्यर्थः ॥ ३५ ॥ ३६ ॥

न विधिर्न निषेधश्च न वर्ज्यावर्ज्यकल्पना ॥
आत्मविज्ञानिनामस्ति तथा नान्यज्जनार्दन ॥ ३७ ॥

वर्णाश्रमयोः कल्पितत्वेन तदुपजीविनोर्विधिनिषेधयोस्तदधीनयोर्हानोपादानयोश्च तथात्वमित्याह—न विधिरिति । तथा नान्यदिति । लौकिकव्यापारजातमपि ॥ ३७ ॥

आत्मविज्ञानिनो निष्ठामीश्वरीमम्बुजेक्षण ॥
मायया मोहिता मर्त्या नैव जानन्ति सर्वदा ॥ ३८ ॥

इत्थमियं निष्ठा प्रशस्ता चेत्किमिति सर्वैर्नाऽऽश्रियत इत्यत आह—आत्मवि-

---

१ क. सनातनः । २ ख. °दिभिः ॥१६॥ न° । ३ ग. °ज्ञाननिष्ठानामीश्वरीम° । घ. °ज्ञानिनो निष्ठामीश्वरीम° ।

ज्ञानिन इति । श्रूयते हि—“इष्टापूर्तं मन्यमाना वरिष्ठं नान्यच्छ्रेयो वेदयन्ते प्रमूढाः । नाकस्य पृष्ठे ते सुकृतेऽनुभूत्वेमं लोकं हीनतरं वा विशन्ति” इति ॥ ३८ ॥

न मांसचक्षुषा निष्ठा ब्रह्मविज्ञानिनामियम् ॥
द्रष्टुं शक्या स्वतःसिद्धा विदुषः सैव केशव ॥ ३९ ॥

न मांसेति । यतो मायामोहितानां मांसमयं चक्षुर्दर्शनसाधनमियं तु निष्ठा स्वानुभवैकवेद्येत्यर्थः ॥ ३९ ॥

यत्र सुप्ता जना नित्यं प्रबुद्धस्तत्र संयमी ॥
प्रबुद्धा यत्र ते विद्वान्सुषुप्तस्तत्र केशव ॥ ४० ॥

यत्र सुप्ता इति । तत्त्वस्वरूपे जना नित्यं सुप्तास्तत्र संयमी नित्यं प्रबुद्धः । यत्र दृश्यप्रपञ्चे लोकाः प्रबुद्धास्तत्र विद्वान्सुषुप्तः । उक्तं हि भगवता—

“या निशा सर्वभूतानां तस्यां जागर्ति संयमी ।
यस्यां जाग्रति भूतानि सा निशा पश्यतो मुनेः” इति ॥४०॥

एवमात्मानमद्वंद्वं निर्विकल्पं निरञ्जनम् ॥
नित्यं शुद्धं निराभासं संविन्मात्रं परामृतम् ॥ ४१ ॥

निर्विकल्पं विक्षेपरहितं निरञ्जनमावरणरहितम् ॥ ४१ ॥

यो विजानाति वेदान्तैः स्वानुभूत्या च निश्चितम् ॥
सोऽतिवर्णाश्रमी नाम्ना स एव गुरुरुत्तमः ॥ ४२ ॥

यस्य न शब्दज्ञानमात्रं किंत्वनुभवपर्यन्तमपीत्याह—स्वानुभूत्येति ॥४२॥

स एव वेदवित्तमः स एव मोचकप्रदः ॥
स एव सर्वमोचकः स एव सर्वकारणम् ॥ ४३ ॥

वेदवित्तम इति । कर्मज्ञानवन्तोऽपि वेदविदः । वेदवित्तमस्त्वौपनिषदतत्त्वज्ञानवानेव । यच्च जगन्मूलकारणं तत्त्वज्ञानप्रदानेन मोचक ईश्वरो यश्च तमीश्वरं ज्ञापयति मोचकप्रद आचार्य इत्ययं विभागोऽप्यविद्वद्दृष्ट्यैव । विदुषस्तु भेदहेतोरज्ञानस्य विनाशात्सोऽपि विभागोऽपि नास्तीत्याह—स एव सर्वमोचक इत्यादि ॥ ४३ ॥

स एव सत्यचिद्घनः स एव मुक्तिरुत्तमा ॥
स एव सर्वमुक्तिदः स एव सर्वमच्युत ॥ ४४ ॥
इति तव परमार्थः सर्ववेदान्तसिद्धः
सकलमुनिवराणां देवतानां नराणाम् ॥
परमपुरुष साक्षान्मुक्तिसिद्ध्यै मयोक्तः
परमकरुणयैव प्रार्थितेन त्वयैव ॥ ४५ ॥

सूत उवाच—

एवं निशम्य भगवान्वासुदेवो जगन्मयः ॥
स्वमूर्ध्नि चरणद्वंद्वं शिवस्य परमात्मनः ॥ ४६ ॥
विन्यस्य ब्रह्मविज्ञानं वेदान्तोक्तं विमुक्तिदम् ॥
लब्ध्वा भूमौ महाभक्त्या विवशो गद्गदस्वरः ॥ ४७ ॥
प्रणम्य बहुशः श्रीमान्सलिलार्द्रसुलोचनः ॥
कृतार्थोऽभवदीशानप्रमादादेव सुव्रताः ॥ ४८ ॥
भवन्तोऽपि द्विजा एवं श्रद्धया मोचकप्रदम् ॥
विदित्वा तस्य शुश्रूषां कुरुध्वं यत्नतः सदा ॥ ४९ ॥
यस्य देवे परा भक्तिर्यथा देवे तथा गुरौ ॥
तस्यैते कथिता ह्यर्थाः प्रकाशन्ते महात्मनः ॥ ५० ॥

इति श्रीस्कन्दपुराणे सूतसंहितायां मुक्तिखण्डे मोचकप्रदकथनं नाम पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

न केवलमस्य मायोपाधिकं जगत्कारणत्वं किंतु मायातीतसच्चिदानन्दैकरसत्वमपीत्याह—स एव सत्येति । ननु मुक्तेरसत्यत्वे तदवाप्तेरपुरुषार्थत्वादन्यत्वे वा कथं स एव सत्यमित्युक्तमित्यत आह—स एवमुक्तिरिति । यद्यपि सालोक्यादिकमपि मुक्तिस्तथाऽपि तन्मायावस्थाविशेष एव । उत्तमा तु मुक्तिः स्वरूपमेव । यदाहुः—"आत्मैवाज्ञानहानिर्वा" इति ।

अन्यत्रापि—

१ ग. सर्वमुच्यते । २ ग. तस्यैते कथिता ह्यर्थाः । ३ क. घ. ङ. °ज्ञा अर्थाः ।

"निवृत्तिरात्मा मोहस्य ज्ञातत्वेनोपलक्षितः ।
उपलक्षणहानेऽपि स्यान्मुक्तिः पावकादिवत्" इति ॥

एवं तत्त्वदृष्ट्याऽतिवर्णाश्रमस्य स्वरूपमुक्तम् । मायादृष्ट्या तु भोगप्रदत्वं भोक्तृभोग्यरूपता च तस्यैवेत्याह—स एव सर्वमिति ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥

इति श्रीसूतसंहितातात्पर्यदीपिकायां मुक्तिखण्डे मोक्षप्रदकथनं नाम पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

(अथ षष्ठोऽध्यायः)

ईश्वर उवाच—

अथातः संप्रवक्ष्यामि ज्ञानानुत्पत्तिकारणम् ॥
शृणु त्वं श्रद्धया युक्तः परिहाराय केशव ॥ १ ॥

यद्युपादेयमुक्त्यादिचतुष्टयस्वरूपज्ञानेऽपि प्रतिबन्धकरूपापरिज्ञाने तत्परिहारो न शक्यः । अतस्तदनन्तरं तदभिधानं प्रतिजानीते—अथात इति ॥१॥

शिवद्रोहस्तु विज्ञानानुत्पत्तेर्मूलकारणम् ॥
शिवभक्तापराधश्च शिवज्ञानस्य दूषणम् ॥ २ ॥
त्रिपुण्ड्रोद्धूलनद्वेषस्तदनुष्ठानवर्जनम् ॥
रुद्राक्षधारणाभावो ज्ञानानुत्पत्तिकारणम् ॥ ३ ॥
तव द्रोहस्त्वदीयानां प्रद्वेषश्च जनार्दन ॥
त्वदीयधनवाञ्छा च ज्ञानानुत्पत्तिकारणम् ॥ ४ ॥
ब्रह्मद्रोहस्तदीयानां प्रद्वेषश्च जनार्दन ॥
तदीयधनवाञ्छा च ज्ञानानुत्पत्तिकारणम् ॥ ५ ॥
कामः क्रोधश्च लोभश्च मोहो दम्भस्तथैव च ॥
आलस्यमपि मात्सर्यं ज्ञानानुत्पत्तिकारणम् ॥ ६ ॥

धर्माधर्मेश्वरास्तित्वे संदेहश्च तथैव च ॥
तेषाममावबुद्धिश्च ज्ञानानुत्पत्तिकारणम् ॥ ७ ॥
मातृसंरक्षणाभावो मातृद्रोहश्च केशव ॥
मातृसंतापकारित्वं ज्ञानानुत्पत्तिकारणम् ॥ ८ ॥
वेदवेदान्तविद्वेषस्तदध्ययनवर्जनम् ॥
श्रोत्रियस्यापराधश्च ज्ञानानुत्पत्तिकारणम् ॥ ९ ॥
वेदाङ्गानां च विद्वेषः स्मृतीनां च तथैव च ॥
पुराणानां च विद्वेषो भारतस्य तथैव च ॥ १० ॥
तेषामध्येतृविद्वेषस्तेषां बाधश्च केशव ॥
तेषामर्थापहारश्च ज्ञानानुत्पत्तिकारणम् ॥ ११ ॥
॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥
वामपाशुपतादीनामश्रौतानां परिग्रहः ॥
पाञ्चरात्राश्रयश्चापि ज्ञानानुत्पत्तिकारणम् ॥ १२ ॥
शिष्टानामसदारोपः शिष्टसंसर्गवर्जनम् ॥
अशिष्टता च मद्भक्तेर्ज्ञानानुत्पत्तिकारणम् ॥ १३ ॥
दुर्वृत्तैरपि संसर्गो दुर्वृत्तानां च पोषणम् ॥
दुर्वृत्तत्वं च भूनाथ ज्ञानानुत्पत्तिकारणम् ॥ १४ ॥
पितृद्रोहश्च शुश्रूषाभावस्तस्य तथैव च ॥
पितृसंतापकारित्वं ज्ञानानुत्पत्तिकारणम् ॥ १५ ॥
गवां संरक्षणाभावो गवां हिंसा तथैव च ॥
गोप्रचारस्थले बाधो ज्ञानानुत्पत्तिकारणम् ॥ १६ ॥
प्राणिसंचारमार्गस्य निरोधस्तस्य बाधनम् ॥
तत्र कण्टकनिक्षेपो ज्ञानानुत्पत्तिकारणम् ॥ १७ ॥

१ क. भारतस्य पुराणानां ज्ञानानुत्पत्तिकारणम् ।

वृष्टिवातातपक्लेशैर्गृहमाप्तस्य वर्जनम् ॥
तद्रक्षाकरणं चापि ज्ञानानुत्पत्तिकारणम् ॥ १८ ॥
वापीकूपतडागादिबाधस्तज्जलदूषणम् ॥
तथा तज्जलचौर्यं च ज्ञानानुत्पत्तिकारणम् ॥ १९ ॥
व्याघ्रचोरादिभीतस्य रक्षणाकरणं तथा ॥
साधूनां भयकारित्वं ज्ञानानुत्पत्तिकारणम् ॥ २० ॥
वश्याकर्षणविद्वेषस्तम्भोच्चाटनकारिता ॥
अभिचारक्रिया चापि ज्ञानानुत्पत्तिकारणम् ॥ २१ ॥

अश्रौतानामिति । श्रौतं हि पाशुपतं ज्ञानोत्पत्तिकारणत्वेन महता प्रबन्धेन प्रपञ्चितम् ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ ॥ २१ ॥

अक्षद्यूतविनोदश्च नृत्यगीतेषु मोहनम् ॥
अपशब्दप्रयोगश्च ज्ञानानुत्पत्तिकारणम् ॥ २२ ॥
वर्णाश्रमविशिष्टानामवमानस्तथैव च ॥
तेषां शुश्रूषणाभावो ज्ञानानुत्पत्तिकारणम् ॥ २३ ॥
पुत्रमित्रगृहक्षेत्रभ्रातृबन्धुजने रतिः ॥
अरतिर्गुरुपादे च ज्ञानानुत्पत्तिकारणम् ॥ २४ ॥
अभक्ष्यभक्षणश्रद्धा तथाऽभक्ष्यस्य भक्षणम् ॥
अभक्ष्यभक्षणस्पृष्टिर्ज्ञानानुत्पत्तिकारणम् ॥ २५ ॥
परस्त्रीदर्शनश्रद्धा परस्त्रीगमने रतिः ॥
परस्त्रीगमनं चापि ज्ञानानुत्पत्तिकारणम् ॥ २६ ॥
स्वस्त्रीदर्शनविद्वेषः स्वस्त्रीदर्शनवर्जनम् ॥
स्वस्त्रीबाधश्च कल्याण ज्ञानानुत्पत्तिकारणम् ॥ २७ ॥

---

१ क. ग. 'तडागादि' । २ ग. 'दिभिन्नस्य । ३ घ मोहनम् ।

गुरोरनिष्टाचरणं गुरोरिष्टविवर्जनम् ॥
गुरोश्च सेवाकरणं ज्ञानानुत्पत्तिकारणम् ॥ २८ ॥
ईश्वरे च गुरौ वेदे ज्ञाने चाभक्तिरच्युत ॥
तथा स्वगुरुसंताने ज्ञानानुत्पत्तिकारणम् ॥ २९ ॥
स्वाचार्याय महाभक्त्या स्वदेहस्यानिवेदनम् ॥
निवेदनं तथाऽन्यस्मै ज्ञानानुत्पत्तिकारणम् ॥ ३० ॥
आचार्यनिन्दाश्रवणं तद्बाधस्य च दर्शनम् ॥
विवादश्च तथा तेन ज्ञानानुत्पत्तिकारणम् ॥ ३१ ॥
आचार्येऽनीश्वरज्ञानमुपेक्षा च तथैव च ॥
तदुक्तविस्मृतिश्चापि ज्ञानानुत्पत्तिकारणम् ॥ ३२ ॥

अपशब्देति । "तस्माद्ब्राह्मणो न म्लेच्छितवै नापभाषितवै । म्लेच्छो ह वा एष पदपशब्दः" इति हि श्रूयते ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥

आचार्ये बालबुद्धिश्च नरबुद्धिस्तथैव च ॥
अशिष्टबुद्धिर्भूनाथ ज्ञानानुत्पत्तिकारणम् ॥ ३३ ॥
अशक्तानामरक्षा च तथाऽशक्तापराधनम् ॥
अशक्तानां च निन्दा च ज्ञानानुत्पत्तिकारणम् ॥ ३४ ॥
अर्थहीनस्य निन्दा च तथा तस्यापराधनम् ॥
तस्य संकोचसंतुष्टिर्ज्ञानानुत्पत्तिकारणम् ॥ ३५ ॥
रूपहीनस्य निन्दा च तथा तस्यापराधनम् ॥
वैरूप्ये तस्य संतुष्टिर्ज्ञानानुत्पत्तिकारणम् ॥ ३६ ॥

सूत उवाच—

एवं महेश्वराद्विष्णुर्ज्ञानानुत्पत्तिकारणम् ॥
श्रुत्वा प्रणामं कृतवान्भक्त्या परमया सह ॥ ३७ ॥

---

१ घ. रवे ।

भवन्तोऽपि शिवज्ञानसिद्ध्यर्थं मुनिपुंगवाः ॥
परिहृत्यैव वर्तध्वमेतानर्थानशेषतः ॥ ३८ ॥

इति श्रीस्कन्दपुराणे सूतसंहितायां मुक्तिखण्डे ज्ञानानुत्पत्तिकारणकथनं नाम षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

आचार्ये बालबुद्धिरिति । "शिव एव ह्याचार्यरूपेणानुगृह्णाति" इत्यागमेषु प्रसिद्धम् । यदाह—

"योजयति परे तत्त्वे स दीक्षयाऽऽचार्यमूर्तिस्थः" इति । अन्यत्रापि—

"गुरुदेवतानामात्मैक्यं संभावयन्समाहितधीः" इति ।

अतः स मनुष्यबुद्ध्या न ग्राह्यः । अत एव वयसा कनीयानपि उपास्यत्वेनैव प्रतिपत्तव्यः । तस्य कृतकृत्यत्वेन वर्णाश्रमविरहेण च कर्तव्याभावाद्विहिताकरणनिमित्तमशिष्टत्वमपि तस्मिन्न मन्तव्यमित्यर्थः ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥

इति श्रीसूतसंहितातात्पर्यदीपिकायां ज्ञानानुत्पत्तिकारणकथनं नाम षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

(अथ सप्तमोऽध्यायः)

ईश्वर उवाच—

अथातः संप्रवक्ष्यामि तवाहं पुरुषोत्तम ॥
विद्वच्छुश्रूषणपरं शृणु श्रद्धापुरःसरम् ॥ १ ॥
पुरा कश्चिद्द्विजश्रेष्ठः शशिवर्णसमाह्वयः ॥
पाकयज्ञसमाख्यस्य तनयः पापकर्मकृत् ॥ २ ॥
तमोभिभूतचित्तश्च ब्रह्मविज्ञानदूषकः ॥
वेदनिन्दापरः सर्वप्राणिहिंसापरोऽधमः ॥ ३ ॥
शिवनिन्दापरः सर्वदेवतादूषकः सदा ॥
धर्मनिन्दापरस्तद्वद्धार्मिकस्यापराधकृत् ॥ ४ ॥

वर्णधर्मविनिर्मुक्तस्तथैवाऽऽश्रमवर्जितः ॥
मातृहा पितृहा तद्वद्भ्रातृद्रोही यथाबलम् ॥ ५ ॥
गोघ्नश्चैव कृतघ्नश्च महानास्तिक्यगर्वितः ॥
क्षेत्रदारहरस्तद्वदग्निदो गरदस्तथा ॥ ६ ॥
चण्डालस्त्रीपतिस्तद्वन्मधुमांसादिभक्षकः ॥
महाधीरो महापाप्मा चचार पृथिवीतले ॥ ७ ॥

हेतुरूपत्वेन जिज्ञासिते विद्याप्रतिबन्धकारणे ज्ञाते सति यतो विद्योत्पत्तिकारणे विद्वच्छुश्रूषादौ प्रवृत्तिः स्वफलज्ञानायत्ता । अतस्तदनन्तरं तदभिधानमिति प्रतिजानीते—अथात इति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥

पितरस्तस्य मूर्खस्य ब्रह्मलोकगता अपि ॥
स्वर्गलोकगताश्चान्ये विवशा नरकं गताः ॥ ८ ॥

पितरस्तस्येति । विहिताकरणादिना हि पितॄणामधः पतनं स्मर्यते—"अधर्माभिभवात्कृष्ण" इत्यारभ्य "पतन्ति पितरो ह्येषां लुप्तपिण्डोदकक्रियाः" इत्यन्तेन ॥ ८ ॥

शशिवर्णोऽपि कालेन व्याधिभिः पीडितोऽच्युत ॥
अपस्मारपिशाचादिग्रहग्रस्तोऽभवद्भृशम् ॥ ९ ॥
पाकयज्ञः पिता तस्य मम भक्तो महत्तरः ॥
निशम्य तनयक्लेशं निर्गतप्राणवत्सुधीः ॥ १० ॥
पतितो भूतले विष्णो रोदमानोऽतिदुःखितः ॥
तं दृष्ट्वा देवभक्ताख्यो मुनिः सर्वार्थवित्तमः ॥ ११ ॥
कृपया पाकयज्ञाख्यं बभाषे वाक्यमुत्तमम् ॥
उत्तिष्ठोत्तिष्ठ मा भैषीः पाकयज्ञ भवप्रिय ॥ १२ ॥
त्वत्पुत्रस्यापि वक्ष्यामि श्रेयःप्राप्तेस्तु साधनम् ॥
श्रीमद्रोपर्वते रम्ये शिवप्राप्त्यैकसाधने ॥ १३ ॥

॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥

---

१ क. ख. हेतुत्वेन । ग. हेतुरूपत्वेन ।

षोडशकोशविस्तीर्णे तावन्मात्रायते वरे ॥
शिवशक्तिरुमादेवी यत्र गोपर्वतेश्वरम् ॥ १४ ॥
आराध्य श्रद्धया संज्ञां चकार परमेश्वरी ॥
शक्तीश्वर इति स्वस्य संज्ञया भवनाशिनी ॥ १५ ॥
यत्र शक्तीश्वरं भक्त्या ब्रह्माऽऽराध्य यथाबलम् ॥
शक्तिमानभवत्स्रष्टौ जगतस्तत्प्रसादतः ॥ १६ ॥
यत्र शक्तीश्वरं पूज्य प्रसादेन पुरंदरः ॥
अधिपः सर्वदेवानामभवत्तारकोऽसुरः ॥ १७ ॥
यत्र शक्तीश्वरं पूज्य प्रबलोऽभून्महीतले ॥
उर्वशी यत्र शक्तीशं भक्त्या पूज्येन्द्रवल्लभा ॥ १८ ॥
यत्र वाचस्पतिर्देवं शक्तीशाख्यं यथाबलम् ॥
समाराध्याभवत्साक्षाद्देवेन्द्रस्य पुरोहितः ॥ १९ ॥
यत्र पूज्योऽभवच्छुक्रः शक्तीशाख्यं महेश्वरम् ॥
आर्द्रायां नैर्ऋते साक्षादसुराणां पुरोहितः ॥ २० ॥
यत्र पर्वणि देवेशं दृष्ट्वा शक्तीश्वराभिधम् ॥
प्रदत्त्वा धनमन्यद्वा नरः साक्षाच्छिवं व्रजेत् ॥ २१ ॥
यत्र पुण्येषु कालेषु श्रद्धया परमेश्वरम् ॥
प्रणम्य शिवभक्तेभ्यः प्रदत्त्वा धनमुत्तमम् ॥ २२ ॥
नरो मुक्तिमवाप्नोति शक्तीशस्य प्रसादतः ॥
यत्र दृष्ट्वा महादेवं शक्तीशाख्यं धनं मुदा ॥ २३ ॥
दत्त्वा भोगानवाप्नोति विजयं चापि मानवः ॥
यत्र शक्तीश्वरं नित्यं दृष्ट्वा संकल्पपूर्वकम् ॥ २४ ॥
प्रदत्त्वा मुष्टिमात्रं वा प्रस्थं वा सिक्थमेव वा ॥
तण्डुलं ब्रह्मविद्धस्ते विमुक्तो मानवो भवेत् ॥ २५ ॥

॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥
॥ २४ ॥ २५ ॥

यत्र सर्वमहापापयुक्तोऽपि मरणं गतः ॥
नरो मुक्तिमवाप्नोति शक्तीशस्य प्रसादतः ॥ २६ ॥
यत्र साक्षान्महायोगी सर्ववेदान्तपारगः ॥
महाकारुणिको नाम्ना महानन्दपरायणः ॥ २७ ॥
आस्ते तं वेदविच्छ्रेष्ठं पाकयज्ञ स्वसूनुना ॥
सह दृष्ट्वा महाभक्त्या प्रणम्य भुवि दण्डवत् ॥ २८ ॥
तस्य शुश्रूषणं नित्यं कुरु तत्तारकं भवेत् ॥
इत्युक्तो देवभक्तेन मुनिना पङ्कजेक्षण ॥ २९ ॥
पाकयज्ञः पिता पुत्रं शशिवर्णसमाह्वयम् ॥
अतीव प्रीतिमापन्नः श्रीमद्रोपर्वतं गतः ॥ ३० ॥
पुनः शक्तीश्वरं देवं सह पुत्रेण पर्वणि ॥
दृष्ट्वा प्रदक्षिणीकृत्य श्रद्धयाऽष्टोत्तरं शतम् ॥ ३१ ॥
प्रसादात्तस्य सर्वज्ञं जीवन्मुक्तं जगद्गुरुम् ॥
अतिवर्णाश्रमं धीरं महानन्दपरायणम् ॥ ३२ ॥
दृष्ट्वा दूरे स्वपुत्रेण सह भूमौ मुहुर्मुहुः ॥
प्रणम्य दण्डवद्भक्त्या पाकयज्ञः कृताञ्जलिः ॥ ३३ ॥
सर्वं विज्ञापयामास पुण्डरीकनिभेक्षण ॥
सोऽपि साक्षान्महायोगी महाकारुणिकोत्तमः ॥ ३४ ॥
स्वात्मानन्दानुसंधानप्रमोदेन सहाच्युत ॥
विलोक्य पुत्रं पापिष्ठं शशिवर्णसमाह्वयम् ॥ ३५ ॥
शिष्यत्वेनाग्रहीद्विष्णो ब्रह्मविद्याबलेन तु ॥
तस्यावलोकनादेव शशिवर्णस्य कानिचित् ॥ ३६ ॥
विनष्टानि च पापानि तत्परिग्रहकारणात् ॥
कानिचित्कल्मषाण्यस्य सोऽपि नीरोगतां गतः ॥ ३७ ॥

॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥
॥ ३६ ॥ ३७ ॥

पुनः काष्ठं तृणं तोयं शाकमूलफलानि च ॥
दिने दिने समादाय गुरवे दत्तवान्मुदा ॥ ३८ ॥
तस्य गो रक्षणं चापि शशिवर्णः समाहितः ॥
अकरोत्तेन पापानि नष्टानि सुबहूनि च ॥ ३९ ॥
पुनस्तस्य च शुश्रूषां पादमर्दनमच्युत ॥
तैलाभ्यङ्गं च वस्त्रादिशोधनं चाकरोन्मुदा ॥ ४० ॥
तेनैव हेतुनाऽप्यस्य शशिवर्णस्य केशव ॥
महत्तराणि नष्टानि पापानि सुबहूनि च ॥ ४१ ॥
ततः प्रसन्नः सर्वज्ञो महायोगीश्वरेश्वरः ॥
स्वभुक्तशेषं कारुण्याद्ददौ तस्मै प्रियेण सः ॥ ४२॥
तद्भुक्तशेषामृतपानशान्त-
सर्वाघतापो गुरुमादरेण ॥
नत्वाऽथ शुश्रूषणमस्य शिष्य-
श्चक्रे सदाऽतीव महानुभावः ॥ ४३ ॥

॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥

ततः प्रसन्नो गुरुरस्य विद्वा-
न्स्वशिष्यमेनं शशिवर्णसंज्ञम् ॥
प्रनष्टपापं परिशुद्धचित्तं
प्रगृह्य भूत्या सितयाऽस्य देहम् ॥ ४४ ॥
उद्धूल्य तस्मै प्रददौ महात्मा
वेदान्तविज्ञानसुनिश्चितार्थम् ॥
बुद्ध्वा हृषीकेश मम प्रसादा-
च्छिष्योऽपि मामात्मतयाऽपरोक्षम् ॥ ४५ ॥

---

१ क. °नि निशासु च वं° । २ क. °दा तोमम° ।

मुक्तोऽभवत्तस्य पिताऽपि विष्णो
श्रुत्वा बलेनैव मम प्रसादात् ॥
शुश्रूषया तस्य विलक्षणस्य
विद्यामवाप्याऽऽशु विमुक्तिमाप ॥ ४६ ॥
पितरस्तस्य परात्मविद्यया
नरकादेव समुद्धृता हरे ॥
कुलमप्यस्य पवित्रतां गतं
पृथिवी पुण्यवती विशेषतः ॥ ४७ ॥
भुक्ता पुरा तेन महानुभाव
चण्डालकन्याऽपि दिवं प्रविष्टा ॥
नष्टा नरा भूधर नाकपृष्ठे
विद्याबलेनास्य सुखं प्रयाताः ॥ ४८ ॥
शृणुष्व चान्यत्परया मुदा हरे
तवाहमद्याभिवदामि सद्गुरोः ॥
विलक्षणस्याऽऽत्मविदो महात्मनः
शरीरशुश्रूषणजं महाफलम् ॥ ४९ ॥
पुरा महापापबलात्पुरातना-
न्निहत्य वेश्या सुभगाभिधा पतीन् ॥
धनानि तेषामभिवाञ्छया सदा
हरे समादाय सुहृज्जनैरपि ॥ ५० ॥

॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥

स्वदासवर्गैः सह पुत्रकैः स्वकै-
स्तथाऽम्बया भुक्तवती महासुखम् ॥

---

१ क. भ्रष्टा ।

पिशाचिकाभिः परिपीडिता पुनः
सदा महाव्याधिभिरप्यतीव सा ॥ ५१ ॥
निद्राऽपि नाभूत्पुरुषोत्तमास्याः
कष्टां दशामाप सह स्वकीयैः ॥
तस्या गृहं चक्रधरातिविद्वा-
न्क्षुत्पीडितो विवशः संप्रपेदे ॥ ५२ ॥
अनेकजन्मार्जितपुण्यकर्मणा
विलक्षणं ब्रह्मविदं गृहागतम् ॥
विलोक्य सा भूमितले समाहिता
प्रणम्य तत्पादसरोरुहद्वयम् ॥ ५३ ॥
स्वान्तर्गृहे शीतलगन्धतोयैः
प्रक्षाल्य पादोदकमादरेण ॥
आदाय पीत्वा सुभगा विमुक्ता
पिशाचिकाभिश्च समस्तरोगैः ॥ ५४ ॥

॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥

ततः प्रशान्तं सुभगाऽतिविस्मिता
महानुभावं परमार्थवेदिनम् ॥
अपूपशाल्योदनपूर्वकैर्वरैः
सुभोजितं चन्दनकुङ्कुमादिभिः ॥ ५५ ॥

प्रशान्तं दृष्ट्वा। अतः 'शमोऽदर्शने' इति दर्शनपर्युदासान्न मित्त्वम् ॥५५॥

वस्त्रैः सुसूक्ष्मैश्च सुगन्धपुष्पै-
स्ताम्बूलवल्लीदलपूर्वकैश्च ॥
आराध्य भक्त्या सह सुप्रसन्ना
तं प्रार्थयामास परात्मनिष्ठम् ॥ ५६ ॥

---

१ घ. °तः प्रपश्यत्सुभ°।

त्वद्दर्शनेनैव समस्तरोगतो
विमुक्तदेहाऽहमतीव निर्मला ॥
अतश्च मामामरणादतिप्रभो
सुमुक्ष्व दास्यं करवाणि ते सदा ॥ ५७ ॥
इत्येवं प्रार्थितः सम्यक्तया प्रीतो जनार्दनं ॥
प्रारब्धकर्मणा नीतस्तथा चक्रे मतिं बुधः ॥ ५८ ॥
साऽपि नित्यं महाविष्णो श्रद्धया परया सह ॥
अतीव पूजयामास स्वात्मना च धनेन च ॥ ५९ ॥
वत्सराणां त्रयं पूजां कृत्वा तस्य महात्मनः ॥
सुभगा सा तथा ज्ञानं लब्ध्वा मुक्ताऽभवद्धरे ॥६०॥
तस्याः पुत्राश्च पौत्राश्च सुहृदो बन्धुबान्धवाः ॥
दासवर्गाश्च माता च स्वर्गलोकं गता हरे ॥ ६१ ॥
बहवो ब्रह्मविद्वांसं समाराध्य यथाबलम् ॥
तेन ब्रह्मात्मविज्ञानं वेदान्तार्थविमुक्तिदम् ॥ ६२ ॥
अपरोक्षमवाप्याऽऽशु विमुक्ता भवबन्धनात् ॥
यत्र नित्यं वसेज्ज्ञानी तत्राहं सर्वदा स्थितः ॥ ६३ ॥
सुदूरमपि गन्तव्यं यत्र माहेश्वरो जनः ॥
प्रयत्नेनापि द्रष्टव्यस्तत्राहं सर्वदा स्थितः ॥ ६४ ॥
निमेषं वा तदर्धं वा यत्र ज्ञानी हरे स्थितः ॥
तत्र तीर्थानि सर्वाणि तिष्ठन्त्येव न संशयः ॥ ६५ ॥
योऽनिष्टं ब्रह्मनिष्ठस्य करोत्यज्ञानतोऽपि वा ॥
विमूढः स ममानिष्टं करोत्येव न संशयः ॥ ६६ ॥

॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥६५॥ ॥ ६६ ॥

---

१ क. °न ॥ आर°। २ क. पूजा कृत्वा त°।

अम्बिकायाः प्रियोऽत्यर्थं मम ज्ञानी सदा हरे ॥
बंहिष्ठाः सर्वदा सर्वे ज्ञानी त्वात्मैव मे मदा ॥ ६७ ॥
आत्मनिष्ठं च मां विष्णो विभिन्नं प्रवदन्ति ये ॥
ते मूढा एव मनुजा नात्र कार्या विचारणा ॥ ६८ ॥

॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ ६८ ॥

तस्मादात्मविदः सर्वैः पूजनीया विशेषतः ॥
वेदवेदान्तवाक्यानां मयाऽर्थः संग्रहेण ते ॥
कथितः सारभूतोऽयं शेषोऽन्यो ग्रन्थविस्तरः॥ ६९ ॥
शास्त्राण्यधीत्य मेधावी गुरोरभ्यस्य तान्यपि ॥
पलालमिव धान्यार्थी त्यजेद्ग्रन्थमशेषतः ॥ ७० ॥

तस्मादात्मविद इति । श्रूयते हि—"यं यं लोकं मनसा संविभाति विशुद्धसत्त्वः कामयते यांश्च कामान् । तं तं लोकं जयते तांश्च कामांस्तस्मादात्मज्ञं ह्यर्चयेद्भूतिकामः" इति ॥ ६९ ॥ ७० ॥

यावानर्थ उदपाने सर्वतःसंप्लुतोदके ॥
तावान्सर्वेषु वेदेषु ब्राह्मणस्य विजानतः ॥ ७१ ॥

यावानर्थ इति । सर्वस्मिन्भूमण्डले जलप्लुते सति पिपासोरुदपाने कूपे यथा न किंचित्प्रयोजनमेवं तत्त्वविदो वेदैस्तत्प्रतिपादितकर्मभिर्वा न किंचित्प्रयोजनमित्यर्थः ॥ ७१ ॥

दुर्लभं प्राप्य मानुष्यं तत्रापि ब्रह्मविग्रहम् ॥
ब्राह्मण्यं च तथा विष्णो वेदान्तश्रवणादिना ॥ ७२ ॥
अतिवर्णाश्रमं रूपं सच्चिदानन्दमद्वयम् ॥
यो न जानाति सोऽविद्वान्कदा मुक्तो भविष्यति ॥ ७३ ॥

विद्यैव श्रेयसी चेत्किमिति वेदैः कर्माणि प्रपञ्चेन प्रतिपादितानि । तेषामप्यर्थवत्त्वे वा कथं वैफल्यवचनमित्याशङ्क्य "निकृतेन्क्षमेव पिष्टं येन न दृष्टं घृतं क्वापि" इति न्यायेन विद्यानधिकृतानां सांसारिकसुखाय तात्कालिकदुःखपरिहाराय च कर्माणि कथितानि । अधिकृतस्य तु परमपुरुषार्थसाधनतया विद्यैव श्रेयसीत्याह—दुर्लभं प्राप्येति ।

---

१ क. वरिष्ठाः । २ ख. °मव्ययम् ।

"भूतानां प्राणिनः श्रेष्ठाः प्राणिनां बुद्धिजीविनः ।
बुद्धिमत्सु नराः श्रेष्ठा नरेषु ब्राह्मणादयः" ।

इत्युक्तदृशा मनुष्यत्वमेव तावद्दुर्लभम् । तत्रापि ब्रह्मविग्रहमिति । ब्रह्म वेदस्तदर्हविग्रहं त्रैवर्णिकत्वं प्राप्येत्यर्थः । वेदान्तश्रवणादिना ब्राह्मण्यं ब्रह्मनिष्ठताम् । "मौनं चामौनं च निर्विद्याथ ब्राह्मणः" इति ब्रह्मनिष्ठता ब्राह्मण्यपदार्थत्वेन श्रुता ॥ ७२ ॥ ७३ ॥

यदा चर्मवदाकाशं वेष्टयिष्यन्ति मानवाः ॥
तदाऽविज्ञाय च शिवं दुःखस्यान्तो भविष्यति ॥७४॥

ज्ञानव्यतिरेकेण कर्मकोटिभिरपि मुक्तेरभावमाह—यदेति । अविज्ञायेति च्छेदः ॥ ७४ ॥

बहूनां जन्मनामन्ते महापुण्यवतां नृणाम् ॥
प्रसादादेव मे वाक्याज्ज्ञानं सम्यग्विजायते ॥ ७५ ॥

विद्यानधिकृतानामपि निष्कामानां विद्याप्राप्तिद्वारा कर्म कारणमस्तीत्याह—बहूनामिति ॥ ७५ ॥

यस्मिन्देहे दृढं ज्ञानमपरोक्षं विजायते ॥
तद्देहनाशपर्यन्तमेव संसारदर्शनम् ॥ ७६ ॥

नन्वज्ञानी विद्यामुपदेष्टुं न शक्नोति । ज्ञानी तु मुक्तः सन्दृश्यमात्रं न पश्यति किमुत शिष्यादीन् । तत्कथं विद्यासंप्रदायप्रवृत्तिः । ज्ञानिनोऽपि वा संसारदर्शने केनेदानीं मुक्तिरित्यत आह—यस्मिन्देह इति । विद्वद्देहारम्भकव्यतिरिक्तकर्मणामेव हि विद्यया निवृत्तिः । आरम्भकाणां तु विदुषो जीवन्मुक्तस्य देहाभासजगदवभासो जनयतामास्याविरोहिणा भोगाभासेनैव निवृत्तिः । उक्तं हि व्यासेन—"अनारब्धकार्ये एव तु पूर्वे तदवधेः" इति । "भोगेन त्वितरे क्षपयित्वा संपद्यते" इति च । श्रूयते च—"तस्य तावदेव चिरं यावन्न विमोक्ष्ये, अथ संपत्स्ये" इति । अतो जीवन्मुक्तोऽतिवर्णाश्रमी विद्यासंप्रदायप्रवर्तक इत्यर्थः ॥ ७६ ॥

पुराऽपि नास्ति संसारदर्शनं परमार्थतः ॥
कथं तद्दर्शनं देहविनाशादूर्ध्वमच्युत ॥ ७७ ॥

---

१ क. °पि तान्धेना° । २ ग. जगता° । ३ ग. क. °मच्युत ।

तस्माद्ब्रह्मात्मविज्ञानं दृढं चरमविग्रहे ॥
जायते मुक्तिदं शुद्धं प्रसादादेवं मेऽच्युत ॥ ७८ ॥

देहनाशानन्तरं संसारादर्शने कैमुतिकन्यायमाह—पुराऽपीति । पुरा विभ्रममात्रेण दर्शनं पश्चात्तु तदपि नास्तीत्यर्थः ॥ ७७ ॥ ७८ ॥

सूत उवाच—

इत्येवमुक्त्वा परमेश्वरो हर-
स्त्रयीमयोऽभीष्टफलप्रदो नृणाम् ॥
त्रिलोचनोऽम्बासहितः कृपाकरो
न किंचिदप्याह पुनर्द्विजोत्तमाः ॥ ७९ ॥
निशम्य वेदार्थमशेषमच्युतः
प्रणम्य शंभुं शशिशेखरं हरम् ॥
प्रगृह्य पादाम्बुजमास्तिको हरिः
स्वमूर्ध्नि विन्यस्य करद्वयेन सः ॥ ८० ॥
अतिप्रसादेन शिवस्य केशवः
समस्तसंसारविवर्जितोऽभवत् ॥
प्रनृत्य देवोऽपि मुकुन्दसंनिधौ
पुनः सुरेन्द्रैरखिलैः समावृतः ॥ ८१ ॥
पुण्डरीकपुरमाप शंकर-
स्तत्र सर्वगणनायकैः पुनः ॥
पुष्पराशिभिरहर्निशं मुदा
पूजितश्च भगवान्सभापतिः ॥ ८२ ॥
एवं सूतवचः श्रुत्वा मुनयो वेदवित्तमाः ॥
प्रणम्य सूतं सर्वज्ञं सर्वदा करुणाकरम् ॥ ८३ ॥

---

१ घ. च नास्ति । २ ग. 'समन्यु' ।

तस्य शुश्रूषणे नित्यं मतिं चक्रुः समाहिताः ॥ ८४ ॥

इति श्रीस्कन्दपुराणे सूतसंहितायां मुक्तिखण्डे गुरूपसदनशुश्रुषामाहिमकथनं नाम सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

न किंचिदिति । वक्तव्यस्य परिपूर्णत्वाद्वक्तव्यान्तराभावाच्च ॥ ७९ ॥ ८० ॥ ॥ ८१ ॥ ८२ ॥ ८३ ॥ ८४ ॥

इति श्रीसूतसंहितातात्पर्यदीपिकायां मुक्तिखण्डे गुरूपसदनशुश्रूषामहिमकथनं नाम सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

(अथाष्टमोऽध्यायः)

मुनय ऊचुः—

एवं महेश्वराज्ज्ञानं लब्ध्वा विष्णुः सनातनः ॥
ततः किमकरोद्विद्वान्वद कारुण्यविग्रह ॥ १ ॥

सूत उवाच—

शृणुध्वं तत्प्रवक्ष्यामि मुनयः संशितव्रताः ॥
महादेवं नमस्कृत्य विष्णुर्व्याघ्रपुरं गतः ॥ २ ॥
लौकिकैर्वैदिकैः स्तोत्रैः स्तुत्वाऽनुज्ञामवाप्य च ॥
आरुह्य गरुडं विप्रा अमरैरखिलैर्हरिः ॥ ३ ॥
स्तूयमानो महाविष्णुर्हृष्टो वैकुण्ठमाप सः ॥
ततस्तं सर्वलोकशं शङ्खचक्रगदाधरम् ॥ ४ ॥
श्रीपतिं भूपतिं विप्राः सुरा ब्रह्मपुरोगमाः ॥
प्रणम्य दण्डवद्भूमौ भक्त्या परमया सह ॥ ५ ॥
कृताञ्जलिपुटा भूत्वा पप्रच्छुः पङ्कजेक्षणम् ॥

देवा ऊचु—

*भगवन्नीश्वरात्सर्वं भवता श्रुतमच्युत ॥ ६ ॥

---

* अयं श्लोकः (क) पुस्तके नास्ति ।

तत्सर्वं श्रोतुमिच्छामो ब्रूहि नः संग्रहेण तत् ॥

विष्णुरुवाच—

भवद्भिर्यच्छ्रुतं देवास्तद्धितं सर्वदेहिनाम् ॥ ७ ॥

तथाऽपि नाहं वक्ष्यामि शिव एव प्रवक्ष्यति ॥

भवन्तः श्रद्धया सार्धं पुण्डरीकपुराभिधम् ॥ ८ ॥

तथा लब्धुं शक्याया अपि विद्याया देशिकविशेषनिबन्धनं क्षेत्रविशेषनिबन्धनं चोत्कर्षातिशयं वर्णयितुं पुण्डरीकपुरवासिनं शिवं प्रति जिज्ञासूनां देवानां विष्णुना प्रस्थापनं विवक्षुस्तदर्थं मुनीनां प्रश्नमवतारयति—मुनय ऊचुरिति । एवं महेश्वरादीनि ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥

स्वराट्संज्ञस्य देवस्य हृत्सरोरुहमध्यगम् ॥

दिने दिनेऽथवा पक्षे पक्षे वा मासि मासि वा ॥ ९ ॥

स्वराट्संज्ञस्येति । शिवो हि पञ्चीकृतभूतकार्यसमष्टिरूपस्थूलशरीरमभिमन्यमानो विराट् । तद्व्यापकमपञ्चीकृतभूतकार्यसमष्टिरूपं सप्तदशकं लिङ्गशरीरमभिमन्यमानः स्वराट् । उभयकारणमव्याकृतमभिमन्यमानः सम्राडिति यज्ञवैभवखण्ड एकादशाध्याये वर्णितम् । तत्र स्वराट्संज्ञस्य देवस्य हृत्सरोरुहं हृदयपुण्डरीकं तन्मध्ये वर्तमानं पुरं पुण्डरीकपुरम् । "हृदयमिति तस्माद्धृदयमिति । हृदि ह्येष आत्मा । अथ यदिदमस्मिन्ब्रह्मपुरे दहरं पुण्डरीकं वेश्म"

"ईश्वरः सर्वभूतानां हृद्देशेऽर्जुन तिष्ठति"

इतिश्रुतिस्मृतिपर्यालोचनया यस्मिन्नेव शरीरप्रदेशे शिवो नित्यं विशेषतः संनिहितः स एव प्रदेशो हृत्पुण्डरीकम् । व्यापकस्य च स्वराट्शरीरस्य मध्ये व्याघ्रपुरे शिवो नित्यं संनिहित इति तदेव स्वराजो हृत्सरोरुहं तन्मध्यगतमित्यर्थः ॥ ९ ॥

षण्मासान्तेषु वाऽब्दान्तेष्वाशरीरविमोक्षणात् ॥

दृश्यते प्राणिना येन श्रद्धया तस्य मुक्तिदम् ॥ १० ॥

अचिरात्सर्वपापघ्नं भोगदं भोगकामिनाम् ॥

उपेत्य सुमहत्तीर्थं तपः कृत्वा सुदुश्चरम् ॥ ११ ॥

---

१ क. 'राचिरम् । २ घ. 'र्थं मध्यग' ।

श्रीमत्पञ्चाक्षरं मन्त्रं सतारं सर्वसिद्धिदम् ॥
सर्वमन्त्रवरं नित्यं शतरुद्रीयमध्यगम् ॥ १२ ॥
जपित्वा लक्षमेकं वा श्रीमदभ्रमभापतिम् ॥
दृष्ट्वा पञ्चाक्षरेणैव सतारेणाऽऽस्तिकाः सुराः ॥ १३ ॥
पूजयध्वं महादेवं युष्माकं करुणाकरः ॥
अम्बिकापतिरानन्दमहाताण्डवपण्डितः ॥ १४ ॥
सर्वाधारवटच्छायानिषण्णो भूतिभूषणः ॥
सोमार्धशेखरः सोमः सोमसूर्याग्निलोचनः ॥ १५ ॥
कपर्दी कालकण्ठश्रीर्वेदयज्ञोपवीतवान् ॥
गङ्गाधरः सुप्रसन्नः सुस्मितो नागभूषणः ॥ १६ ॥
दीर्घबाहुर्विशालाक्षस्तुन्दबन्धविराजितः ॥
हारकेयूरकटकनूपुरादिविभूषितः ॥ १७ ॥

॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥

भस्माधारधरः श्रीमानककुण्डलमण्डितः ॥
पवित्रपाणिर्भगवान्पुण्डरीकत्वगम्बरः ॥ १८ ॥
क्वणत्किंकिणिसंयुक्तकलकाञ्चीविराजितः ॥
सर्वाभरणसंयुक्तः सर्वलक्षणसंयुतः ॥ १९ ॥
गोक्षीरधवलाकारः कुंदेन्दुसदृशप्रभः ॥
संसारभयभीतानामेकेनैवाभयप्रदः ॥ २० ॥

पुण्डरीकत्वगम्बरो व्याघ्राजिनवसनः ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥

अन्येन पाणिना सर्वभक्तप्राणिपरिग्रहः ॥
तदन्यकरसंलग्नसंम्यग्डमरुकध्वनिः ॥ २१ ॥

सर्वान्भक्तान्प्राणिनोऽभिमतवरप्रदानेन परिगृह्णात्यनुगृह्णातीति सर्वभक्तप्राणिपरिग्रहः । पद्यद्वयम् ॥ २१ ॥

---

१ घ. 'महत्ताण्डवमण्डि' । २ घ. 'सम्यं डम' ।

वामभागोर्ध्वपाणिस्थमहादीप्तहुताशनः ॥
कृपयैवाऽऽत्ममायोत्थघोरापस्मारसंस्थितः ॥ २२ ॥

कृपयैवेति । स्वमाययोत्थितो यो घोरोऽपस्मारस्तं पादेनाऽऽक्रम्य वर्तत इति यत्तदपि तस्मिन्कृपयैव । पादस्पर्शेन स कृतार्थो भवत्वित्येव हेतुनेत्यर्थः ॥ २२ ॥

स्वस्वरूपमहानन्दप्रकाशाप्रच्युतो हरः ॥
प्रसन्नः सर्वविज्ञानमुपदेक्ष्यति स प्रभुः ॥ २३ ॥

सूत उवाच—

पुण्डरीकपुरमापुरास्तिकाः
श्रद्धयैव सह यत्र नृत्यति ॥
अम्बिकापतिरशेषनायक-
श्चन्द्रमौलिरखिलामरा मुदा ॥ २४ ॥

ततः सुराश्चेरुरतीव सत्तमा
विलक्षणा भूतिविभूषिताश्चिरम् ॥
व्रतानि दानानि तपांसि चाऽऽदरा-
न्मुनीश्वराः सर्वजगत्प्रिये रताः ॥ २५ ॥

पञ्चाक्षरं परममन्त्रमशेषवेद-
वेदान्तसारमतिशोभनमादरेण ॥
जप्त्वा सुराः प्रणवसंयुतमम्बिकेशं
दृष्ट्वा सभापतिमशेषगुरुं प्रणम्य ॥ २६ ॥

यत एवं घोरापस्मारः पादेनाऽऽक्रान्तः । अतएव महानन्दप्रकाशादप्रच्युतः ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥

भक्त्या पूज्य महेश्वराख्यममलं मुक्तिप्रदं भक्तिदं
शक्त्या युक्तमतिप्रसन्नवदनं ब्रह्मेन्द्रपूर्वाः सुराः ॥

नित्यानन्दनिरञ्जनामृतपरज्ञानानुभूत्या सदा
नृत्यन्तं परमेश्वरं पशुपतिं भक्त्यैकलभ्यं परम् ॥ २७ ॥
लौकिकेन वचसा मुनीश्वरा
वैदिकेन वचसा च तुष्टुवुः ॥
देवदेवमखिलार्तिहारिणं
ब्रह्मवज्रधरपूर्वकाः सुराः ॥ २८ ॥
मुनीश्वरा महेश्वरः समस्तदेवनायकः
सुरेश्वरान्निरीक्षणान्निरस्तपापपञ्जरान् ॥
अनुग्रहेण शंकरः प्रगृह्य पार्वतीपतिः
समस्तवेदशास्त्रसारभूतमुत्तमोत्तमम् ॥ २९ ॥

नित्यानन्देति । आत्मनः स्वभावभूतोऽपि[1] ज्ञानन्दो दशाभेदेन द्विविधः । अनित्यो नित्यश्च । मायया नित्यमावृतः सञ्छुभकर्मोपस्थापितविषयेन्द्रियसंप्रयोगजनितवृत्त्यभिव्यक्तलक्षणः स्फुरन्व्यञ्जकवृत्तिविनाशे पुनस्तिरोभवन्नित्य इत्यर्थः । परशिवस्वभावभूतस्तु निरतिशयानन्दः कदाचिदप्यनावृतत्वान्नित्यः । इत्थं ज्ञानमपि स्वभावभूतं मायया तिरोहितं सद्वृत्त्यभिव्यक्तमनित्यम् । शिवस्वरूपभूतं तु ज्ञानं मायापरनाम्नाऽञ्जनेनानावृतत्वान्न कदाचिदपि म्रियत इत्यमृतम् । क्षणिकेभ्यो वृत्तिज्ञानेभ्यो निरतिशयोत्कर्षात्तत्परं ज्ञानं नित्यमखण्डैकरसं वस्त्वत्यन्तानुकूल्येन परप्रेमास्पदत्वादानन्द इति स्वस्वेतरव्यवहारकारणप्रकाशतया ज्ञानमिति च व्यपदिश्यते । तस्य च स्वप्रकाशस्य स्वभावभूतो यः प्रकाशः स एवानुभूतिरनुभवो नृत्यस्य कारणमित्यर्थः । नृत्यस्य च परानन्दाभिनयात्मकत्वं वर्णितं प्रथमखण्डे द्वितीयाध्याये ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥

प्रदर्शयन्नटेश्वरः समस्तदेवसंनिधौ
स्वनर्तनं विमुक्तिदं महत्तरं महेश्वरः ॥
समस्तलोकरक्षकं महात्मनां हृदि स्थितं
निरीक्षणार्हमीश्वरोऽकरोत्सभापतिः शिवः ॥ ३० ॥
पशुपतिताण्डवदर्शनात्सुराः
परममुदा विवशा विचेष्टिताः ॥

---

१ क. 'पि नित्यान'। २ घ. 'मास्ते यतोऽस्ति'।

पुनरमला महेश्वरं प्रणम्य
प्रियवदनं विनयेन संयुताः ॥ ३१ ॥

निरीक्षणार्हमिति । अनुग्राह्याणां देवानामपरोक्षज्ञानजननलक्षणफलाद्धेतोर्नृत्यमकरोदित्यन्वयः ॥ ३० ॥ ३१ ॥

पप्रच्छुः परमेश्वरं पशुपतिं पार्श्वस्थिताम्बापतिं
सर्वज्ञं सकलेश्वरं शशिधरं गङ्गाधरं सुन्दरम् ॥
विज्ञानं निखिलाः सुराः श्रुतिगतं संसारदुःखापहं
निर्द्वंद्वो भगवाञ्शिवो गुरुगुरुः प्रोवाच कारुण्यतः ॥ ३२ ॥

ईश्वर उवाच—

वक्ष्यामि परमं गुह्यं विज्ञानं सुरसत्तमाः ॥
युष्माकं श्रद्धया सार्धं शृणुध्वं तत्समाहिताः ॥ ३३ ॥

॥ ३२ ॥ ३३ ॥

आत्मा तावत्सुरा अस्ति स्वसंवेद्यो निरास्पदः ॥
आनन्दः पूर्णचैतन्यः सदा सोऽहं न संशयः ॥ ३४ ॥

देहेन्द्रियादिव्यतिरिक्तस्याऽऽत्मनः सद्भावे हि बहवो विप्रतिपन्नाः । अत एव नाचिकेता यमं प्रति व्यतिरिक्तात्मसद्भावसंशयमेव प्रथममुदाजहार—"येयं प्रेते विचिकित्सा मनुष्येऽस्तीत्येके नायमस्तीति चैके । एतद्विद्यामनुशिष्टस्त्वयाऽहम्" इति । यमोऽपि तस्य दुर्विज्ञेयतामेव प्रथममाह—"देवैरत्रापि विचिकित्सितं पुरा नहि सुविज्ञेयमणुरेष धर्मः" इति । तदस्तित्वमेव च प्रथमतो ज्ञातव्यमित्याह तैत्तिरीयकश्रुतिः—"अस्ति ब्रह्मेति चेद्वेद । सन्तमेनं ततो विदुः" इति । काठकेऽपि—"अस्तीत्येवोपलब्धस्य तत्त्वभावः प्रसीदति" इति । अतः परमेश्वरो देवान्प्रत्यात्मनः सद्भावमेव तावदाह—आत्मा तावत्सुरा अस्तीति । अस्ति तावत्स्वतस्तस्य स्वरूपप्रमाणप्रकारविशेषा अप्यग्रत एवोत्पन्न इति तावच्छब्दार्थः । स्वमसाधारणं रूपमाह—निरास्पद इति । मायातत्कार्यजातं सकलमात्मास्पदम् । आत्मा तु "स भगवः कस्मिन्प्रतिष्ठित

१ घ. °रेय ध° ।

इति स्वे महिम्नि" इति श्रुतेः स्वमहिमप्रतिष्ठितत्वादनन्यास्पद इति । तदेव तस्यासाधारणं रूपमित्यर्थः । प्रमाणमाह—स्वसंवेद्य इति । "यतो वाचो निवर्तन्ते । अप्राप्य मनसा सह" इति वाङ्मनसविषयातिवर्तिनि तस्मिन्भगवति स्वभावभूतः प्रकाश एव मुख्यं प्रमाणमित्यर्थः । ज्ञानातिरिक्तस्य जडत्वेन ज्ञानस्यैव स्वयंप्रकाशत्वात्तस्य च क्षणिकत्वात्तद्रूपस्याऽऽत्मनोऽपि तथात्वमिति भ्रमं व्युदस्यति—पूर्णचैतन्य इति । वृत्त्यवच्छेदेन हि चैतन्यं क्षणिकमिव भवति । तदनवच्छिन्नं तु परिपूर्णं तन्नित्यमित्यर्थः । इत्थं दुरधिगमस्य प्रयत्नतोऽधिगमे फलमाह—आनन्द इति । इत्थमुक्तरूपस्य ज्ञातव्यस्य तत्त्वस्य ज्ञातुरात्मनः पृथक्त्वं वारयति—सोऽहमिति । प्राक्पृथग्भूतस्यैव जीवस्य शिवतादात्म्यमुपायैर्लभ्यमिति केचन भ्रान्ताः । यदाहुः—

"आ मुक्तेर्भेद एव स्याज्जीवस्य च परस्य च ।
मुक्तस्य तु न भेदोऽस्ति भेदहेतोरभावतः" इति ।

तान्वारयति—सदिति । अत्रास्तीति सत्यत्वम् । स्वसंवेद्य इति ज्ञानत्वम् । पूर्ण इत्यनन्तत्वम् । आनन्द इति सुखत्वम् । सोऽहमिति प्रत्यक्त्वमिति रूपपञ्चकमुक्तम् । तेन सत्यज्ञानानन्तानन्दात्मत्वलक्षणेन रूपपञ्चकेनानृतजडान्तवत्त्वदुःखानात्मत्वभ्रमव्युदासेनाखण्डैकरसं स्वरूपमुपादर्शीति द्रष्टव्यम् ॥३४॥

तस्य काचित्स्मृगः शक्तिर्मायाख्याऽस्ति विमोहिनी ॥
विचारवेलायां साऽऽत्मा भवत्येव न चान्यथा ॥३५॥

इत्थमेकरसे तस्मिन्वस्तुनि कथं देहाभासजगदवभासाविति तत्राऽऽह—तस्य काचिदिति । तदाश्रितमायाविलासमात्रमेतत्तथात्वं च विचारजनितज्ञाननिवर्त्यत्वादित्यर्थः ॥ ३५ ॥

तदभेदेन सोऽप्यात्मा प्रलये जगतः स्थितः ॥
तस्मिन्प्रपञ्चसंस्कारः स्थितः सर्वः सुरोत्तमाः ॥ ३६ ॥

प्राकृतप्रतिसंचरे तर्हि मायाया अपि नष्टत्वात्कुतः पुनः प्रादुर्भाव इत्यत्र आह—तदभेदेनेति । ग्रस्तसमस्तप्रपञ्चा माया स्वप्रतिष्ठत्वादत्यन्तनिर्विकल्पकेन चैतन्येन विविच्यमानाऽपि तादात्म्याध्यासात्प्रकाशेनैव प्रकाशमाना वर्तत एव । "अव्यक्तं पुरुषे ब्रह्मन्निष्कले संप्रलीयते" इत्यपि विवेकावभासविरहमात्राभि-

१ क ख. ग घ. 'तन्यस्य क्ष' । २ ग. ङ. तदनवच्छिन्नं । ३ क. 'चारितायां सात्मा । ४ क तस्मिन्कथं । ५ ग. 'यानि स्थि' । ६ ग. 'तिविनत्वा' ।

मायमेवेति प्रपञ्चितं प्रथमखण्डे पञ्चमाध्याये । तदवस्थाया मायाया यथापूर्वं जगदुत्पत्तौ बीजमाह—तस्मिन्निति । परिपक्वस्य कर्मणो भोगप्रदानेन क्षीणत्वा-दितरस्य चापरिपाकाद्भोग्यः प्रपञ्चः सकलोऽपि मायाशबलिते तस्मिन्नात्मनि लीनः संस्काररूपेण वर्तमानः पुनः सर्गस्य बीजम् ॥ ३६ ॥

स्वभावादेव संक्षुब्धा वासना कर्मणा भवेत् ॥
ततस्तत्क्षोभयुक्तात्माऽविक्रियोऽपि स्वभावतः ॥ ३७ ॥

संस्कारापरपर्यायवासनावशात्प्राप्तपरिपाकेन कर्मणा क्षुब्धा कार्याभिमुखत्वं प्रापिता भवतीत्यर्थः । परिपक्वस्य हि कर्मणः स्वभाव एव स यद्वासनाक्षो-भकत्वम् । कूटस्थानन्यतया स्वतो निर्विकारेणापि विकृतवासनासंयोगाद्विका-रमिव प्राप्तेनाऽऽत्मना क्षोभं कार्याभिमुखत्वं नीयत इत्याह—ततस्तत्क्षो-भेति ॥ ३७ ॥

क्षोभकः कालतत्त्वस्य पुनः कालेन संयुतः ॥
ईक्षणं पूर्ववत्कृत्वा पुनर्ब्रह्मादिकं जगत् ॥ ३८ ॥

"कालो मायात्मसंबन्धः" इत्युक्तलक्षणः कालः । ईक्षणमिति । कालकर्मयु-क्तश्चाऽऽत्मा "स ईक्षत लोकान्नु सृजा इति" इत्यादिश्रुत्युक्तरीत्या प्राक्तन-सर्गपरंपरासदृशमेव सर्गं करोति । "सूर्याचन्द्रमसौ धाता यथापूर्वमकल्पयत् । दिवं च पृथिवीं चान्तरिक्षमथो सुवः" इति श्रुतेरित्यर्थः ॥ ३८ ॥

सृष्ट्वाऽनुप्राप्य तन्मोहात्सुराः संसारमण्डले ॥
ज्ञेयज्ञात्रादिकेऽशुद्धे स्वप्नतुल्ये महत्तरे ॥ ३९ ॥
अनाद्यन्तेऽवशो भूत्वा सुराः कर्मानुरूपतः ॥
विचित्रां योनिमासाद्य सुखदुःखादिपीडितः ॥ ४० ॥

सृष्ट्वाऽनुप्राप्येत्यादि । मायातीतः परमात्मा प्राणिकर्मप्रेरणाजनितलीलासर्ग-प्रवृत्तो विशुद्धसत्त्वप्रधानमायोपाधिकः स्रष्टा भूत्वा राजसतामसमायामयं भोक्तृ-भोग्यलक्षणं प्रपञ्चं सृष्ट्वा तत्तादात्म्याभिमानं तदनुप्रवेशं च विधाय सुखदुःख-मयं संसारमनुभवति । "इदं सर्वमसृजत तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशत्" इत्यादि-श्रुतेरित्यर्थः ॥ ३९ ॥ ४० ॥

---

१ क. ख. घ. °स्वाभा° । २ घ. °पर्यायप्राप्त° । क. ख. ग. °पर्याया प्रा° । ३ क. घ. °त स्माक्के सा° । ४ ग. °ई च स° ।

पूर्वजन्मार्जितात्पुण्यान्नरो भूत्वा महीतले ॥
मत्प्रसादेन वेदोक्तं कर्म कृत्वा विशुद्धधीः ॥ ४१ ॥
विचार्य सर्वं दुःखाद्यमनित्यं सारवर्जितम् ॥
विरक्तो मोक्षमाकाङ्क्षन्मोक्षोपायं महत्तरम् ॥ ४२ ॥
वेदेन दर्शितं सम्यक्संपाद्यास्मत्प्रसादतः ॥
आत्ममात्रां परां मुक्तिं प्राप्नोत्यात्मा स्वयं सुराः ॥ ४३ ॥

इत्थं संसरतो जीवस्यापवर्गप्रकारमाह—पूर्वजन्मेत्यादि ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ॥ ४३ ॥

सर्वेषामात्मविज्ञानादेव मुक्तिर्न चान्यतः ॥
ज्ञानादन्यत्सुराः सर्वं विज्ञानस्यैव साधनम् ॥ ४४ ॥

ज्ञानकर्मणोरुभयोरुक्तत्वात्समसमुच्चयभ्रमनिवर्तनाय क्रमसमुच्चय इत्याह—सर्वेषामिति ॥ ४४ ॥

तत्र शान्त्यादिकं सर्वमिहैव ज्ञानसाधनम् ॥
मम स्थाने मृतिः शुद्धे वाराणस्यादिके सुराः ॥ ४५ ॥
अयोग्यानां च योग्यानां नराणां मरणात्परम् ॥
विशुद्धब्रह्मविद्यायाः साधनं सुरसत्तमाः ॥ ४६ ॥
श्रीमत्पञ्चाक्षरो मन्त्रो मन्त्राणामुत्तमोत्तमः ॥
मार्गाणां वेदमार्गश्च प्राप्यानां मुक्तिरुत्तमा ॥ ४७ ॥
देवतानामहं मुख्यः स्थानानां सुरसत्तमाः ॥
मम स्थानानि मुख्यानि तेषां वाराणसी तथा ॥ ४८ ॥
श्रीकालहस्तिशैलाख्यं श्रीमद्वृद्धाचलाभिधम् ॥
पुण्डरीकपुरं तद्वच्छ्रीमद्वल्मीकमुत्तमम् ॥ ४९ ॥
वेदारण्यसमाख्यं च स्थानं मुख्यं सुरोत्तमाः ॥
एषां मुख्यतमा ख्याता श्रीमद्वाराणसी पुरी ॥ ५० ॥

---

१ ग. घ. ङ. संसारतो । २ ङ. सांख्यादिकं । ३ घ. 'राणामपरात्प' ।

पुण्डरीकपुरमप्यतिप्रियं
वित्त सर्वसुरसत्तमा मम ॥
भुक्तिमुक्तिकरमाशु देहिनां
भक्तिलभ्यमतिशोभनं सदा ॥ ५१ ॥

विदुषामुपायमभिधाय विद्वदविद्वत्साधारणमुपायमाह—मम स्थान इत्यादि ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥

अस्माभिः सुरसत्तमा अभिहितं विज्ञानमत्यद्भुतं
युष्माकं मुनिपुंगवैरपि तथा सर्वार्थपारं गतैः ॥
मद्भक्तैरतिशोभनं पुरवरं संसेवनीयं नरै-
र्मुक्त्यर्थं परमास्तिकैरिति परा साध्वी श्रुतिर्वक्ति हि ५२

सूत उवाच—

एवं महेश्वरः साक्षाच्छ्रीमदभ्रसभापतिः ॥
देवदेवो जगन्नाथः पशुपाशविमोचकः ॥ ५३ ॥
आम्नायान्तैकसंवेद्यः साक्षी सर्वस्य सर्वदा ॥
अम्बिकासहितः श्रीमान्प्रोवाच ज्ञानमुत्तमम् ॥५४॥
देवाश्च ब्रह्मविज्ञानं वेदान्तार्थं विमुक्तिदम् ॥
श्रुत्वा सर्वेश्वरं विप्राः प्रणिपत्य महीतले ॥ ५५ ॥
लौकिकैर्वैदिकैः स्तोत्रैः स्तुत्वा भक्त्या सभापतिम् ॥
पूजां प्रचक्रिरे देवाः श्रीमत्पञ्चाक्षरेण वै ॥ ५६ ॥

इति श्रीस्कन्दपुराणे सूतसंहितायां मुक्तिखण्डे व्याघ्रपुरे देवोपदेशकथनं नामाष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

साध्वी श्रुतिरिति । "स भगवः कस्मिन्प्रतिष्ठित इति वरणायाम्" इत्यादिकेत्यर्थः ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥

इति श्रीसूतसंहितातात्पर्यदीपिकायां मुक्तिखण्डे व्याघ्रपुरे देवोपदेशकथनं नामाष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

(अथ नवमोऽध्यायः)

मुनय ऊचुः—

भवता सर्वमाख्यातं संक्षेपाद्विस्तरादपि ॥
भवत्प्रसादादस्माभिर्विज्ञातं च विचक्षण ॥ १ ॥
तथाऽपि देवदेवस्य शिवस्य परमात्मनः ॥
विश्वाधिकस्य रुद्रस्य ब्रह्मणः सर्वसाक्षिणः ॥ २ ॥
नर्तनं द्रष्टुमिच्छामः शंकरस्याम्बिकापतेः ॥
अतः कारुण्यतोऽस्माकं तदुपायं वदाद्भुतम् ॥ ३ ॥

उक्तेमुक्त्युपायजातमध्ये भगवन्नृत्यदर्शनस्यैव सुकरत्वं सुलभत्वं महाफलत्वं च निश्चिन्वतां मुनीनां तदुपायगोचरं प्रश्नमवतारयति—भवता सर्वमिति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥

सूत उवाच—

शृणुध्वं तत्प्रवक्ष्यामि श्रद्धया वेदवित्तमाः ॥
पुरा नन्दीश्वरं धीमानपृच्छच्छौनको मुनिः ॥ ४ ॥
सोऽपि कारुण्यतः श्रीमान्नन्दी वेदविदां वरः ॥
शौनकायाब्रवीन्नत्वा महादेवं घृणानिधिम् ॥ ५ ॥

नन्दिकेश्वर उवाच—

कैलासे संध्ययोः शंभुः करोत्यानन्दनर्तनम् ॥
तच्छिवा केवलं पश्यत्यन्यस्तत्र न पश्यति ॥ ६ ॥

पृष्टमुपायं ब्रुवाणः सूतस्तत्र प्रत्ययदार्ढ्याय पुरावृत्तमुदाहरति—पुरेत्यादि ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥

पुण्डरीकपुरे रुद्रः शौनकाऽऽनन्दनर्तनम् ॥
श्रीमद्दभ्रसभामध्ये करोति भगवान्सदा ॥ ७ ॥

१ क. ख. 'क्पुरपु' । २ ख. विचिन्वतां । ग. निनिश्चिन्वतां ।

कैलासे नित्यं सतोऽपि नर्तनस्य दर्शनं दुर्लभमिति यत्र स्थाने सुलभं तदाह—पुण्डरीकपुर इति ॥ ७ ॥

तत्रापि शौनकाम्बाऽपि स्कन्दो विघ्नेश्वरोऽपि च ॥
क्षेत्रपालो मया सार्धं पश्यत्यन्यो न पश्यति ॥ ८ ॥

अम्बाऽपि गौर्यपि ॥ ८ ॥

येषां प्रसादो देवस्य शौनकास्ति महत्तरः ॥
ते प्रपश्यन्ति तत्रैव महानर्तनमैश्वरम् ॥ ९ ॥
तस्मात्प्रसादसिद्ध्यर्थं शौनक श्रद्धया सह ॥
पुण्डरीकपुरं गत्वा रवौ चापस्थिते सति ॥ १० ॥
आर्द्रायां प्रातरेव त्वं शुचिर्भूत्वा समाहितः ॥
शिवगङ्गाभिधे तीर्थे स्नानं कृत्वा महत्तर ॥ ११ ॥
यथाशक्ति धनं धान्यं दत्त्वाऽन्यद्वाऽनसूयवे ॥
उपोष्य दिनमेकं वा श्रीमूलस्थाननायकम् ॥ १२ ॥
भक्त्या प्रदक्षिणीकृत्य प्रणम्य भुवि दण्डवत् ॥
श्रीमत्पञ्चाक्षरं मन्त्रं जपित्वाऽयुतमादरात् ॥ १३ ॥
दिने दिने मुनेऽब्दान्ते स्नानं कृत्वा यथा पुरा ॥
प्रणम्य देवमीशानं श्रीमूलस्थाननायकम् ॥ १४ ॥
पुनर्नित्यं महाभक्त्या श्रीमदभ्रसभापतिम् ॥
प्रदक्षिणत्रयं कृत्वा प्रणम्य भुवि दण्डवत् ॥ १५ ॥
श्रीमत्पञ्चाक्षरं मन्त्रं जपित्वा पूर्ववत्पुनः ॥
वत्सरान्ते यथाशक्ति धनं दत्त्वा सभापतेः ॥ १६ ॥
पूजां पञ्चाक्षरेणैव कुरु श्रद्धापुरःसरम् ॥
पुनः प्रसादस्ते तस्य भविष्यत्येव शौनक ॥ १७ ॥

---

१ ग. °न्यद्ब्राह्मणाय च ॥ उ° । २ क. °दत्तलस्य ।

बहवो देवदेवस्य नृत्यमत्र प्रसादतः ॥
दृष्ट्वा स्ववाञ्छितं सर्वं प्राप्तवन्तो मुनीश्वराः ॥ १८ ॥

सूत उवाच—

एवं नन्दीशवचनं श्रुत्वाऽसौ शौनको मुनिः ॥
सर्वं कृत्वा क्रमेणैव श्रद्धया मुनिसत्तमाः ॥ १९ ॥
प्रसादेन महेशस्य नर्तनं सर्वसिद्धिदम् ॥
दृष्ट्वा दभ्रसभामध्ये भवान्या सह शौनकः ॥ २० ॥
अतीव प्रीतिमापन्नः स्तोत्रैः स्तुत्वा यथाबलम् ॥
भक्त्या परवशो भूत्वा किंचित्कालं महामुनिः ॥ २१ ॥

पुण्डरीकपुरे दर्शनलाभोपायमाह—येषामिति ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥

पुनश्च दृष्ट्वा देवेशं नृत्यन्तं देवनायकम् ॥
प्रमोदेन स्वयं विप्रा अकरोद्दण्डनर्तनम् ॥ २२ ॥
देवदेवोऽपि संतुष्टः शौनकाय द्विजोत्तमाः ॥
प्राह गम्भीरया वाचा शौनक त्वं महामुने ॥ २३ ॥

दण्डनर्तनमिति । दण्डप्रणामैः सहितं हर्षोत्कर्षनिमित्तवशप्रवृत्तं नृत्तमित्यर्थः ॥ २२ ॥ २३ ॥

वेदानामादिभूतस्य ऋग्वेदस्य ममाऽऽज्ञया ॥
भव निर्वाहकस्तत्र शांकल्यस्य विशेषतः ॥ २४ ॥
एवमाज्ञापितस्तेन शिवेन मुनिसत्तमः ॥
शौनको भगवान्विप्रास्तथा निर्वाहकोऽभवत् ॥२५॥

भव निर्वाहक इति । अत एव महाव्रते होतृप्रयोगस्य निर्वाहः शौनकेन कृतः । शाकल्यस्येति । शाकल्यकृतपदविभागानुसारेण हि शौनक ऋग्विधानबृहद्देवतामहाव्रतप्रयोगादिग्रन्थानकार्षीदित्यर्थः ॥ २४ ॥ २५ ॥

---

१ ग क. नृत्यमि । २ क. शाकलस्य ।

तस्य शिष्यस्तु विप्रेन्द्रास्तद्वाक्यादाश्वलायनः ॥
पूर्वोक्तेनैव मार्गेण भगवन्तं त्रियम्बकम् ॥ २६ ॥
श्रीमद्दभ्रसभामध्ये नृत्यन्तं देवनायकम् ॥
दृष्ट्वा प्रणम्य मेधावी प्रसादेन शिवस्य तु ॥ २७ ॥
अभवत्सूत्रकृद्विप्राः शाकल्यस्य महामुनिः ॥
एवं पूर्वोक्तमार्गेण श्रद्धया बहवो जनाः ॥ २८ ॥
दृष्ट्वा दभ्रसभामध्ये नर्तनं शंकरस्य तु ॥
कृतार्था वेदविच्छ्रेष्ठा अभवन्नचिरेण तु ॥ २९ ॥
तस्माद्भवन्तोऽपि पुरोक्तवर्त्मना
शिवस्य नृत्तं शिवया निरीक्षितम् ॥
दृष्ट्वा महेशस्य हरस्य शूलिनः
प्रसादमात्रेण विमुक्तिभागिनः ॥ ३० ॥
भवत परमतत्त्वप्राप्त्युपायो मयोक्तः
सकलगुरुवराणामुत्तमो व्याससंज्ञः ॥
अवददतिरहस्यं मे पुरा श्रद्धयैव
प्रवरगुणनिधानः पद्मनाभांशभूतः ॥ ३१ ॥
एवमुक्त्वा मुनीन्द्रेभ्यः सूतः पौराणिकोत्तमः ॥
कृष्णद्वैपायनं व्यासं सस्मार श्रद्धया सह ॥ ३२ ॥

न केवलं स्वयमकार्षीत् । किंतु स्वशिष्यमाश्वलायनमपि तथाकरणे नियुक्तवान् । स आश्वलायनोऽपि तथा कृतवानित्याह—तद्वाक्यादाश्वलायन इत्यादि ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥

एतस्मिन्नन्तरे श्रीमान्महाकारुणिकोत्तमः ॥
कृष्णाजिनी सोत्तरीय आपादेन विराजितः ॥ ३३ ॥
भस्मोद्धूलितसर्वाङ्गः शुद्धतिर्यक्त्रिपुण्ड्रधृत् ॥
रुद्राक्षमालाभरणो जपन्पञ्चाक्षरं मुदा ॥ ३४ ॥

शिष्यैस्तादृग्विधैर्युक्तो महात्मा स्वयमागतः ॥
तं दृष्ट्वा परमप्रीत्या प्रणम्य भुवि दण्डवत् ॥ ३५ ॥
सूतः स्वशिष्यैर्मुनिभिः सह सत्यवतीसुतम् ॥
तत्पादपङ्कजद्वंद्वं निधाय शिरसि क्रमात् ॥ ३६ ॥
चक्षुषोर्हृदये चैव संतोषाद्गद्गदस्वरः ॥
पादप्रक्षालनं कृत्वा पवित्रं तज्जलं पुनः ॥ ३७ ॥

आषाढेनेति । "आषाढो व्रतिनां दण्डः" इति हलायुधः ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥

पीत्वा यथार्हं संपूज्य व्यासं शिष्यगणावृतम् ॥
तद्वाक्यं वेदवत्सत्यं स्वशिष्यान्वेदवित्तमान् ॥ ३८ ॥

तद्वाक्यं व्यासवाक्यम् ॥ ३८ ॥

श्रावयित्वा महाधीमान्सह तेनाखिलैरपि ॥
श्रीमद्व्याघ्रपुरं दिव्यमवाप पुरुषार्थदम् ॥ ३९ ॥
पुनः सर्वे मुनिश्रेष्ठा वेदव्यासपुरोगमाः ॥
चापे सूर्ये स्थिते रौद्रे नक्षत्रे श्रद्धया सह ॥ ४० ॥

व्याघ्रपुरप्रभावेऽतिशयनक्षत्रम् । रौद्रे नक्षत्र आर्द्रायाम् ॥ ३९ ॥ ४० ॥

स्नानं कृत्वा महातीर्थे शिवगङ्गाभिधे वरे ॥
यथाशक्ति धनं दत्त्वा ब्राह्मणानां मनीषिणाम् ॥४१॥
उपोष्यैकं दिनं दृष्ट्वा श्रीमूलस्थाननायकम् ॥
प्रदक्षिणत्रयं कृत्वा प्रणम्य धरणीतले ॥ ४२ ॥
षडक्षरेण मन्त्रेण श्रीमूलस्थाननायकम् ॥
समाराध्यायुतं नित्यं जपित्वा मन्त्रमुत्तमम् ॥ ४३ ॥

---

१ ग. 'मूलाख्या' ।

वत्सरान्ते च तीर्थेऽस्मिन्स्नानं कृत्वा महत्तरे ॥
प्रदत्त्वा पूज्य देवेशं श्रीमूलस्थाननायकम् ॥ ४४ ॥
ततः सभापतिं नित्यं प्रणम्य भुवि दण्डवत् ॥
मन्त्रं षडक्षरं नित्यं जपित्वाऽयुतमादरात् ॥ ४५ ॥
वत्सरान्ते धनं दत्त्वा ब्राह्मणानां यथाबलम् ॥
श्रीमत्पञ्चाक्षरेणैव सतारेण महेश्वरम् ॥
पूजयामासुरत्यन्तं श्रद्धयैव सभापतिम् ॥ ४६ ॥
ततः प्रसन्नो भगवान्महेश्वरो
　मुनीश्वराणामपि दृष्टिगोचरः ॥
प्रनृत्यमानोऽभवदम्बिकापतिः
　समस्तवेदान्तसभापतिः शिवः ॥ ४७ ॥
व्यासादयो वेदविदां वरा हरं
　दिवाकराणां शतकोटिकोटिभिः ॥
समानतेजस्कमतीव निर्मलं
　विशालवक्षस्थलमार्तिहारिणम् ॥ ४८ ॥
दृष्ट्वा प्रसादेन महत्तरेण ते
　प्रणम्य सर्वे भुवि दण्डवत्पुनः ॥
प्रजल्प्य भक्त्या विवशा विचेष्टिता
　निवृत्तबन्धा अभवन्प्रसादतः ॥ ४९ ॥
पुष्पवृष्टिरभवन्महत्तरा
　स्वस्तिमङ्गलपुरःसराऽपि च ॥
काहलादिरवपूरितं जग-
　त्तोषिता अपि सुरासुरा जनाः ॥ ५० ॥

आगता अपि सुरासुरा जना
अप्सरोभिरखिलैरनुत्तमैः ॥
शंकरश्च भगवान्सभापतिः
सर्वलोकहितकाम्ययाऽम्बया ॥ ५१ ॥

सह परिकरबन्धं वेदमन्त्रेण कृत्वा
निखिलभुवननाथो नीलकण्ठस्त्रिनेत्रः ॥
सकलजनसमूहैः सेव्यमानः स्वभक्तै-
स्तनययुगलयुक्तो नन्दिनाऽऽनन्दितेन ॥ ५२ ॥

महोत्सवविनोदेन भगवान्परमेश्वरः ॥
पुण्डरीकपुरं दिव्यं प्रादक्षिण्यक्रमेण सः ॥ ५३ ॥

चरित्वा शिवगङ्गायां शंभुस्ताण्डवमण्डितः ॥
स्नानं कृत्वा ददौ तीर्थं सर्वेषां प्राणिनां हरः॥ ५४ ॥

सुरासुरादयो यस्मिञ्शिवगङ्गाभिधे वरे ॥
श्रद्धया संनिधौ तस्य स्नानं कृत्वा यथाबलं ॥५५॥

धनं धान्यं च वस्त्रं च तिलं गां भूमिमुत्तमाम् ॥
प्रदत्त्वा शिवभक्तेभ्यः शंकरं शशिभूषणम् ॥ ५६ ॥

॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥५०॥
॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥

नीलकण्ठं विरूपाक्षं तुष्टुवुश्च सुरादयः ॥
नमस्ते रुद्र मन्यव उतोत इषवे नमः ॥ ५७ ॥

नमस्ते अस्तु धन्वने कराभ्यां ते नमो नमः ॥
या ते रुद्र शिवा तनूः शान्ता तस्यै नमो नमः ॥५८॥

नमस्ते रुद्र मन्यव इति। रक्षायां साक्षादुपकरणत्वेन रुद्रसंबन्धिभ्यो मन्यु-धनुर्बाणहस्तेभ्यो नमस्कारः। मन्युरिह स्वपरिपन्थिविषयः ॥ ५७ ॥ ५८ ॥

नमोऽस्तु नीलग्रीवाय सहस्राक्षाय ते नमः ॥
सहस्रपाणये तुभ्यं नमो मीढुष्टमाय ते ॥ ५९ ॥
कपर्दिने नमस्तुभ्यं कालरूपाय ते नमः ॥
नमस्ते चाऽऽत्तशस्त्राय नमस्ते शूलपाणये ॥ ६० ॥

मीढुष्टमाय श्रेष्ठतमाय ॥ ५९ ॥ ६० ॥

हिरण्यपाणये तुभ्यं हिरण्यपतये नमः ॥
नमस्ते वृक्षरूपाय हरिकेशाय ते नमः ॥ ६१ ॥

हरिकेशाय हरितवर्णकेशाय ॥ ६१ ॥

पशूनां पतये तुभ्यं पथीनां पतये नमः ॥
पुष्टानां पतये तुभ्यं क्षेत्राणां पतये नमः ॥ ६२ ॥

पुष्टानामिति । भावे निष्ठा । पुष्टानां वाक्पुष्टिज्ञानपुष्ट्यादीनां दशपुष्टीनां पतये ॥ ६२ ॥

आततायिस्वरूपाय वनानां पतये नमः ॥
रोहिताय स्थपतये वृक्षाणां पतये नमः ॥ ६३ ॥

आततायिस्वरूपायाऽऽततेनाधिज्येन धनुषा जगदवतीत्याततायी । अवतेर्णिनिः । तस्मै । तिष्ठन्ति पान्तीति स्थपतिस्तस्मै ॥ ६३ ॥

नमस्ते मन्त्रिणे साक्षात्कक्षाणां पतये नमः ॥
ओषधीनां च पतये नमः साक्षात्परात्मने ॥ ६४ ॥

कक्षाणां कक्षा गहना देशगहना भाषागहना धर्माधर्मादिगहनास्तेषां पतये । यद्वा गिरिनदीगह्वरगुल्मादयश्च कक्षास्तेषां स्वामिने तत्र स्थितानां वा रक्षकाय ॥ ६४ ॥

उच्चैर्घोषाय देवाय पत्तीनां पतये नमः ॥
सत्त्वानां पतये तुभ्यं धनानां पतये नमः ॥ ६५ ॥
सहमानाय शान्ताय शंकराय नमो नमः ॥
आधीनां पतये तुभ्यं व्याधीनां पतये नमः ॥६६॥

उच्चैर्घोषाय । उच्छ्रितशब्दायोच्छ्रितस्तोत्राय । पत्तीनाम् "एकेभैकरथा त्र्यश्वा पत्तिः" इत्यमरः । तासां पतये । सत्त्वानां सह सीदतां महाप्रमथगणानां पतये ॥ ६५ ॥ ६६ ॥

ककुभाय नमस्तुभ्यं नमस्तेऽस्तु निषङ्गिणे ॥
स्तेनानां पतये तुभ्यं कृत्रिमाय नमो नमः ॥ ६७ ॥

ककुभाय । ककुभो दिशो वासत्वेनास्य सन्तीत्यर्शआदित्वादच्, तस्मै ॥ ६७ ॥

तस्कराणां नमस्तुभ्यं पतये पापहारिणे ॥
वञ्चते परिवञ्चते स्तायूनां पतये नमः ॥ ६८ ॥

वञ्चते गच्छते । वञ्चिर्गत्यर्थः । परिवञ्चते परितः सर्वत्र गच्छते । स्तायूनाम् । छद्मचारिणो ये वस्त्रादीनपहरन्ति कपटसाधुवेषास्ते तायवः "उतस्यैनं वस्त्रमथिं न तायुम्" इत्यादौ दर्शनात् । तत्र वा सकारलोपः । अत्र वा सकारोपजनस्तेषां पतये ॥ ६८ ॥

नमो निचेरवे तुभ्यमरण्यपतये नमः ॥
उष्णीषिणे नमस्तुभ्यं नमस्ते परमात्मने ॥ ६९ ॥
विस्तृताय नमस्तुभ्यमासीनाय नमो नमः ॥
शयानाय नमस्तुभ्यं सुषुप्ताय नमो नमः ॥ ७० ॥
प्रबुद्धाय नमस्तुभ्यं स्थिराय परमात्मने ॥
सभारूपाय ते नित्यं सभायाः पतये नमः ॥ ७१ ॥
नमः शिवाय साम्बाय ब्रह्मणे सर्वसाक्षिणे ॥ ७२ ॥

सूत उवाच–

एवं सुरासुरैरन्यैः शंकरोऽभिष्टुतः पुनः ॥
कृत्वा प्रसादं सर्वेषां तत्रैवान्तर्हितोऽभवत् ॥ ७३ ॥
अस्य तीर्थस्य माहात्म्यं स्थानस्यास्य सभापतेः ॥
यो वेत्ति श्रद्धया मुक्तिः सिद्धा तस्य महात्मनः ॥७४॥

यः पठेच्छृणुयाद्वाऽपि मुक्तिखण्डमिमं सदा ॥
स साक्षान्मुक्तिमाप्नोति प्रसादेन सभापतेः ॥ ७५ ॥
नमो व्यासाय गुरवे मम विज्ञानदायिने ॥
नमः शिवाय सोमाय साक्षिणे प्रत्यगात्मने ॥ ७६ ॥

इति श्रीस्कन्दपुराणे सूतसंहितायां मुक्तिखण्ड ईश्वर-
नृत्यदर्शनं नाम नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

निर्वेरवे निभृतं नितरां स्मरणशीलाय ॥ ६९ ॥ ७० ॥ ७१ ॥ ७२ ॥
॥ ७३ ॥ ७४ ॥ ७५ ॥ ७६ ॥

इति श्रीमत्काशीविलासश्रीक्रियाशक्तिपरमभक्तश्रीमत्त्र्यम्बकपादाब्जसेवा-
परायणेनोपनिषन्मार्गप्रवर्तकेन श्रीमाधवाचार्येण विरचितायां
सूतसंहितातात्पर्यदीपिकायां मुक्तिखण्ड ईश्वरनृत्यदर्शनं
नाम नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

समाप्तिमगमदेतत्तृतीयं मुक्तिखण्डम् ।

सूतसंहिताद्यखण्डत्रयान्तर्गतश्लोकाद्यचरणवर्णानुक्रमः ।

श्लोकाद्यचरणानि	पृष्ठाङ्काः
अ	
अकर्ताऽहमभोक्ताऽहं	२४३
अकर्मात्मानुसंधानात्	९८
अकामकृतदोषस्य	१९१
अकारं तु स्मरेत्पश्चात्	२१६
अकारो भगवान्ब्रह्मा	२४०
अक्षद्यूतविनोदश्च	२९५
अक्षमालाधरं देवं	२३७
अक्षमालाधरं शुभ्रं	२६२
अक्षरो दहरः साक्षात्	२५३
अगस्त्येन च रक्षार्थं	६१
अग्रयश्च तथा लोकाः	२४०
अग्निकार्यपरित्यागे	१६३
अग्निना वर्धते मज्जा	१७८
अग्निरिन्द्रादिभिर्मन्त्रैः	१५६
अग्निरेकेन विप्रेन्द्राः	८४
अग्निवर्णां सुरां तप्तां	१६१
अग्निवर्णो जपावर्णः	२४८
अग्निष्टोमादिकं सर्वं	१०२
अग्निहोत्रसमुत्थेन	१४३
अग्नीनाधाय विधिवत्	१४८
अग्न्यंशे च महेशानं	२२९
अङ्गप्रत्यङ्गसंपूर्णम्	१८१
अङ्गुष्ठाभ्यामुभे श्रोत्रे	२१९
अङ्गुष्ठावपि चक्षीपात्	२१३
अचिरात्सर्वपापघ्नम्	३०९
अज्ञत्वाच्चैव हेतुः स्यात्	२०
अज्ञानपाशबद्धत्वात्	२२३
अज्ञानबाधकं कर्म	२६६
अज्ञानमलपङ्कं यः	२०२

श्लोकाद्यचरणानि	पृष्ठाङ्काः
अज्ञाने सति संसारः	११९
अतस्त्वं भ्रान्तिमुत्सृज्य	१४
अतितप्तायसैर्दण्डैः	१७३
अतिप्रसादेन शिवस्य केशवः	१०७
अतिवर्णाश्रमं रूपं	१०९
अतिवर्णाश्रमी चेति	२८६
अतिवर्णाश्रमी मोक्षः	२८६
अतिवर्णाश्रमी साक्षात्	२८६
अतीव प्रीतिमापन्नः	१२०
अतीव शुद्धचित्तानां	२६०
अतीव श्रद्धया सार्धम्	२७३
अतीवाऽऽज्ञापयामास	३२
अत्यन्तं प्रीतवानस्मि	२५५
अत्यन्तमलिनो देहः	२०६
अत्यन्तापरमां मूर्तिम्	२७०
अत्यल्पोऽपि यथा वह्निः	२४३
अत्युग्रोऽतिप्रसन्नश्च	२४९
अत्रैव मरणं प्राप्तः	२७६
अतः संसारनाशाय	५५
अतः सर्वमनुष्याणां	७०
अथ तेषां प्रसादार्थं	२५
अथर्वशिरसा देवं	२४
अथवाऽऽकाशमध्यस्थे	२३२
अथवाऽऽग्निंसमारोप्य	१५३
अथवा चित्तकालुष्यात्	२६८
अथवा तव वक्ष्यामि	२२९
अथवा मलिनस्तत्र	२७०
अथवा मुनिशार्दूल	१९१
अथवा योगिनां श्रेष्ठ	२४०
अथवा विष्णुमव्ययम्	२३७
अथवा सच्चिदानन्दं	२३५

श्लोकाद्यचरणानि	पृष्ठाङ्काः
अथवाऽहं हरिः साक्षात्	२३३
अथातः संप्रवक्ष्यामि	१४२, १४६, १५०, १५४, १६०, १६६, १७२, १७७, १८६, १९९, २०२, २०७, २१५, २२४, २२८, २३१, २३८, २६४, २९७, २७७, २८४, २९३,
अथाभ्यन्तरपूजाया	५४
अथैषां पुरतः श्रीमान्	३५
अदृश्यं दृश्यमन्तस्थम्	२३६
अदृष्टपूर्वं तं दृष्ट्वा	२१
अधमोऽच्युत वैश्यस्य	२८५
अधश्चोर्ध्वं स्थिता नाडी	१८९
अध्येष्यामि सदा वेदान्	१८१
अनन्तममलं नित्यम्	२३५
अनन्तानन्दबोधाम्बु-	३
अनन्तानन्दमोक्षाख्य-	१३६
अनन्तो वेदवेद्यस्य	१४
अनघा देवदेवस्य	७९
अनाद्यन्तेऽवशो भूत्वा	३१५
अनायासेन संसारात्-	६३
अनायासेन संसारात्	२८४
अनुकम्पा दया सैव	२०५
अनुयज्ञाब्रवीद्विप्राः	२५३
अनुवर्तेत मनसा	१४४
अनेककोटिभिः कल्पैः....	२५२
अनेकजन्मसंसिद्धैः	२५१
अनेकजन्मार्जितपुण्यकर्मणा	३०३
अनेन विधिना युक्तः	१६२
अनेन विधिना युक्तः	२१४
अनेनाचार्यसंज्ञस्तु	११७
अनेनैवाऽऽत्मनो ज्ञानम्	२६४
अन्तर्बहिश्च वेदज्ञाः	९४
अन्तर्यामीति वेदेषु	१०६
अन्नं दद्याद्यथाशक्ति	१६७
अन्नं वा तण्डुलं वाऽपि	१६७
अन्नदानपरः श्रीमान्	२७५
अन्नपानं तथा वस्त्रं	६०
अन्नपानप्रदानं च	९९
अन्यदीये तृणे रत्ने	२०४
अन्यानि यानि कर्माणि	१४७
अन्यान्युपपुराणानि....	८
अन्यासु बुद्धिपूर्वं चेत्	१६४
अन्येन पाणिना सर्वं-	३१०
अन्येषामपि सर्वेषां	९०
अन्येषामपि सर्वेषां	३३
अन्येषामपि सर्वेषां	६९
अन्येषु तारतम्येन	२८८
अपरोक्षं पितुर्लेभे	२७५
अपरोक्षमवाप्याऽऽशु	३०४
अपानमूर्ध्वमाकृष्य	२१९
अपानाख्यस्य वायोस्तु	१९१
अपानो वर्तते नित्यम्	१९०
अपूर्वानपरं ब्रह्म	१९६
अपृच्छद्देवमीशानम्	२५४
अप्रच्युतात्मभावेन	८२
अप्रमेयाय शान्ताय....	८९
अप्सरोगणसंकीर्णा	१२४
अभक्ष्यभक्षणश्रद्धा	२९५
अभवत्सूत्रकृद्विप्राः	३२१
अभिशस्तेषु सर्वेषु	१४५
अभेदेन स्थितिं याति	७८
अमन्यत परं सर्गं	९५
अमन्यतास्य वेदज्ञा	९५
अमावास्या तदा प्रोक्ता	१९३
अमावास्यां मुनिश्रेष्ठ	१६७
अम्बिकापतिमीशानं	१७
अम्बिकायाः प्रियोऽस्त्यर्थं	३०५
अम्बिकासहितो नित्यं	८५

श्लोकाद्यचरणानि	पृष्ठाङ्काः
अयं धाता विधाता च	१४
अयं ब्रह्मा शिवो विष्णुः	१८३
अयं स भगवानीशः	१८१
अयं साक्षान्महायोगी....	१७
अयज्ञेन विमुच्येत	७२
अयनं द्वेऽयने वर्षे	७५
अयमात्मविदामात्मा	८४
अयसा निर्मितां कान्ताम्	१७४
अयोग्यानां च योग्यानां	११६
अर्कवारे चतुर्दश्याम्	१२१
अर्कवारे तथा विप्राः	१२९
अर्कवारे तथाऽष्टम्यां	६३
अर्कवारेऽप्यमावास्यां	७१
अर्कवारे भृगोर्वारे	११०
अर्कवारे यथाऽऽर्द्रायाम्	११०
अर्घ्यं दत्त्वा मुनिश्रेष्ठाः	४२
अर्थहीनस्य निन्दा च	२९६
अर्धनारीश्वरो भूत्वा	९८
अर्धेन नारी तस्यां तु....	१०७
अर्धोदयेऽथवा विप्राः....	१३०
अर्वाक्स्रोत इति ख्यातः	९६
अलम्बुषा स्थिता यापु—	१८९
अल्पत्वादुपयोगस्य	९७
अल्पदानेन सर्वेषां	६१
अवशिष्टासु सर्वासु	१६३
अवशिष्टो रसांशश्च	१७८
अवस्थासाक्षिणे तुभ्यं....	८९
अवाच्यमेतद्विज्ञानम्	१३६
अवाप पचपा विष्णुः....	७२
अवाप परमां मुक्तिं	४७
अवाप सर्वसंसार—	२७५
अवापुर्यत्र देवेशाः	७३
अवापुर्वेदजं तस्य	२७५
अवाप्यज्ञानयोगस्त्वम्	१३४

श्लोकाद्यचरणानि	पृष्ठाङ्काः
अवाप्य वेदतीर्थाख्ये....	१७१
अविज्ञायाऽऽत्मसद्भावम्	१२०
अविद्ययैनमात्मानं	३४
अविद्या पञ्चपर्वैषा	९४
अविरक्तो गृही वाप्ये....	१४९
अवैदिकाय विप्राय	२०८
अवैदिकैश्च पापिष्ठैः	२५२
अव्यक्तात्कालपाकेन....	११७
अशक्तानामरक्षा च	२९६
अशक्यः स्वानुभूत्या च	२५३
अशरीरं शरीरेषु	१९७
अशरीरो महात्मा....	२२३
अशुद्धो जायते भूमौ....	२७०
अश्वत्थस्थापनं कार्यम्	१५९
अष्टमकालरूपा सा	१८८
असंख्या विलयं याता	८१
असावहं भो नामास्मि	१४४
असुमे सुखमारोप्य	१७१
अस्ति वेदार्थविज्ञानम्	११९
अस्ति तत्सहपुत्रेण....	६१
अस्ति शूद्रस्य शुश्रूषोः	६९
अस्तुवन्भद्रया विष्णुं	८८
अस्मादेव विजायन्ते....	८५
अस्माभिः सुरसत्तमा	३१७
अस्मिन्नष्टमिदं सर्वं	८४
अस्मिन्पर्वणि यः स्नात्वा	१२८
अस्य तीर्थस्य माहात्म्यं	३२६
अस्य प्रसादलेशस्य	३३
अस्य व्रतस्य माहात्म्यम्	२११
अस्य संसारिणस्तत्त्वं	२६६
अस्यामनेन वीर्येण	११४
अस्यामनेन वीर्येण	११५
अहं च परया युक्तः....	२७७
अहंबुद्ध्या विमुक्तस्थैर्यम्	२३५

श्लोकाद्यचरणानि	पृष्ठाङ्काः
अहमेको जगद्धातुः	२१
अहमेव जगत्कर्ता	३२
अहिंसा सत्यमस्तेयम्	२०३
अहो ज्ञानं परित्यज्य	१७६
अहो ज्ञानामृतं मुक्त्वा	२२२
अहो तेन विना लोकः	१३९
अहो दुःखोदधौ मग्नः	१८१
अहो महान्तं परमार्थदर्शिनम्	२४५
अहो मायावृतो लोकः	१७१
अहोरात्राणि विप्रेन्द्राः	७५
आ	
आकारश्चास्य नाम्नोऽन्ते	१४४
आकाशादिप्रपञ्चाय	९०
आकाशान्तस्तथा प्राज्ञ	२२८
आकाशो वर्धकः पादः	१७९
आकृतिं दत्तवाञ्छुद्धाम्	१०८
आगता अपि सुरासुरा जनाः	३२४
आग्नेयं नवमं पश्चात्	८
आग्नेयनर्तकाख्यः सः	११६
आग्नेयीं मूर्तिमाश्रित्य	८३
आचार्य एव संसार–	२८४
आचार्यनिन्दाश्रवणम्	२९६
आचार्यानुज्ञया युक्तः	१४६
आचार्येऽनीश्वरज्ञानम्	२९६
आचार्ये बालबुद्धिश्च	२९६
आच्छादनं तथा कन्याम्	१५५
आततायिस्वरूपाय	३२५
आत्मतत्त्वतिरस्कारात्	७८
आत्मनस्तत्त्वविज्ञानात्	२६५
आत्मनिष्ठं च मां विष्णो	३०५
आत्मनः परमा मुक्तिः	२६४
आत्मविज्ञानिनो निष्ठाम्	२९०
आत्मस्थं तीर्थमुत्सृज्य	१९४
आत्मस्थं यः शिवं त्यक्त्वा	१९६
आत्मा तावत्सुरा अस्ति	३१३
आत्मानं चेद्विजानीयात्	१८३
आत्मानं जगदाधारम्	२३२
आत्मानमीश्वरं वेद	२८७
आत्मनोऽनात्मभावेन	२०४
आत्मस्वरूपविज्ञानात्	२२३
आत्माऽयं केवलः स्वच्छः	१८३
आत्मार्थं यः पचेन्मोहात्	१४६
आत्मा विचारतः श्रीमान्	२४९
आत्मा शुद्धः सदा नित्यः	२०१
आत्मा सर्वगतोऽच्छेद्यः	२०३
आत्मैवेदं जगत्सर्वम्	२२३
आददीत यतो ज्ञानम्	१४४
आदर्शे निर्मले यद्वत्	८३
आदाय श्रद्धया विप्राः	४२
आदित्यं चन्द्रमग्निं च	१७४
आदित्यसंनिधौ लोकः	२८७
आदिमध्य भवत्यन्तः	११९
आदिलिङ्गे महाविष्णुः	१२४
आद्यत्रयोदशाध्यायो	११
आद्यः सप्तशतं प्रोक्तो	१०
आनन्दाविर्भवं यावत्	२२०
आपो नारा इति प्रोक्ता	८८
आम्नायान्तैकसंवेद्यः	३१७
आयसं मुसलं तीक्ष्णम्	१६२
आराधयेदतिप्रीत्या	५५
आराध्यते प्रसादार्थम्	१३८
आराधयेद्द्विजमुखे	१६७
आराध्य श्रद्धया संज्ञां	२९९
आर्द्रायां प्रातरेव त्वं	३१९
आर्द्रायां मृगशीर्षे वा	१२२
आवासभूमिदो रौद्रम्	२७६
आविर्बभूव सर्वज्ञः	२५०
आविर्भूतस्वरूपा श्रीः	२७६

श्लोकाद्यचरणानि	पृष्ठाङ्काः
आयत्यं वा क्रतुं सोम्यम्	१४२
आसनं विजितं येन	२१४
आसनानि पृथग्वक्ष्ये	२१२
आसनावाहने चार्घ्यं	९१
आसीदेकार्णवं घोरं	८७
आस्ते तं वेदविच्छ्रेष्ठं	१००
आस्यनासिकयोर्मध्ये	१९०
इ	
इति चित्तव्यवस्था या	२३०
इति ज्ञात्वा पुनः सर्वम्	२४१
इति तव परमार्थः सर्ववेदान्त-	२९२
इति धीर्या मुनिश्रेष्ठ	२३९
इति पृष्टो मुनिश्रेष्ठैः	१२४
इति ब्रह्मादयः स्तुत्वा	३८
इति माहेश्वरं वाक्यम्	२७६
इति यो वेद वेदान्तैः	२८८-२८९
इति विज्ञाननिष्पत्तिः	२०६
इति विज्ञानसंपन्नः	२४३
इति श्रुत्वा गिरां नाथः	१९७
इति श्रुत्वा द्विजाः सर्वे	२८४
इति श्रुत्वा महात्मानो	३०
इति श्रुत्वा महात्मानो	६४
इति श्रुत्वा मुनिश्रेष्ठा	३९
इति श्रुत्वा मुनिश्रेष्ठाः	४९
इति श्रुत्वा मुनिश्रेष्ठा	९१
इति श्रुत्वा मुनिश्रेष्ठाः	१११
इति श्रुत्वा मुनिश्रेष्ठाः	१३९
इति श्रुत्वा मुनिश्रेष्ठाः	१८४
इति सूतवचः श्रुत्वा	८५
इति स्तुत्वा महादेवम्	१९८
इति स्मृत्वा स्वहृन्मध्ये	२३५
इतिहासपुराणाभ्यां	१३
इत्थं समस्तदेवानां	५१
इत्थं ब्रह्मर्षिभिः सिद्धैः	९१

श्लोकाद्यचरणानि	पृष्ठाङ्काः
इत्यहं मानसं छन्नः	१२
इत्याकर्ण्य मुनीश्वराः	१२०
इत्याक्रोशनमर्थज्ञाः	२०८
इत्युक्त्वाऽन्तर्हितः श्रीमान्	१००
इत्युक्त्वा भगवानुद्रः	२४
इत्युक्त्वा भगवानुद्रः	२९
इत्युक्त्वा मुनयः श्रीमान्	१४
इत्येवं प्रार्थितः सम्यक्	१०४
इत्येवं प्रार्थितः सर्वैः	१२९
इत्येवं बहुधा विप्रः	४९
इत्येवमुक्त्वा परमेश्वरो हरः	१०७
इत्येवमुक्त्वा भगवान्	२४९
इदंतया न देवेशम्	२३६
इदानीं श्रोतुमिच्छामः	१३४
इन्द्रजित्पुनरादातुम्	१२८
इन्द्रियाणि समाहृत्य	२३०
इडया वायुमाकृष्य	२१९-२१९
इडया वेदतत्त्वज्ञ	२१९
इडायाः कुण्डलीस्थानम्	१९४
इडा चोत्तरनासान्तम्	१८९
इह लोके सुखीभूत्वा	१३३
इहैव सम्यग्ज्ञानाङ्कुरम्	२७१
ई	
ईशानं सर्वविद्यानाम्	२८३
ईश्वराणां च सर्वेषां	६७
ईश्वरे च गुरौ वेदे	२९३
उ	
उकारं च मकाराख्ये	२४१
उक्तो मुख्याधिकारीति	६८
उच्चैर्घोषाय देवाय	१२५
उच्चैर्जपस्तु सर्वेषाम्	२१०
उच्चैर्जपादुपांशुश्च	२१०
उत्तमाधमभेदेन	१३७

श्लोकाद्यचरणानि	पृष्ठाङ्काः
उच्चावचवराश्चाव:	११४
उत्तमां वृत्तिमाश्रित्य	१५९
उत्तमो ब्राह्मणः प्रोक्तः	२८५
उत्तमः पञ्चधा प्रोक्तः....	२८५
उत्तरोत्तरलाभे तु	१५७
उत्थानं च शरीरस्य	२२१
उत्पन्नानां प्रनष्टानां	८०
उत्पन्नायां मनोवृत्तिः....	२६४
उदानपादसंज्ञश्च	१०८
उदान ऊर्ध्वगमनम्	१९१
उदानः सर्वसंधिस्थः	१९०
उद्धृत्य तस्मै प्रददौ महात्मा	३०१
उपकुर्वन्ति पापिष्ठाः	१७५
उपनीतो द्विजो वेदान्	१४२
उपवासं करोत्यत्र	२७६
उपवीतं पुनर्दत्वा	४३
उपस्थस्यापि विप्रेन्द्राः	१७८
उपस्थानं ततः कुर्यात्	१४७
उपस्पृश्य त्रिषवणम्....	१५२
उपासकानां सर्वेषाम्	२८३
उपास्ते ब्रह्मसारूप्यम्....	१६९
उपास्ते रुद्रसालोक्यम्	२६८
उपास्यमाना मुनिभिः....	२७७
उपास्यमानः सर्वात्मा....	२५३
उपोष्य प्रातरेवेशम्	१२५
उपोष्य रजनीमेकाम्	१२१-१३१
उपोष्यैकं दिनं दृष्ट्वा	३२२
उमार्धदेहं वरदम्	२३१
उमासहायो भगवान्....	२५३
उवाच देवदेवेशं	९९
ऊ	
ऊरुभ्यां सहिताः स्त्रीभिः	११३
ऊर्ध्वरेतं विरूपाक्षं	८७
ऊर्ध्वरेतं विरूपाक्षम्	१८५

श्लोकाद्यचरणानि	पृष्ठाङ्काः
ऊर्ध्वरेतं विरूपाक्षम्....	२३४
ऊर्ध्वरेता उमाभक्तः....	२४९
ऋ	
ऋक्षसंज्ञां नदीसंज्ञाम्....	१४६
ऋग्वेदः प्रथमः प्रोक्तो	१६
ऋग्वेदोऽथमकाराख्यः	२४०
ऋतुकालेऽङ्गनासेवाम्	१४६
ऋतुकाले यदा शुक्रम्	१८०
ऋते साक्षान्महादेव—....	८५
ऋषि छन्दोऽधिदैवं च	२१०
ए	
एकं कर्माऽऽन्तरं वाक्यम्	२६७
एक एव शिवः साक्षात्	८९
एकद्वित्रिक्रमेणैव	१८९
एकपादो द्विपादश्च	१३४
एकयोजनविस्तीर्णम्	१२६
एकरूपो महादेवः	२८८
एकविंशतिभेदेन	१६
एकादश्यामुपोष्यैव	१६७
एकः स भिद्यते भ्रान्त्या	२३८
एतच्च दुर्लभं प्रोक्तम्	२३७
एतद्धि जन्मसाफल्यम्	१८४
एतस्मिन्नन्तरे श्रीमान्	१२७
एतस्मिन्समये तस्य	९८
एतानि तीर्थानि पुरोदितानि	१३१
एभिः सह वसेद्यस्तु....	१६१
एवं कर्मानुरूपेण	१११
एवं कृत्वा व्रतं देवा....	२५
एवं चिरगते काले	४७
एवं ध्यानपरः साक्षात्	२३६
एवं नन्दीशवचनं	३२०
एवं निशम्य पुरुषोत्तम	२८१
एवं निशम्य भगवान्....	२९२
एवं निशम्य मद्वाक्यम्	२८१

श्लोकाद्यचरणानि	पृष्ठाङ्काः
एवं बहुविधा ज्ञेया	२६०
एवं पापफलं ज्ञात्वा	१७१
एवं पापफलं भुक्त्वा	१७६
एवं पृष्टो महादेवः	२५४
एवं पृष्टो मुनिश्रेष्ठैः	७
एवं महेश्वरः साक्षात्	११७
एवं महेश्वराज्ज्ञानम्	१०८
एवं महेश्वराद्विष्णुः	१२६
एवं मां यो विजानाति	२९
एवं विचित्रं जगदन्तरात्मा	१०१
एवं संवत्सरेऽतीते	९२
एवं समभ्यसेन्नित्यम्	२११
एवं सुरासुरैरन्यैः	१२६
एवं सूतवचः श्रुत्वा	१०७
एवं सृष्ट्वा पुनर्ब्रह्मा	१०४
एवमभ्यसतस्तस्य	१६५
एवमभ्यसतस्तस्य	२२०
एवमाज्ञापितस्तेन	१२०
एवमात्मानमद्वन्द्वम्	२२१
एवमुक्तस्तु वेदव्यासोऽपि....	६२
एवमुक्त्वा महादेवः	१११
एवमुक्त्वा मुनीन्द्रेभ्यः	११२
एवमुक्त्वा मुनीन्द्रेभ्यः	१२१
एषां यत्सर्वजन्तूनां	६६
एषामन्यतमे स्थाने	७१
एषु स्थानेषु विप्रेन्द्राः....	१२९
एषैव परमा मुक्तिः	२५८
ऐ	
ऐकरूप्यं मुने यस्तत्	२०५
ऐश्वरं परमं तत्त्व-	२
ओ	
ओमापः सर्वमित्येतत्	२४
ओषधीभ्योऽन्नमन्नं च....	१७६
क	
ककुभाय नमस्तुभ्यम्	१२६
कथं ब्रह्माऽसृजद्विश्वम्	९२
कदाचित्पङ्कजं विप्राः	११३
कन्थां कौपीनमाच्छादनम्	१५१
कन्दमध्ये स्थिता नाडी	१८७
कन्दस्थानं मुनिश्रेष्ठ	१८१
कन्यादानं च तुल्यं स्यात्	१६१
कन्यादानप्रदानेन	२७५
कपर्दिने नमस्तुभ्यम्	१२५
कपर्दी कालकण्ठश्रीः....	११०
कप्यास्यासनबाहुकम्	२१२
करालास्ये तथा केचित्	१७५
करालेऽ तु तथा केचित्	१७५
कर्मकर्त्रे नमस्तुभ्यं	९०
कर्मणा केचिदिच्छन्ति	२२१
कर्मणैव समुत्पन्नम्	११०
कर्मणैवापरा मुक्तिः	२६७
कलादियुगपर्यन्ताम्....	१००
कल्पिता मायया तद्वत्	२८८
कल्पे सूत्रेऽथवा वेदे....	२०९
क्रमाद्वाऽक्रमतो विद्वान्	१५८
क्रमाद्वेदान्तविज्ञानम्	२३७
क्रमान्मासत्रयं पूर्वम्....	१६४
क्रव्यादवीक्षणा योनिम्	१७२
कृमिकीटपतङ्गानाम्	१७२
कृमिकीटपतङ्गेभ्यः....	१६९
क्रीडनं मैथुनं द्यूतम्....	१७५
क्रोधपैशुन्यनिद्रादि	१५१
क्लान्तः क्लेशहरः क्लीबः	२४८
कर्णिकाकोणसंयुक्त-	११०
क्षत्रियस्त्रीषु वैश्यासु	११५
क्षत्रियाणां च वैश्यानां	१६१
क्षारकुण्डमिति ख्यातं	१२९

श्लोकाद्यचरणानि	पृष्ठाङ्काः
क्षीरोदशायिने तुभ्यं	९१
क्षुत्पिपासाभिभूताश्च	१०२
क्षोभकः कालतत्त्वस्य	३१५
कानिचिद्द्वैतवाक्यानि....	८३
कामं क्रोधं तथा लोभम्	१४३
कामिकादिप्रभेदानां	८
कामः क्रोधश्च लोभश्च....	२९३
काम्यानि च तथा कुर्यात्	२२५
कायेन मनसा वाचा	२०४
कारे चारुसमाख्यायाम्	११८
कार्यवद्व्यञ्जकताभावात्	७९
कालपाशविनाशाय	८५
कालरूपः कलामाली....	२४८
कालसंख्या कथं विद्वन्	७४
कालसंख्या मया वक्तुं	७४
कालेन देवतामाप्ति—....	२८०
कालेन महता दान्तः....	४६
कालेन हस्तिना चान्यैः	७२
कालो माया च तत्कार्यं	८०
कालो मायात्मसंबन्धात्	१३८
काश्चिच्छंकरसामीप्य—	२५९
काश्चिच्छंकरसारूप्य—	२५९
काश्चित्सत्त्वगुणोद्रेकात्	८२
काश्चित्सर्वाशिवादीनाम्	२५९
किमत्र बहुनोक्तेन	४९
किरीटकेयूरधरम्	२३७
किरीटकेयूरधरः	२५१
कीर्तिकामोऽनलं तद्वत्	१७०
कुक्कुटाण्डवदाकारम्	१८६
कुटिला नाम या लोके	१२४
कुटीचकश्च संन्यस्य	१५५
कुटीचकाश्च हंसाश्च	१५८
कुटीचको मुनिश्रेष्ठः	१५४
कुन्देन्दुसदृशाकारम्	२३७
कुन्देन्दुसदृशाकारः	२५१
कुर्वञ्शुश्रूषणं नित्यम्	१६४
कुर्वन्ग्रामैकरात्रेण	१६६
कुलं पवित्रं जननी कृतार्था	२४४
कुहोः कुर्देवता प्रोक्ता	१९२
कुह्वाश्च हस्तिजिह्वायाः	१८९
कूर्पराग्रो मुनिश्रेष्ठ	२१४
कृतदारः पुनर्यज्ञान्	१८२
कृताञ्जलिपुटा भूत्वा	३०८
कृतार्थं द्वापरः प्रोक्तः	७६
कृपया पाकयज्ञाख्यं....	२९८
कृष्णाजिनं च काषायम्	१४२
केचिच्चण्डाभिधे केचित्	१७५
केचिच्छिरोव्रतं प्राहुः	२११
केचिच्छ्रीसोमनाथाख्यं	४८
केचित्समुचितं कर्म	६५
केचित्स्थाने महेशस्य	६६
केचित्स्वे स्वे गृहे देवं	४८
केचिदन्येषु पापिष्ठाः....	१७६
केचिद्दक्षिणकैलासं	४८
केचिद्भोगेच्छया देवं....	४८
केचिद्यज्ञं प्रशंसन्ति	६५
केचिद्वल्मीकमाश्चर्यं	४८
केचिद्वाराणसीं गत्वा	४८
केवलं कृपया साक्षात्	१२३
केवलं ब्रह्मरूपोक्ता	२५७
कैलासशिखरे रम्ये	१३३
कैलासे संध्ययोः शंभुः	३१८
कोऽन्यः संसारमग्नानां	८५
कौमारो नवमः प्रोक्तः	९७
कौशेयं चित्तिरिः क्षौमम्	१७२
ख	
खनकाद्वालरूप्यायाम्	११७

श्लोकाद्यचरणानि	पृष्ठाङ्काः
ग	
गङ्गाद्वारं महातीर्थम्....	१२१
गङ्गाधरं शिवं शान्तम्	२८२
गङ्गाप्रवाहवत्तस्य	१२८
गङ्गायां द्वादशाब्दस्य	१२२
गच्छ अत्यन्तवेगेन	१२८
गन्धपुष्पं तथा धूपं	५१
गवां संरक्षणाभावः	२२४
गान्धारी हस्तिजिह्वा च	१८२
गुणत्रयात्मने तुभ्यं	९०
गुणेन तमसा छन्नो	८१
गुदात्तु द्व्यङ्गुलादूर्ध्वम्....	१८६
गुरुणा चोपदिष्टोऽपि	२०९
गुरोरनिष्टाचरणम्	२२३
गुल्फौ च वृषणस्याधः	२१६
गुह्यतीर्थमिति ख्यातम्	१२६
गुह्यतीर्थमिदं गत्वा	१२७
गृहस्थाद्याश्रमाः सर्वे	१४२
गृहस्थोऽपि वनस्थस्य	२८६
गोक्षीरधवलाकारम्	२३२
गोक्षीरधवलाकारम्	२८२
गोक्षीरधवलाकारः	३१०
गोघ्नश्चैव कृतघ्नश्च	२९८
गोमूत्रं वा घृतं तोयम्....	१६४
गोवालरज्जुसंबद्धं	१५५
ग्रन्थतश्च चतुर्लक्षं	८
ग्रन्थतः पञ्च पञ्चाशत्	९
ग्रासादाहृत्य वाऽश्नीयात्	१५०
ग्राम्यापणसुतो ग्रीष्मः	२४८
ग्रीवायां च शुचिर्भूत्वा	१४४
ग्रीष्मे पञ्चतपाश्च स्यात्	१५२
च	
चक्षुषोर्हृदये चैव	३२२
चण्डालस्त्रीपतिस्तद्वत्	२९८
चण्डालपुल्कसत्वं च....	१७२
चतुर्थस्तु मुनिश्रेष्ठाः	११
चतुर्थो मुख्यसर्गाख्यो	९७
चतुर्धा खण्डिता साऽपि	१०
चतुर्भुजं शरच्चन्द्र—	११५
चतुर्भुजं समासीनम्	३१२
चन्द्रमादित्यमनिलम्	२००
चन्द्रलोकमवाप्नोति	१९८
चरित्वा शिवगङ्गायां	३२४
चित्तक्षोभनिवृत्त्यर्थं	२०५
चित्तपाकानुगुण्येन	२७०
चित्तमन्तर्गतं दुष्टम्	१९५
चीरवासा भवेत्कूपात्	१५०
चौर्याच्छूद्रेण शूद्रायाम्	११३
चौर्याद्वैश्याममेनोत्थः	११४
चौर्येणाख्याममेनोत्थः	११५
चौर्येणाख्याममेनोत्थः	११५
छ	
छत्रपादुकयोर्दानं	५९
छित्वा छित्वा पुनर्दग्ध्वा	१७४
ज	
जगतः कारणं बुद्ध्वा	२९
जाङ्गरे देवदेवोऽसौ	३९
जनितोऽनेन शूद्रायाम्	११७
जन्मनाशाभिभूताश्च	२५८
जन्ममृत्युभयाविष्टाः	९९
जपित्वा लक्षमेकं वा....	३१०
जय कामहर प्राज्ञ	१९८
जय देव परानन्द	१९७
जय पूर्ण महादेव	१९७
जय ब्रह्मादिभिः पूज्य	१९८
जय भस्मरतानां तु	१९८
जय रागहर श्रेष्ठ	१९८

श्लोकाद्यचरणानि	पृष्ठाङ्काः
जय सर्वाङ्गसंपूर्ण	१९८
जयाहङ्कारशत्रुघ्न	१९८
जलपात्रप्रदानं च	५९
जलस्य चलनादेव	२९०
जातः शूद्रेण राजन्याम्	११६
जानुर्वोरन्तरे विप्र	२१२
जान्वन्तः पृथिवीभागः	२२८
जाबालाध्ययनध्वस्त-	२४९
जाबालो जमदग्निश्च	१३३
जायते तच्छिवज्ञानं	६८
जायते वायुना याति	१८२
जितेन्द्रियं जितक्रोधम्	२३३
जितेन्द्रियाय नित्याय	१४०
जितेन्द्रियो जितक्रोधः	१५१
जिह्वया वायुमाकृष्य	२२८, २२९
जिह्वायां वरुणं घ्राणे	२२९
जीवमीश्वरभावेन	२४२
जैगीषव्यस्य पुत्रश्च	२४९
ज्ञानं वेदशिरोद्भुत-	६८
ज्ञानं लब्ध्वा स विज्ञानात्	२७२
ज्ञानं वेदान्तविज्ञानम्	२४३
ज्ञाननालमहत्कन्दं	२३४
ज्ञानयोगपराणां तु	२९५
ज्ञानशौचं परित्यज्य	२०७
ज्ञानस्वरूपमेवाऽऽहुः	२२२
ज्ञानामृतरसो येन	२२२
ज्ञानाम्भसैव शुद्धस्य	२०७
ज्ञानार्थी ज्ञानमाप्नोति	२४६
ज्योतिष्टोमादिकं कर्म	२७०
ज्योत्स्नारूपेण निष्पन्नं	२०२
त	
तं दृष्ट्वा भगवान्ब्रह्मा	९५
तं संतोषं विदुः प्राज्ञाः	२०८
ततश्चतुर्मुखः स्वस्य	१०१

श्लोकाद्यचरणानि	पृष्ठाङ्काः
ततोऽग्निं देहमध्यस्थम्	१०१
ततोऽधिकं च सप्तैव	१०
ततोऽन्या त्रिसहस्रेण	९
ततो ब्रह्माण्डसंज्ञं तु	८
ततो भागवतं प्रोक्तं	८
ततो मज्जोद्भवस्तस्मात्	१८०
ततो वासिष्ठलैङ्गाख्यं	९
ततो विश्वाधिकं रुद्रं	३५
ततः क्रोधो महानस्य	९८
ततः पूर्ववदानीय	९१
ततः प्रशान्तं सुभगाऽतिविस्मिता	३०३
ततः प्रसन्नः सर्वज्ञः	३०१
ततः प्रसन्नो गुरुरस्य विद्वान्	३०१
ततः प्रसन्नो भगवान्	२५२
ततः प्रसन्नो भगवान्महेश्वरः	३२३
ततः सत्त्वगुणक्षोभात्	१३७
ततः समापति नित्यं	३२३
ततः सुराश्चेरुरतीव सत्तमाः	३११
तत्र तत्र महाभोगान्	२६८
तत्र देव्या समासीनं	६७
तत्र भुक्त्वा महाभोगान्	२६२
तत्र वर्तनमात्रेण	२७२
तत्र शान्त्यादिकं सर्वम्	३१६
तत्र सर्वं परं ब्रह्म	२६७
तत्र सर्वे सुरा विप्राः	३९
तत्रस्थो भगवान्विष्णुः	१०६
तत्र स्नात्वा रवौ मेषे	१२१
तत्र स्नात्वा नरो भक्त्या	१२२
तत्रापि कर्मनिष्ठेभ्यः	२८०
तत्रापि शौनकाम्बाऽपि	३१९
तत्राऽऽहूत्या रविर्नित्यम्	१७७
तत्संपर्कात्स्वमात्मानम्	१६५
तत्सर्वं ब्रह्मणे कुर्यात्	२२५
तत्सर्वं श्रोतुमिच्छामः	३०९

श्लोकाद्यचरणानि	पृष्ठाङ्काः
तथा गार्गी च मैत्रेयी....	२७४
तथाऽङ्गुल्यः कटी कुक्षिः	१८०
तथा जाग्रत्प्रपञ्चोऽपि....	२८९
तथाऽऽत्मज्ञानमात्रेण	२६५
तथाऽऽत्माज्ञानमात्रेण	२६५
तथाऽनेन भवत्येतत्....	३४
तथाऽपाने कटिद्वन्द्वे	२२६
तथा पद्माभिधायां च....	१७५
तथाऽपि कालोऽसत्यत्वात्	८०
तथा पिङ्गलया प्राणः....	१९४
तथाऽपि देवदेवस्य	३१८
तथाऽपि नाहं वक्ष्यामि	३०९
तथाऽपि मुनिशार्दूलाः	१४
तथाऽपि शिवरूपेण	८२
तथाऽपि संग्रहेणाहं	७४
तथा लक्ष्म्यादयो देव्यः	३५
तथा सत्त्वगुणच्छन्नो....	८१
तथा समष्टिभूतानाम्	१०५
तथैव ब्रह्मविच्छ्रेष्ठाः	१०६
तदद्य भगवन्ब्रूहि	२७३
तदनन्तं भवत्येव	६३
तदभेदेन सोऽप्यात्मा....	३१४
तदहं श्रुतवान्	१३६
तदाऽऽद्यं त्रिपुवं प्रोक्तम्	१९३
तदाऽन्त्यं त्रिपुवं प्रोक्तम्	१९३
तदिदं कृपया वक्ष्ये	६७
तदुत्तरायणं प्रोक्तम्	१९८
तदैवैकाम्बुधौ नष्टे	८७
तद्गतो भगवान्ब्रह्मा	१०५
तदुक्तशंपामृतपानशान्त-	३०१
तद्देहं मेरुणा तुल्यं....	१४७
तद्दर्शितभयाविष्टं	४६
तप्तकृच्छ्रं चरेत्तेन	१६४
तप्तताम्रकटाहेषु	१७४
तप्तताम्रजलं तीक्ष्णैः....	१७५
तप्ततैलकटाहेषु	१७३
तमप्यनेकधा विद्धि	२८४
तमसा कालरुद्राख्यः	१३७
तमस्माकं महाभाग	२०
तमेव परमं देवं	२६
तमेव रुद्रमीशानं	२६
तमेव शंकरं साक्षात्....	२६
तमेव सत्यमीशानं	२७
तमेव सर्वमानन्दं	२६
तमेव सर्वलोकेशं	२६
तमोभिभूतचित्तश्च	२९७
तमो मोहो महामोहः....	९४
तपोऽक्षमदत्त्वा तु	१४७
तपोनांशे महाविष्णो....	२६५
तयोः सत्त्वप्रधानस्य....	१७८
तव द्रोहस्त्वदीयानाम्	२९३
तव सामीप्यमाप्नोति	२६९
तस्कराणां नमस्तुभ्यम्	३२६
तस्मात्तज्जपमात्रेण	१७१
तस्मात्पशूनां सर्वेषाम्	२८१
तस्मात्प्रसादसिद्ध्यर्थम्	३१९
तस्मात्सर्वप्रयत्नेन	१२०, १६५,१८४,२०७,२१०
तस्मादज्ञानमूलानि	२२३
तस्मादन्यगता वर्णाः	२२०
तस्मादपगतो मुक्तिः	७०
तस्मादात्मविदः सर्वे	३०५
तस्मादेव मया प्रोक्तः	२८१
तस्माद्दिने दिने पूपम्	१४२
तस्माद्ब्रह्मात्मविज्ञानम्	३०७
तस्माद्भवाद्भुतनयः	१३२-१९८
तस्माद्भवन्तोऽपि पुरोक्तवर्त्मना	३२१
तस्माद्भवन्तोऽप्यमुना	४९

श्लोकाद्यचरणानि	पृष्ठाङ्काः
तस्माद्योगानुगुण्येन	१५७-२०६
तस्माद्विज्ञानतो मुक्तिः	२४३
तस्मान्मत्तः पृथङ्नास्ति	२४१
तस्मान्मायामयं भोगम्	१७१
तस्मिन्भक्त्या नरः स्नात्वा	१२६
तस्मिन्भवति या लज्जा	२०९
तस्मै दत्तं धनं किञ्चित्	४५
तस्य काचित्सुराः शक्तिः	३१४
तस्य गोरक्षणं चाऽपि	३०१
तस्य दक्षिणतीरे श्री-	१२६
तस्य पुण्यं च पापं च	२२७
तस्य पुत्रो भृगुस्तस्मिन्	२७५
तस्य ब्रह्मा हरिश्चापि	१६८
तस्य मुक्तिरयत्नेन	७२
तस्य वाचि सदा वेदाः	१६८
तस्य वेदविदां श्रेष्ठाः	११३
तस्य शक्तिं समाहृत्य	३२
तस्य शिष्यस्तु विप्रेन्द्राः	३२१
तस्य शिष्या महाभागाः	१७
तस्य शुश्रूषणं नित्यं	३००
तस्य शुश्रूषणे नित्यं	३०८
तस्य संसारविच्छेदम्	२८३
तस्य संध्या च संध्यांशः	७७
तस्य सिद्धा परा मुक्तिः	७१
तस्यां स्नात्वाऽर्कवारे यः	१२५
तस्यापि ब्रह्मविच्छ्रेष्ठाः	४७
तस्यामार्द्रादिने स्नाति	१२५
तस्याः पुत्राश्च पौत्राश्च	३०४
तानहं क्रमशो वक्ष्ये	२०८
ताभ्यः रूपात्पादयोः विप्रा-	१०९
तारकं ब्रह्मविज्ञानं	७१
तासां त्रिंशत्कला तासां	७४
तिलकारास्त्रियां जातः	११८
तीर्थानि तोयपूर्णानि	१९५
तीर्थे दाने तपोयज्ञे	१९५
तीर्थेषु श्राद्धकाले वा	१३२
तृतीया ग्रन्थतस्त्रिंशत्	९
तृतीया शाङ्करी विप्राः	९
तेन द्रमिल उत्पन्नः	११७
तेनाधीतं श्रुतं तेन	१४८
तेनैव हेतुनाऽप्यस्य	३०१
तेनैवाभिहितः पश्चात्	१४४
तेभ्योऽधीता श्रुतिः सर्वैः	१७
तेभ्यः स्थूलाम्बरं वायुं	१००
ते मुच्यन्ते हि संसारात्	१४६
तेषां कुटीचकाः श्रेष्ठाः	१६९
तेषां ज्येष्ठतमः पुत्रः	५९
तेषां पुत्राश्च पौत्राश्च	४९
तेषां मध्ये महादेवः	२१
तेषां शिष्याः प्रशिष्याश्च	३९
तेषामध्येतृविद्वेषः	२९४
तेषु प्राणादयः पञ्च	१९०
तैलाभ्यङ्गं तथा पूजां	५८
त्रिकोटिहाख्ये कावेरी	१२९
त्रिपुण्ड्रं धारयेद्भक्त्या	१४८
त्रिपुण्ड्रोद्धूलनं कुर्यात्	१५६
त्रिपुण्ड्रोद्धूलनद्वेषः	२९३
त्रिमूर्तीनां महेशस्य	९८
त्र्यायुषं जमदग्नेः	१४४
त्रिलोचनं चतुर्बाहुम्	२३१
त्रिशतैः षष्टिभिः कल्पैः	७७
त्रिःसप्तकुलमुद्धृत्य	१७१
त्रेताद्वापरतिष्याणां	७६
त्र्यम्बकेण मन्त्रेण	१४८
त्यक्तकर्मकलापस्य	२८
त्वत्पुत्रस्यापि वक्ष्यामि	२२८
त्वद्दर्शनेनैव समस्तरोगतो	३०४
त्वमपि श्रद्धया विद्धि	२६३

श्लोकाद्यचरणानि	पृष्ठाङ्काः
त्वमप्यत्यन्तकल्याणः	२८१
द	
दंष्ट्राभ्यामुग्रहारैनो	८८
दक्षिणायनमित्युक्तम्	१२२
दक्षिणोत्तरपादं तु	२१३
दत्त्वा पुत्रादिभिः सार्धम्	१२२
दत्त्वा भोगानवाप्नोति....	२२९
ददाति धनमन्यद्वा	१२२
ददाति विदुषे वस्त्रम्	१२५
दधानं सर्वतत्त्वाक्षम्	२८३
दन्तमूलात्तथा कण्ठे	२२६
दर्शनात्स्पर्शनात्तस्य	१५९
दस्योर्जातो मुनिश्रेष्ठाः	११८
दारिद्र्यं सकलं त्यक्त्वा	१६८
दिने दिने मुनेऽब्दान्ते	३१२
दिव्यैर्द्वादशसाहस्रैः	७६
दीर्घबाहुर्विशालाक्षः	३१०
दुर्लभं प्राप्य मानुष्यम्	३०५
दुश्चारिण्यः स्त्रियश्चापि	१७४
दुर्वृत्तैरपि संसर्गः	२२४
दुर्वृत्तो वा सुवृत्तो वा....	१५२-२४३
दूरे दृष्ट्वा नमस्कृत्वा	४७
दृष्ट्वा तं ब्रह्मविन्मुख्याः	३९
दृष्ट्वा दभ्रसभां दूरे	४६
दृष्ट्वा दभ्रसभामध्ये	३२१
दृष्ट्वा दूरे स्वपुत्रेण	३००
दृष्ट्वा प्रदक्षिणीकृत्य	२७५
दृष्ट्वा प्रसादेन महत्तरेण ते	३२३
दृष्ट्वा यथार्हं संपूज्य	७
दृष्ट्वा विश्वेश्वरं देवम्	१२१
दृष्ट्वा विस्मयमापन्ना	८८
दृष्ट्वोत्थापातिसंभ्रान्ताः	२५०
देवतां महतीमन्याम्	१९६
देवतानामहं मुख्यः	३१६
देवतीर्थमिति ख्यातम्	११०
देवदेवाय देवाय	१८५
देवदेवोऽपि संतुष्टः	१२०
देवदेवो महादेवः	१८-१२७
	१२८-१११
देवसर्ग इति ख्यातः....	९५
देवाश्चर्षीन्पितृन्ज्ञात्वा	१४३
देवाश्च ब्रह्मविज्ञानम्....	११७
देवी पुनः प्राह गुहस्य	१३१
देवोऽपि देवीमालोक्य	१३५
देव्या अङ्के समासीनः	१३५
देहाद्यात्ममतिं विद्वान्	२२७
देहमध्ये शिखिस्थानम्	१८६
देहश्चोत्सिप्यते तेन	२१७
दोषसंभावनाऽस्त्येव	२७८
दौष्यन्त्यां ब्राह्मणाज्जातः	११४
द्युतक्रीडादिभिस्तेषाम्	१७५
द्वादशाब्दानि संततः	१६१
द्विजोत्तमायां चण्डालात्	११७
द्विजोत्तमायां दौष्यन्तात्	११६
द्वितीयं नारसिंहाख्यं....	८
द्वितीया संहिता वक्ष्ये	१०
द्वितीयो ज्ञानयोगाख्यः	१०
द्विरावृत्य पुनः स्नात्वा	१४७
द्विवारं वा क्षमोऽश्नीयात्	१४७
द्विसप्ततिसहस्राणि	१८६
द्वैतवस्तुविनाशे च	२६५
ध	
धनंजयस्य शोकादि....	१९१
धनं धान्यं च वस्त्रं च	३२४
धर्मरूपवृषोपेतम्	२८३
धर्मस्य दत्ता दक्षेण	१०९
धर्माधर्मवशात्पुंसाम्	१८२
धार्मधर्मेश्वरास्तित्वे	२९४

श्लोकाद्यचरणानि	पृष्ठाङ्काः	श्लोकाद्यचरणानि	पृष्ठाङ्काः
धर्मार्थमात्मशुद्ध्यर्थम्	२१०	नमस्ते सत्यरूपाय	३६
धान्यचोरो भवेदाखुः	१७२	नमस्ते सर्वलोकानां	३५
धारयेत्परया भक्त्या	२००	नमस्ते सुखरूपाय	३६
धारयेत्पुरितं विद्वान्	२१६	नमस्ते सोमरूपाय	३६
धारयेद्बुद्धिद्धर्मानित्यम्	२२९	नमस्ते स्पर्शरूपाय	३६
ध्यात्वा हृत्पङ्कजे भक्त्या	१३२	नमामि सत्यविज्ञानम्	१८५
न		न मांसचक्षुषा निष्ठा....	२९१
न कर्ता नैव भोक्ता च....	२९०	नमो दिग्वाससे तुभ्यम्	१८५
नकारं च मकारं च	२२६	नमो नक्षत्ररूपाय	९०
नत्वा परापरविभागविहीनबोधः	२८२	नमो नमो नमस्तुभ्यम्	१८५
न दृष्टा न श्रुता विष्णो	२५७	नमो नमः कारणकारणाय ते....	१८५
न देहेन्द्रियबुद्ध्यादिः	२३०	नमो निचेरवे तुभ्यं	३२६
न देहो नेन्द्रियं प्राणः	२९०	नमो भक्तभवच्छेद-	१४०
न बुद्धिभेदं जनयेत्	२०२	नमो मौञ्जाय शुभ्राय	१४०
नमस्तुभ्यं वराहाय	९०	नमोन्तं शिवमन्त्रं वा....	२१६
नमस्ते अस्तु धन्वने	३२४	नमो व्यासाय गुरवे....	३२७
नमस्ते घ्राणरूपाय	३७	नमोऽस्तु नीलग्रीवाय	३२५
नमस्ते चित्तरूपाय	३७	नमोऽस्तु हराय देवाय	१३९
नमस्ते दृष्टिरूपाय	३७	नमः कृष्णाय सर्वज्ञ-	९०
नमस्ते देवदेवेश	३५	नमः पराय रुद्राय	१४०
नमस्ते देहरूपाय	३७	नमः पर्वतराजेन्द्र-	१४०
नमस्ते पद्मनाभाय	९०	नमः प्रद्युम्नरूपाय	९०
नमस्ते पाणिरूपाय	३७	नमः शिवाय साम्बाय	३२६
नमस्ते ब्रह्मरूपाय	३६	नमः शिवाय सोमाय....	१८४
नमस्ते भूमिरूपाय	३६	नमः शिवायाद्भुतविग्रहाय ते	१४१
नमस्ते मानरूपाय	३७	नमः संसारतप्तानां	९०
नमस्ते मितिरूपाय	३७	नमः सोमाय रुद्राय....	१८
नमस्ते मन्त्रिणे साक्षात्	३२५	नमः स्वयंभुवे तुभ्यं....	८९
नमस्ते रसरूपाय	३६	नरो मुक्तिमवाप्नोति	२९९
नमस्ते लिङ्गरूपाय	३७	न रसं न च गन्धाख्यम्	२२५
नमस्ते विश्वनाथाय	३५	नर्तनं द्रष्टुमिच्छामः....	३१८
नमस्ते वेदवेदान्तैः	३५	नवधा भेदितोऽथर्व-....	१६
नमस्ते व्यक्तरूपाय	३६	न विधिर्न निषेधश्च	२९०
नमस्ते श्रोत्ररूपाय	३७	नश्यन्त्येव न संदेहः	२६५

श्लोकाद्यचरणानि	पृष्ठाङ्काः
न सिध्यत्येव सुश्रोणि	२७९
नष्टे पापे विशुद्धं स्यात्	२२२
न स्वभावाज्जगज्जन्म....	१११
न हि स्वतन्त्रास्ते तेन	२७९
नागः कूर्मश्च कृकरः	१९०
नागादिवायवः पञ्च	१९१
नाडीपुञ्जं सदासारम्....	१२६
नाडीभ्यां वायुमाकृष्य	२२६
नाऽऽत्मनो बोधरूपस्य	२८७
नानापक्षसमाकीर्णे	१३३
नानायोनिसहस्राणि	१८१
नानावल्लीसमाकीर्णे	१३३
नानासिद्धसमाकीर्णे	१३३
नाभिकन्दात्समाकृष्य	२२६
नाभिकन्दे प्रविष्टाय	१४१
नाम्ना श्वेतनदीत्युक्ता....	६३
नारदो मुनिरत्रैव	२७४
नाहं गन्धो न रूपं च....	२३९
नाहं देहो न च प्राणः	२३९
नाहं पृथ्वी न सलिलम्	२३९
नास्ति ज्ञानात्परं किंचित्	२२३
नित्यं द्वादशसाहस्रम्....	२७१
नित्यं नैमित्तिकं कर्म....	१४५
नित्यं यस्यां महादेवः....	१२३
नित्यशुद्धाय बुद्धाय	८२
नित्यश्राद्धं तथा दानम्	१४७
निद्राऽपि नामूत्पूरुषोत्तमास्याः.	२०३
निधाय पात्रे शुद्धे तत्	२४
निपीड्य सीवनीं सूक्ष्माम्	२१४
निमीलनादि कूर्मस्य....	१९१
निमेषं वा तदर्धं वा	२०४
निरपेक्षं मुनिं शान्तम्....	२४४
निरयाग्निषु पच्यन्ते	१७५
निरीक्ष्य श्रद्धया विप्राः	१२४
निरुद्धवायुना दीप्तः	२२०
निर्गतिर्वरुणो वायुः....	१८५
निर्वातदीपवत्तस्मिन्....	२१४
निवृत्तः स्वप्नवत्सोऽयम्	२६२
निशम्य वेदार्थमशेषमच्युतः....	१०७
निहत्य तारकं विष्णो....	२७४
नीलकण्ठं विरूपाक्षं	१२४
नीलकण्ठो निराधारो	२५
नीलकण्ठो विरूपाक्षः....	४९
नीलग्रीवं चिरं स्मृत्वा....	१३५
नीवारशूकवद्रूपम्	२३४
नृणां विशुद्धचित्तानाम्	२६०
नृपाणां ब्राह्मणाज्जातः	११४
नेत्ररोगा विनश्यन्ति....	२१९
नैतावताऽलं विप्रेन्द्र....	१७३
न्यायार्जितं धनं चान्नम्	२०८
प	
पच्यन्ते नरके तीव्रे	१७४
पञ्चभूतेषु जातेषु	१०५
पञ्चयोजनविस्तीर्णे	७२
पञ्चरात्रादयो मार्गाः....	२८०
पञ्चाक्षरं परममन्त्रमशेषवेद-....	३११
पञ्चीकृतानि भूतानि	१०३
पण्डितः करुणः कालः	१३४
पतितो भूतले विष्णो....	२९८
पतिर्देवो हरो हर्ता	२५३
पद्मपत्रं यथा तोयैः	२४३
पद्मपुष्पदलाभोष्ठम्	२३७
पद्मचक्षुः परमेश्वरं पशुपतिं	३१३
पयः काको भवेन्मांसम्	१७२
पयः पिबेच्छुक्लपक्षे	१९२
परतत्त्वं विजानाति	२८६
परमात्मानमानन्दम्	२३४
परमात्मा परः पारः	२५२

श्लोकाद्यचरणानि	पृष्ठाङ्काः
परस्त्रीदर्शनश्रद्धा …. ….	२९५
परस्परोपजीव्याः स्युः ….	८२
परहंसादपि श्रेयान् …. ….	१६९
परितः कन्दपार्श्वेषु …. ….	१८८
पर्यवस्यन्ति विप्रेन्द्राः ….	८३
पर्वण्याराध्य तस्यैव …. ….	२७४
पवित्रः परमः पङ्गुः …. ….	२४८
पशुपतिताण्डवदर्शनात्सुराः ….	३१२
पशूनां पतये तुभ्यम् …. ….	३२५
पश्चात्पादद्वयं तद्वत् …. ….	२२६
पश्चादनशनो भूत्वा …. ….	१६१
पश्चाद्गृही यथाशास्त्रम् ….	१६०
पश्चाद्विरेचयेत्प्राणम् …. ….	२०१
पश्यञ्शृण्वन्स्पृशञ्जिघ्रन् ….	२४३
पश्वादिः स तु विज्ञेयः…. ….	९५
पाकयज्ञः पिता तस्य…. ….	२९८
पाकयज्ञः पिता पुत्रं …. ….	३००
पादप्रक्षालनाद्यैश्च …. ….	२५०
पादे चाऽऽस्ये तथा पार्श्वे ….	१७४
पापनाशः पवित्रश्च …. ….	११०
पापिष्ठानामपि श्रद्धा …. ….	२७२
पारमार्थिकतादात्म्य- ….	२६१
पाराशरं ततः प्रोक्तं …. ….	९
पार्श्वपादौ च पाणिभ्याम् ….	२१३
पिङ्गलायां रविस्तद्वत् ….	१९२
पितरस्तस्य परात्मविद्यया ….	३०२
पितरस्तस्य मूर्खस्य …. ….	२९८
पिता तस्य महाधीमान् ….	६३
पितृद्रोहश्च शुश्रूषा …. ….	२९४
पीत्वा यथार्हं संपूज्य …. ….	३२२
पुण्डरीकपुरे रुद्रः …. ….	११८
पुण्डरीकपुरमप्यतिप्रियं ….	३१७
पुण्डरीकपुरमपि शंकरः ….	३०७
पुण्डरीकपुरमापुरास्तिकाः ….	३११
पुण्डरीकसमासीना …. ….	२७०
पुण्यक्षेत्रे महावीर्ये …. ….	४६
पुण्यैर्देवत्वमाप्नोति …. ….	१७७
पुत्रमित्रगृहक्षेत्र- …. ….	२९५
पुत्रस्तृतीयो वैश्यस्य…. ….	६०
पुत्रस्नेहेन संतप्तः …. ….	६०
पुत्रार्थी लभते पुत्रम्…. ….	१९८
पुनराचमनं दत्त्वा …. ….	४३
पुनराचमनं दत्त्वा प्रतिष्ठाप्या-	४२
पुनर्देवो महादेवः …. ….	३८३
पुनर्देहान्तरं गत्वा …. ….	१०२
पुनर्द्विधा भवेत्सारः …. ….	१७७
पुनर्नित्यं महाभक्त्या…. ….	३१९
पुनर्विरेचयेद्धीमान् …. ….	२०१
पुनश्च दृष्ट्वा देवेशम् …. ….	३२०
पुनश्च सत्त्वसंयुक्तं …. ….	१०१
पुनश्चिन्तयतस्तस्य …. ….	९५
पुनश्चैवं त्रिभिः कुर्यात्…. ….	२१६
पुनस्तज्ज्ञाननिष्पत्तिः ….	२२०
पुनस्तस्य च शुश्रूषां…. ….	३०१
पुनः काष्ठं तृणं तोयं …. ….	३०१
पुनः पिङ्गलयाऽऽपूर्य…. ….	२१६
पुनः शक्तीश्वरं देवं …. ….	३००
पुनः समस्तमुत्सृज्य …. ….	५६
पुनः साक्षाच्छिवज्ञान- ….	२४
पुनस्तदाज्ञया विप्रा …. ….	१०१
पुनः सर्वे मुनिश्रेष्ठाः …. ….	३२२
पुनः स्नाप्य महादेवं …. ….	४२
पुरा कश्चिद्द्विजश्रेष्ठः….	२८२-२९७
पुरा कश्चिद्द्विजा वैश्यः ….	५९
पुरा कोलाहलो नाम्ना ….	२७२
पुराणानां प्रवक्तारं …. ….	१७
पुराणैर्दशभिर्विप्राः …. ….	८४
पुरा देवी जगन्माता…. ….	६७

श्लोकाद्यचरणानि	पृष्ठाङ्काः
पुराऽपि नास्ति संसार-	१०६
पुरा महापापबलात्पुरातनात्	१०२
पुरा रावणपुत्रस्तु	१२८
पुरा विष्णुर्जगन्नाथः	३१
पुरा सरस्वती देवी	२७७
पुरा सर्वे मुनिश्रेष्ठाः	११३
पुरा हिमवतः पार्श्वे	११०
पुरीषमूत्रे विसृजेत्	१७८
पुरुषाय पुराणाय	८८
पुलस्त्यं पुलहं ध्यानात्	१००
पुष्पवृष्टिरभवन्महत्तरा	३२३
पूजयध्वं महादेवम्	३१०
पूजया मुक्तिमाप्नोति	४५
पूजयामास धर्मज्ञः	६३
पूजयामास धर्मात्मा	६३
पूजयामास पुष्पेण	६४
पूजयामास लोकानाम्	१२८
पूजया शिवभक्तानां	५९-६४
पूजया सदृशं पुण्यं	४५
पूजां पञ्चाक्षरेणैव	३१९
पूजा देवालयं दृष्ट्वा	४४
पूजा याऽप्यन्तरा साऽपि	५४
पूजाविधिर्मया शक्रेः	५०
पूजा शक्रेः परायास्तु	५१
पूजिता देवताः सर्वाः	४९
पूरितं धारयेत्पश्चात्	२१९
पूर्वं पूर्वं प्रकुर्वीत	२१७
पूर्वजन्मार्जितात्पुण्यात्	३१६
पूर्वसर्गोत्थविध्वस्ता	५१
पृथा दिग्देवता प्रोक्ता	१९१
पृथा च वारुणी चैव	१८७
पृथा याम्याक्षिपर्यन्तम्	१८९
पृथायाश्च सरस्वत्याः	१८९
पैतृष्वसेयीगमने	१६३
पैलः कपिलसंज्ञश्च	११०
प्रक्षालयेदुदं शिश्नम्	१४७
प्रक्षाल्य चरणौ हस्तौ	१४९
प्रक्षीणाशेषपापस्य	१४८,२३६
प्रणमन्ति महाभक्त्या	१२६
प्रणम्य दण्डवत्तस्मै	२७६
प्रणम्य दण्डवद्भक्त्या	६७,१२३,२६३
प्रणम्य दण्डवद्भूमौ	२५०,२७४
प्रणम्य दण्डवद्विप्रं	४६,६०
प्रणम्य परया भक्त्या	६७,११०,२७३
प्रणम्य बहुशः श्रीमान्	२९२
प्रणम्य सूतमव्यग्रं	१७
प्रणवं परमात्मानम्	१६४
प्रणवाद्यास्त्रयो वेदाः	१५८
प्रणवेन समायुक्ताम्	२१६
प्रणवेनाग्निपुक्तेन	२२०
प्रतिपाद्यो महादेवः	८४
प्रतिबद्धं परिज्ञानं	६९
प्रतिबन्धविनिर्मुक्ता	२५८
प्रतिभासो निवर्तेत	२६२
प्रतिष्ठाप्य जलेनास्याः	१२४
प्रत्याहारः समाख्यातः	२२७
प्रत्याहारः समाख्यातः सं-	२२७
प्रत्याहारो भवत्येष	२२५
प्रत्याहारोऽपायरपुक्तः	२२६,२२७
प्रथमाय समस्तस्य	८९
प्रथमायां पवित्रायाम्	१६८
प्रदक्षिणत्रयं कृत्वा	१२८,१३०,२५४
प्रदत्त्वा मुष्टिमात्रं वा	२९९
प्रदत्त्वा शिवभक्तानां	६३
प्रदर्शयन्नटेश्वरः समस्तदेवसंनिधौ	३१२
प्रपन्नस्य परमं भावं	३८
प्रपञ्चस्य प्रतीतत्वात्	२६२
प्रबुद्धाय नमस्तुभ्यम्	३२३

श्लोकाद्यचरणानि	पृष्ठाङ्काः	श्लोकाद्यचरणानि	पृष्ठाङ्काः
प्रमत्तः शंकरादन्यं	२५४	प्राप्य पूर्वोक्तमार्गेण	४८
प्रमादाद्ब्राह्मणं हत्वा	१२६	प्राप्य मामद्वयं ज्ञानम्	२६९
प्रयागाख्यं महातीर्थम्	१२१	प्राप्य साक्षान्महाविष्णुः	२९१
प्रलम्बितजटामध्यम्	२८२	प्राप्यैतच्छ्रद्धया स्थानं	६३
प्रव्रजन्तं द्विजं दृष्ट्वा	१९९	प्रार्थयामासुरीशानम्	१२५
प्रव्रजेत्परमे हंसे	१४५	प्राह गम्भीरया वाचा	२८
प्रसन्नवदना दिव्या	२७७	प्राह सर्वामरेशानो	६७
प्रसादयित्वा सद्वेश्य—	६१	प्रियं यत्तन्महाप्राज्ञाः	२०८
प्रसादहीनाः पापिष्ठाः	८३	प्रोवाचाशोभनाः सख्ये	९९
प्रसादाच्छिवभक्तानां	६४	**ब**	
प्रसादात्तस्य सर्वज्ञं	३००	बलादाहरणं तेषाम्	२२५
प्रसादादस्य देवस्य	८०	बहवो देवदेवस्य	३२०
प्रसादादेव तस्यैव	२७४	बहवो ब्रह्मविद्वांसं	३०४
प्रसादादेव रुद्रस्य	२५०	बहवो वेदविच्छ्रेष्ठाः	४७
प्रसादादेव वेदान्त—	२७२	बहिस्तीर्थात्परं तीर्थम्	१९५
प्रसादाभिमुखो भूत्वा	२९	बहुधा श्रूयते मुक्तिः	२५५
प्रसादेन महेशस्य	३२०	बहुनाऽत्र किमुक्तेन	६४
प्रसादेन विना लोकाः	१३८	बहुनोक्तेन किं सर्वम्	२४५
प्रस्वेदजनको यस्तु	२१७	बहूदकश्च संन्यस्य	१५५
प्रहस्य किंचिद्भगवान्	२५४	बहूदकानां हंसानाम्	१५७
प्राणसंयमनेनैव	२१७	बहूनां जन्मनामन्ते	३०६
प्राणायामपराणां तु	१४०	बाह्यं कर्म महाविष्णो	२७१
प्राणायामस्तथा विप्र	२०२	बाह्यप्राणं समाकृष्य	२१८
प्राणायामेन चित्तं तु	२१७	बाह्येन कर्मणा मुक्तिः	२७१
प्राणायामैकनिष्ठस्य	२१८	बुद्धिपूर्वकृतैर्मर्त्यैः	१३१
प्राणायामैर्विकासते	२३३	बुबोध पुत्रं ब्रह्माणं	९८
प्राणायामो विकल्पेन	२१६	बृहस्पतिश्च मुनयः	२५४
प्राणिनां कर्मपाकेन	१११	बोधयामास सर्वज्ञः	३३
प्राणिसंचारमार्गस्य	२९४	ब्रह्मचर्याश्रमस्थानाम्	१५९
प्राणे बाह्यानिलं तद्वत्	२२८	ब्रह्मचारी गृहस्थश्च	४३
प्राधान्येन विराडात्मा	१०७	ब्रह्मचारी गृहस्थस्य	२८६
प्राप्तवानादरेणैव	७२	ब्रह्मचारी श्रियं गत्वा	१६३
प्राप्तवानाशु भारत्या	७२	ब्रह्मणश्च तथा विष्णोः	७७
प्राप्तवानेतदत्यन्तं	४६	ब्रह्मणां यतये तुभ्यं	८८

श्लोकाद्यचरणानि	पृष्ठाङ्काः
ब्रह्मणोऽन्ये मुनिश्रेष्ठाः	७७
ब्रह्मणो मानसाः पुत्राः	९७
ब्रह्मणो मूर्तयोऽनन्ताः	८१
ब्रह्मणो विग्रहादेव	१०२
ब्रह्मणः परमां मूर्तिम्....	२६९
ब्रह्मद्रोहस्तदीयानाम्	२९३
ब्रह्मनाडीति सा प्रोक्ता	१८७
ब्रह्मभावे मनश्चारम्	२०५
ब्रह्मरन्ध्रे गते वायौ	२२०
ब्रह्मलोकमवाप्नोति	१२८-१६६-१६७
ब्रह्मवर्चसकामस्तु	१७०
ब्रह्मविष्णुमहादेवैः	८४-२६७
ब्रह्मविष्णुमहेशानैः	२३५
ब्रह्मविष्ण्वादिभिर्नित्यं	६१-१२२
ब्रह्मविष्ण्वादिभिः सार्धम्	१२६
ब्रह्महत्यादिभिः पापैः	१३१-२१७
ब्रह्मसामीप्यरूपाश्च	२६०
ब्रह्मसारूप्यरूपाश्च	२५९
ब्रह्मसालोक्यरूपाश्च	२६०
ब्रह्महा मद्यपः स्तेनः....	१६०
ब्रह्माणं मुनयः पूर्वं	१५
ब्रह्माणं विष्णुमीशानम्	२०८
ब्रह्मादिकार्यरूपाणि	२२९
ब्रह्माद्याः स्थावरान्ताश्च	२७८
ब्रह्मा सर्वजगत्कर्ता	१५
ब्राह्मं पुराणं प्रथमं	७
ब्राह्मणस्य धनं क्षेत्रम्	१७२
ब्राह्मणानां कुलं हत्वा	४५
ब्राह्मणा ब्राह्मणस्त्रीभिः	११३
ब्राह्मणाय विनीताय	१६७
ब्राह्मणार्थे गवार्थे वा	१६१
ब्राह्मणेभ्योऽथ विद्वांसः	१६९
ब्राह्मणो वाऽथ शूद्रो वा	१२५
ब्राह्मण्यं प्राप्य लोकेऽस्मिन्....	१८३
ब्राह्मण्यां यो निषादेन	११६
ब्राह्मण्यां यो मुनिश्रेष्ठाः	११६
ब्राह्ममेकमहाविद्याः	७७
भ	
भक्तिगम्याय भक्तानां	१८
भक्त्या पूज्य महेश्वरालयमलं	३११
भक्त्या प्रदक्षिणीकृत्य	३१९
भगंदरं च नष्टं स्यात्	२२१
भगवंस्तीर्थमाहात्म्यम्	१२०
भगवन्कः सुरैः सर्वैः	३१
भगवच्छिवभक्तस्य	५८
भगवञ्छ्रोतुमिच्छामः....	६५
भगवन्देवदेवस्य	४०
भगवन्देव मत्पूजाम्	१२७
भगवन्विष्णुना तोयात्	८६
भगवन्सर्वशास्त्रार्थ-	५०
भगवन्सर्वशास्त्रार्थ-	११२
भगवान्देवकीसूनुः	१३२
भगवान्भग्नपापश्च	२४८
भजेदन्यतमं स्थानं	७२
भद्रं भद्रं महाविष्णो....	२५५
भद्रं मुक्तासनं चैव	२१२
भवत परमतत्त्वप्राप्त्युपायो	३२१
भवता सर्वमाख्यातम्....	३१८
भवत्पूर्वं चरेद्भैक्ष्यम्	१४५
भवन्ति विष्णो भोगार्थम्	२५९
भवन्तोऽपि द्विजा एवम्	२९२
भवन्तोऽपि महादेव	३९
भवन्तोऽपि महाप्राज्ञा	२४५
भवन्तोऽपि मुनिश्रेष्ठाः	१११
भवन्तोऽपि शिवज्ञान-	२९७
भवेद्रक्तं महाप्राज्ञ	१७९
भस्माधारधरः श्रीमान्	३१०
भस्मोद्धूलितसर्वाङ्गम्....	३१३

श्लोकाद्यचरणानि	पृष्ठाङ्काः
भावतीर्थं परं तीर्थम्	१९५
भिक्षामाहृत्य विप्रेभ्यः	१४५
भिक्षाहारो यथाकामम्	१४३
भिद्यते हृदयग्रन्थिः	१८४
भीतो जन्मविनाशाभ्याम्	२८२
भुक्ता पुरा तेन महानुभाव-	३०२
भुक्त्यर्थं च विमुक्त्यर्थं	३१
भुक्त्वा भूमौ महाप्राज्ञः	२६९
भुक्त्वा भोगान्पुनर्ज्ञानम्	२६९
भुङ्क्ते तस्य महाविष्णो	७१
भुवनानि च देवाश्च	१३८
भूतमात्रतया दग्धः	२३९
भूतेषु संस्थितात्ज्ञान-	१०५
भूलोके जायते पुण्यम्	१७१
भोगकामस्तु शशिनम्	१७०
भ्रातृभार्याभिगमने	१६३
भ्रुवोर्घ्राणस्य यः संधिः	१९४
भ्रुवोर्मध्ये ललाटे च	२२६
म	
मणिमुक्ता नदी दिव्या	१२५
मत्वाऽऽराध्य पुनः सर्वान्	२८२
मदन्ये त्वात्मविज्ञान-	२८०
मद्भक्तानां विशुद्धानाम्	२८१
मनुष्याणां यथा तद्व-	७६
मनोरमं मठं कृत्वा	६२
मनोरमे शुचौ देशे	१९९
मन्त्रौषधिबलैर्यद्वत्	२४३
मन्मायाशक्तिसंक्लृप्तं	२२
मम ज्ञानं च वेदान्त-	२८
मम ज्ञानप्रदानीति	२७२
मम शक्तिविलासोऽयं	३२
मया च मम देव्या च	२७६
मयि संस्काररूपेण	२७३
मय्येव संस्थितं नष्टं	२८

श्लोकाद्यचरणानि	पृष्ठाङ्काः
मरीचिं च स्वनेत्राभ्यां	१००
मल्लात्तु पिच्छलस्तेन	११७
महदुःखमवाप्नोति	१८१
महर्षिर्भूतपालोऽग्निः	२५३
महाकायो महाग्रीवः	१३४
महाघोरं तपश्चक्रे	९८
महाघोराणि पापानि	४६
महात्मनो ज्ञानवतः प्रदर्शनात्	२४४
महादेवं विजानाति	२८७
महादेवाज्ञया विप्राः	९६
महाधनपतिर्भूत्वा	६०
महानिधिः प्राप्य विहाय तं वृथा	२४४
महापातकसंघाश्च	१६४
महापातकिनां नृणाम्	१६२
महाप्राज्ञो महाधीमान्	२४८
महोत्सवविनोदेन	३२४
मातरं पितरं ज्येष्ठं	२७४
मातरं पितरं वृद्धम्	१४४
मातृका च त्रिधा स्थूला	५२
मातृष्वसारमारुह्य	१६२
मातृसंरक्षणाभावः	२९४
माधूकरमथैकान्नम्	१५७
मामवाप्य परिज्ञानम्	२६९
मामवाप्य शिवज्ञानम्	२७०
मामेवं वेदवाक्येभ्यो	२३
मामृते साम्बमीशानम्	२८०
मामेव मोचकं प्राह	२७८
माया च प्रलये काले	७८
मायापाशेन बध्नामि	२७८
मासमात्रं त्रिसंध्यायाम्	२१९
मासमात्राद्विनश्यन्ति	१६४
मुकुन्दो मोचकश्चैव	११०
मुकुन्दो मोचको मुख्यः	२४९
मुक्तिं मुक्तेरुपायं च	२५०

श्लोकाद्यचरणानि	पृष्ठाङ्काः
मुक्तिं मुक्तेरुपायं च	.... २५४
मुक्तोऽभवत्तस्य पिताऽपि विष्णो	१०२
मुक्त्युपायो मया प्रोक्तः	.... २७६
मुख्याधिकारिणां नृणां	.... ६९
मुच्यते ब्रह्महत्यायाः....	.... १७०
मुच्यते स्तेयदोषेण	.... १६२
मुनयश्च पुनर्विप्राः	.... १११
मुनयो देवदेवस्य	.... ६४
मुनीश्वरा महेश्वरः समस्त-	.... ११२
मृते न दहनं कार्यं	.... १५९
मृत्पात्रं कांस्यपात्रं वा	.... १५६
मेढ्रोपरि विनिक्षिप्य	.... २१४
मेढ्राद्द्वेदेहको जातः	.... ११७
मैत्रायणश्रुतिस्नेही	.... २४९
मोचकप्रदमन्यच्च	.... २५०
मोहिता मायया शंभोः....	.... ३२
य	
यं यं कामयते लोकम्	.... १६९
यं विशिष्टा जनाः शान्ताः	.... २४७
य इदं तीर्थमाहात्म्यम्	.... १३१
य इदं पठते नित्यम्	१४१,१२८
य इदं शृणुयान्नित्यम्	.... १३१
य इमं ज्ञानयोगाख्यम्	.... २४६
य एवंभूतमात्मानम्	.... १८३
यक्षस्य जज्ञिरे पुत्राः	.... १०८
यज्ञैर्देवत्वमाप्नोति	.... २२३
यतिसंरक्षणं कुर्यात्	.... १४७
यतिहस्ते जलं चाद्यम्	.... १७४
यतो वाचो निवर्तन्ते	.... १८४
यत्स्वच्छौचं भवेद्ब्राह्मम्....	.... २०६
यत्र पर्वाणि देवेशम्	.... २९२
यत्र पुण्येषु कालेषु	.... २९९
यत्र पूज्योऽभवत्सूतः	.... २९९
यत्र वाचस्पतिर्देवम्	.... २९९
यत्र शचीश्वरं पूज्य....	.... २९९
यत्र शचीश्वरं भक्त्या	.... २९९
यत्र संवत्सरं भक्त्या....	.... ७१
यत्र सर्वमहापाप-	.... १००
यत्र साक्षान्महायोगी....	.... १००
यत्र सुप्ता जना नित्यम्	.... २९१
यत्त्वदुष्टेन्द्रियैर्दृष्टम्	.... २०४
यथाऽऽकाशो घटाकाशः	.... २१९
यथाऽऽन्तरोपचारेण	.... २७१
यथा फेनतरङ्गादि	.... २४१
यथा राजा जनैः सर्वैः	.... २४४
यथा वह्निर्महादीप्तः	.... २४१
यथाशक्तिधनं दत्त्वा	....१२१-१२५
यथाशक्ति धनं धान्यम्	.... ११९
यदा चर्मवदाकाशम्	.... १०९
यदा जन्मजरादुःख-	.... २४२
यदा पश्यति चाऽऽत्मानम्....	२४२
यदा भूतपृथग्भावम्....	.... २४२
यदा मनसि चैतन्यम्	.... २४२
यदा वैराग्यमुत्पन्नम्....	.... १५३
यदा सर्वाणि भूतानि	.... २४२
यदा सर्वे प्रमुच्यन्ते	.... २४२
यदि जीवः पराद्भिन्नः	.... २१८
यद्यात्मा मलिनः कर्ता	.... १८३
यमादिसहितः शुद्धः ...	.... १५०
यमाद्यष्टाङ्गसंयुक्तः	.... १९९
यशास्त्वन्या मुनिश्रेष्ठ	.... १९१
यश्चतुर्वेदविद्विप्रः	.... १३
यस्मिन्देहे इदं ज्ञानम्	.... १०९
यस्मिन्ब्रह्मादयो देवाः	.... १२९
यस्य गेहं समुद्दिश्य....	.... २४४
यस्य देवे परा भक्तिः	....२४५-२९२
यस्य प्रसादलेशस्य	.... २४७
यस्य प्रसादलेशेन	.... १८५

श्लोकाद्यचरणानि	पृष्ठाङ्काः	श्लोकाद्यचरणानि	पृष्ठाङ्काः
यस्य मायामयं सर्वम्	२४७	योगिभ्यश्च तथाऽन्येभ्यो	४७
यस्य मुक्तिरभिव्यक्ता	२६१	योऽतीत्य स्वाश्रमान्वर्णान्	२८९
यस्य लिङ्गार्चनेनैव	२४७	यो ददाति धनं भक्त्या	१२८
यस्य वर्णाश्रमाचारः	२२९	यो दद्याद्वैदिकीं विद्याम्	१६६
यस्य विघ्नेश्वरः श्रीमान्	२४७	योऽनिष्टं ब्रह्मनिष्ठस्य	३०४
यस्य शक्तिरुमादेवी	२४७	यो भुङ्क्ते तस्य संसारात्	६३
यस्य स्वभावभूतेयम्	२६१	यो वा को वा महादेवं	७१
यस्यानुभवपर्यन्ता	२४४	यो हि स्थापयितुं शक्तः	२४५
यस्यापरोक्षविज्ञान-	११९	यः पठेच्छृणुयाद्वाऽपि	३२७
यस्याऽऽश्रमे यतिर्नित्यम्	१५९	यः पशुस्तत्पशुत्वं च	२११
यस्यास्तीरे महादेवः	१२३	यः पुमान्देवदेवास्याम्	१२४
यस्यां द्विजोत्तमाः स्नात्वा	१२४	यः पुमान्देवदेवेशं	२६७
यस्यां वागीश्वरी देवी	१२२	यः पुमाञ्शतरुद्रीयम्	२७१
यस्यैवं परमात्माऽयम्	२४१	यः पुमाञ्श्रद्धया नित्यम्	२६८
यां यां मूर्तिं समाश्रित्य	८३	यः शरीरेन्द्रियादिभ्यः	२८६
याज्ञवल्क्यो मुनिस्तत्र	२७४	यः शृण्वन्देवतापूजाम्	१३२
यात्रार्थमर्जयेदर्थम्	१४७	यः श्रद्धया युतो नित्यम्	१६४,१७०
यावज्ज्ञानोदयं तावत्	१६४	यः समस्तस्य लोकस्य	२४७
यावदेतानि संपश्येत्	२०१	यः स्थापयितुमुद्युक्तः	२४६
यावद्वा शक्यते तावत्	२१५	यः स्नाति फाल्गुने मासि	१२९
यावन्मात्रं मनःशुद्धिः	१४७	यः स्नाति वेदविच्छ्रेष्ठाः	१२९
यावानर्थ उदपाने	३०५	यः स्नात्वाऽत्र व्यतीपाते	१२९
या वेदबाह्याः स्मृतयः	२०९	यः स्वविद्याभिमानेन	२४६
या सा प्रोक्ता धृतिः श्रेष्ठा	२०६	**र**	
युगानामेकसप्तत्या	७७	रक्ष रक्ष महादेव	३८
युष्माकं परमकृपाबलेन विप्राः	१३१	रजोगुणेन संछन्नो	८१
युष्माकं संग्रहेणैव	११८	रजोगुणं समास्थाय	१३७
ये द्विषन्ति महात्मानम्	२४३	राक्षसेशवधोत्पन्नाम्	१३०
येन केन प्रकारेण	५८-१६८-२१४	रागाद्यपेतं हृदयम्	२०९
येषां प्रसादो देवस्य	३१९	रागाद्यसंभवे प्राज्ञ	२२३
येषामस्ति परिज्ञानं	६९	राज्यकामो लभेद्राज्यम्	२४६
योगपट्टं बहिर्वस्त्रम्	१५५-१५६	रुद्रमूर्तिषु सर्वासु	८३
योगाभ्यासपरो भूत्वा	१५२	रुद्र यत्ते मुखं तेन	२८३
योगाय योगगम्याय	९०	रुद्रसामीप्यमन्यद्वा	२६८

श्लोकाद्यचरणानि	पृष्ठाङ्काः
रुद्रस्य मूर्तिमाराध्य	८३
रुद्राक्षं धारयेन्नित्यम्	१४८
रुद्राक्षमालाभरणाः	२४९
रुद्रानस्पन्तकल्पायुन्	१००
रुद्रेणाशेषदेवाद्यैः	१२६
रूपं तु द्विविधं प्रोक्तम्	१५९
रूपहीनस्य निन्दा च	२९६
ल	
लक्षं तु ग्रन्थसंख्याभिः	९
लक्ष्मणेन तथैवान्यैः	१३०
लब्ध्वा तेन महाविष्णो	२६८
लब्ध्वा भक्तः शिवज्ञानम्	२७०
लब्ध्वा विष्णुपदं वाऽपि	२७०
लब्ध्वा संतोषमापन्ना	३४
ललाटे हृदये कुक्षौ	२५
लभे परमविज्ञानम्	२७५
लोकत्रयेऽपि कर्तव्यम्	२०७
लोभमोहपरित्यागम्	१५८
लौकिकेन वचसा मुनीश्वराः	३१२
लौकिकैर्वैदिकैः स्तोत्रैः	४३, १२१, १२५, २०८, ३१७
व	
विचार्य जगतो विप्राः	२०
विचार्यमाणा वेदार्थम्	१३४
विचार्य सर्वं दुःखाद्यम्	३१६
विचित्रमासनं तत्र	४१
विटानां च नटानां च	६०
विदित्वा तं जगद्धेतु-	२९
विदित्वा तीर्थमाहात्म्यम्	१३०
विद्यया प्राणिनां मुक्तिः	१६६
विद्यार्थी लभते विद्याम्	१४१
विनष्टविग्भ्रमस्यापि	२८८
विनष्टानि च पापानि	३००
विनायकं च संस्मृत्य	२२०
विनाशित्वं भयं च स्यात्	२१८
विनियोगान्प्रवक्ष्यामि	२१८
विन्यस्तचरणं सम्यक्	२८३
विन्यस्य प्रणविज्ञानम्	२९२
विप्रजात्यां तु विप्रायाम्	११७
विप्रायां क्षत्रियाज्जातः	११९
विप्रायां नापिताज्जातः	११६
विप्रायां शूद्रतो जातः	११६
विभेदजनकेऽज्ञाने	१९७
विमृज्य मधुजाबालैः	२४
विमृज्याङ्गानि मूर्धादि	१८२
विमृज्याङ्गानि सर्वाणि	१४३
विरक्तस्य तु संसारात्	२२२
विरक्तानां च शूद्राणां	४५
विरक्तानां प्रवृद्धानाम्	२१६
विरक्तोऽपि मुमुक्षुश्चेत्	१४९
विरजानलजं भस्म	२००
विरजानिलजं भस्म	१८२
विराट्स्वायंभुवं विप्राः	१०८
विलाप्यैवं विवेकेन	२३९
विलोक्य देवानखिलान्	२७
विविक्तदेशमाश्रित्य	१५८
विशां शूद्रस्य शुश्रूषोः	२८५
विशुद्धहृदयो मर्त्यः	२७०
विशेषेण महाभागः	१७९
विश्रान्तिभूमयः साक्षात्	२५९
विश्वतैजसरूपाय	८९
विश्वे देवाश्च वसवः	१२५
विश्वोदराभिधा नाडी	१९०
विश्वोदराभिधायास्तु	१९२
विश्वो नारायणो देवः	२३३
विषुवायनकालेषु	१२८, १९५, २७३
विष्णुर्विश्वजगन्नाथो	१६
विष्णुर्विष्णुपदं प्राप्तः	१३८

श्लोकाद्यचरणानि	पृष्ठाङ्काः
विष्णुसामीप्यमन्यद्वा	२६९
विलक्ष्य देवराजत्वम्	१३०
विस्तीर्णं योजनं विप्राः	१२१
विस्तृताय नमस्तुभ्यम्	१२६
विहाय पञ्चसंभूतं	७२
विहाय सर्वपापानि	१२७
विहिताकरणे तद्वत्	१६४
वक्ष्यामि परमं गुह्यम्	३१३
वक्ष्ये कारुण्यतः साक्षात्	१३७
वक्ष्ये पूजाविधिं विप्राः	४०, ५८
वक्ष्ये पूजाविधिं शक्रेः	५०
वक्ष्ये लोकोपकाराय	११२
वत्सराणां त्रयं पूजां	३०४
वत्सराद्ब्रह्म विद्वान्स्यात्	२१७
वत्सरान्ते च तीर्थेऽस्मिन्	१२३
वत्सरान्ते धनं दत्त्वा	३२३
वत्सरान्ते महादेवम्	१३०
वदामि तीर्थमाहात्म्यम्	१२१
वरुणोऽपि महादेवम्	१२७
वर्जयेन्मधुमांसानि	१५१
वर्णत्रयात्मकाः प्रोक्ताः	२१५
वर्णधर्मविनिर्मुक्तः	२९८
वर्णाश्रमविशिष्टानाम्	२९५
वर्णासु प्रतिलोमेन	११४
वर्णिनामाश्रमाः प्रोक्ताः	११९
वर्तते तां समालोक्य	१२३
वर्तनं केवलं विष्णोः	२७१
वर्धन्ते धातवः सर्वे	१७८
वश्याकर्षणविद्वेषः	२९९
वसिष्ठाल्लब्धवाञ्छक्तिः	१३५
वस्त्रैः सुसूक्ष्मैश्च सुगन्धपुष्पैः	३०३
वागादिपञ्चकं तद्वत्	१३७
वाचिकोपांशुरुच्चैश्च	२१०
वाच्यवाचकनिर्मुक्ता	२५७
वाच्याग्निं मित्रमुत्सर्गे	२२९
वातपित्तादिजा दोषाः	२१९
वानप्रस्थाश्रमं केचित्	९६
वानप्रस्थाश्रमस्थानाम्	१३९-१५९
वानप्रस्थाश्रमस्थोऽपि	२८६
वापीकूपतडागादि	२९९
वामनाख्यं ततः कौर्मं	८
वामपाशुपतादीनाम्	२९४
वामभागोर्ध्वपाणिस्थ—	३११
वायवंशः पाणिमूलस्य	१७९
वाराणस्यां तथा सोम—	८५
वाराणस्यां महातीर्थम्	१२१
वाराणस्यामपि ज्ञानं	७३
वाराहं रूपमास्थाय	८८
वालाग्रमात्रं विश्वेशं	२५
वीरया प्रार्थितो देवः	१२५
वीरासने समासीनम्	२८२
वृष्टिवातातपक्लेशैः	४९५
वेदज्ञो वैदिको विद्वान्	११०
वेदमार्गे सदानिष्ठम्	१३३
वेदविद्वेदविन्मुरूपः	२४८
वेदवेदान्तविद्वेषः	२९४
वेदव्यासं च संसार—	१३२
वेदव्यासेन लक्ष्म्या च	७२
वेदाङ्गानां च विद्वेषः	२९४
वेदादेव सदा देवाः	२३०
वेदानामादिभूतस्य	३२०
वेदाभ्यासं सदा कुर्यात्	१५०
वेदाभ्यासैकनिष्ठः स्यात्	१४५
वेदारण्यसमाख्यं च	३१६
वेदेन दर्शितं सम्यक्	३१६
वेदोक्तेन प्रकारेण	२०३
वेदोक्तेनैव मार्गेण	२३७
वैकारिकाख्यो वेदज्ञाः	९६

श्लोकाद्यचरणानि	पृष्ठाङ्काः
वैष्णवीं धारयेद्यष्टिम्	१४८
वैदिकी तान्त्रिकी चेति	५१
वैराग्यातिशयेनैव	१८१
वैश्यपुत्रश्चतुर्थोऽपि	६०
वैश्यपुत्रस्य वैश्यस्य	६३
वैश्यस्यापि तथा राज्ञः	२८५
वैश्याश्च तारतम्येन	६८
वैश्वानरं जगद्योनिम्	२३४
व्याघ्रचर्माम्बरं शुद्धम्	२८३
व्याघ्रचोरादिभीतस्य	२२४
व्यानश्चोत्राक्षिमध्ये च	१२०
व्यासादयो वेदविदो वरा हरम्	३२३
व्रतं पाशुपतं चीर्णे	२९
व्रतान्याचरतः श्रद्धा	१७०
श	
शंकरेण तथा देवैः	१२९
शङ्खचक्रगदापद्म–	८८
शांङ्खिनी चैव गान्धारी	१८७
शांङ्खिनी नाम या नाडी	१९०
शतरुद्रसमाख्यश्च	२४९
शनैः पिङ्गलया विप्र	२१५
शरीरं तावदेव स्यात्	१८६
शरीरलघुता दीप्तिः	२०१
शरीरशोषणं यत्नात्	२०८
शरीरान्तरमापन्नः	१०१
शवभक्षणतो राजा	१७३
शशिवर्णोऽपि कालेन	२९८
शाकमूलफलाशी वा	१११
शास्त्राण्यधीत्य मेधावी	३०९
शिक्यं जलपवित्रं च	१५६
शिखां यज्ञोपवीतं च	१५६
शिखी यज्ञोपवीती च	१५५
शिखी यज्ञोपवीती स्यात्	१५५
शिरस्यञ्जलिमाधाय	३५

श्लोकाद्यचरणानि	पृष्ठाङ्काः
शिरोमध्यगते वायौ	२२०
शिरोरोगा विनश्यन्ति	२१९
शिवधर्मेषु यद्वत्या	२७२
शिवद्रोहस्तु विज्ञानम्	३११
शिवनिन्दापरः सर्व–	२९७
शिवभक्तः सदा विप्राः	५९
शिवमात्मनि पश्यन्ति	१९६
शिवयोगिकरे दत्त्वा	२७६
शिवसंकल्पभक्तश्च	२४९
शिवसायुज्यमाप्नोति	२६८
शिवसालोक्यपक्षपाश्च	२६०
शिवः शम्भुर्महादेवः	२५२
शिष्टानामसदारोपः	२९४
शिष्यत्वेनाग्रहीद्विष्णो	३००
शिष्यैस्तादृग्विधैर्युक्तः	३२२
शुक्तिकायां यथा तारम्	२८८
शुक्रशोणितसंयुक्तम्	१८०
शुक्लपक्षे शुभे वारे	१५०
शुद्धतोयं समादाय	९८
शूद्रस्यापि गुरुः प्रोक्तः	२८९
शूद्राद्विप्राङ्गनायां तु	११५
शूद्रायां ब्राह्मणेनोत्थः	११४
शूद्रायां मागधाज्जातः	११७
शूद्रायां वैश्यतो जातः	११५
शृणुध्वं तत्प्रवक्ष्यामि	३०८-३१८
शृणुध्वं मुनयः सर्वे	६६-१३५
शृणुध्वं वेदविन्मुख्याः	२५१
शृणुध्वमन्यद्वक्ष्यामि	२८२
शृणुष्व चान्यत्परया मुदा हरे	३०२
श्रद्धया परया युक्ताः	१७
श्रद्धा प्रवृत्तिपर्यन्ता	२६०
श्रावण्यां पौर्णमास्यां तु	१२४
श्रावयित्वा महाधीमान्	३२२
श्रीकालहस्तिशैलाख्यं	३१६

श्लोकाद्यचरणानि	पृष्ठाङ्काः
श्रीकालहस्तिशैलेशम्	१२३
श्रीपातिं भूपतिं विभाः	३०८
श्रीपर्वतः शिरस्थाने	१९४
श्रीमत्पञ्चाक्षरं मन्त्रम्	२७१-३१०-३११
श्रीमत्पञ्चाक्षरेणैव	४३
श्रीमत्पञ्चाक्षरो मन्त्रः....	३१६
श्रीमदुत्तरकैलासम्	२५१
श्रीमद्दक्षिणकैलासे	७३-८५
श्रीमदभ्रसभामध्ये	३२१
श्रीमद्ब्रह्मपुराख्यस्य	१२७-१२८
श्रीमद्वाराणसी पुण्या	७१
श्रीमद्वाराणसीमेत्य	५९
श्रीमद्वृद्धाचलं नाम	६१
श्रीमद्वृद्धाचलं पुण्यं....	६२
श्रीमद्वृद्धाचलेशानं	६१
श्रीमद्व्याघ्रपुरं पुण्यं	४६
श्रीमद्व्याघ्रपुरं भक्त्या	७३
श्रीमद्व्याघ्रपुरे नित्यं	७१
श्रीमद्व्याघ्रपुरे यत्र	४६
श्रीमद्व्याघ्रपुरे रम्ये	१२६
श्रीवेदारण्यनाथाख्यम्	२७४
श्रीवेदारण्यनाथोऽपि....	२७३
श्रुत्वा वृत्तं द्विजस्तस्य	६१
श्रेयान्स्वधर्मो विगुणः	२१०
श्वपचाद्विप्रकन्यायाम्....	११७
श्वाऽश्वं हत्वा भवेत्पुण्यम्	१७३
श्वेतकेतुर्मुनिस्तत्र	२७४
श्वेतबाहुर्महाप्राज्ञः	१३४
श्वेतारण्ये तथा कुम्भ—	१२९
षट्कृत्व आचरेन्नित्यम्	२०१
षडक्षरेण मन्त्रेण	३२२
षड्भावविक्रियाहीना....	२५७
षड्भिर्वाऽऽथर्वणैर्मन्त्रैः	२००
षाड्विधं संहिताभेदैः	९

श्लोकाद्यचरणानि	पृष्ठाङ्काः
षण्मासान्तेषु वाऽब्दान्ते	३०९
षष्ठं तु नारदीयाख्यं	८
षष्ठस्तु देवसर्गाख्यः....	९७
षोडशकोशविस्तीर्णे....	२९९
स	
संवत्सरत्रयं कृत्वा	६०
संविदेव परा शक्तिः	५५
संविद्रूपातिरेकेण	५५
संविद्वाचकशब्देन	५६
संशयाविष्टमनसः	११०
संहारहेतुभूतेन	१०४
सिंहराशौ स्थिते सूर्ये	१२२
संसारमोचकं बुद्ध्वा	२८४
संसाररोगदुःखस्य	२७
संसारसागरं घोरम्	१८२
स एव परमज्ञानी	२६३
स एववेदवित्तमः	२९१
स एव सत्यचिद्धनः....	२९२
स तक्षा रथकारश्च	११६
सत्यं ज्ञानमनन्तं च....	२०९
सत्यं ब्रूयात्प्रियं ब्रूयात्	१४९
सत्रावसाने मुनयो	४
सत्रावसाने संभूय	२५०
सदोपनिषदाभ्यास—	१९३
सद्बेलक्षण्यदृष्ट्येयं	७८
स न मुक्तो न बद्धश्च....	२६२
सनन्दनसमाख्यं च	९७
सन्ति लोके विशिष्टानि	७०
संध्याकालेषु शुद्धात्मा	१५८
संध्याकालेषु सावित्रीम्	१५६
संध्याकालेषु सावित्री	१५६
संन्यसेत्सर्वकर्माणि	१४९
संन्यासी देवदेवेशं	४४
स पुनर्देवदेवस्य	१६,८८,९८

श्लोकाद्यचरणानि	पृष्ठाङ्काः	श्लोकाद्यचरणानि	पृष्ठाङ्काः
स पुनर्मम भवान्ब्रह्मा	१०७	सर्वं संक्षेपतः प्रोक्तम्	२३०
स पुनर्मरणादूर्ध्वम्	४७, २७१	सर्वं संग्रहरूपेण	१५३
स पुनर्वेदविच्छ्रेष्ठाः	८७	सर्वज्ञं सर्वकर्तारं	२५
स पुनः शिवभक्तेभ्यः	६२	सर्वज्ञं सर्वभूतेशम्	२६३
स पुनः सर्वरोगार्तो	६०	सर्वकामप्रदं दिव्यम्	१२९
सप्तजन्मकृतं पापम्	१६७	सर्वकामप्रदं पुण्यम्	१२९
सप्तषष्टिः समस्तानां	११	सर्वज्ञं सर्वगं शर्वम्	१३५
समचित्तः समग्रीवः	२४८	सर्वज्ञं सर्वकर्तारम्	९९, १३२
समाहितमना भूत्वा	७	सर्वज्ञानमहारत्न-	२७७
समग्रीवशिरःकायः	२००	सर्वज्ञानादिसंयुक्तम्	२३६
समस्तपापनिर्मुक्तः	१२७	सर्वज्ञाय वरेण्याय	१८४
समस्तलोकरक्षार्थम्	२७३	सर्वत्रावस्थितं शान्तम्	१९३
समागत्य महाभक्त्या	२८३	सर्वपापविनिर्मुक्तः	१२२, १२२
समानाय्य वसिष्ठाख्यं	१०१		१२४, १६६, १६७, १६८,
समाराध्याऽऽत्मविज्ञानम्	२७४	सर्वपापानि नश्यन्ति	२२६
समुत्थाय महालक्ष्म्या	६७	सर्वभूतस्थमात्मानम्	१९६
समुद्धृत्य मुनिश्रेष्ठाः	२५	सर्वमुक्तं समासेन	१६०, २११
समुद्रतीरे मद्भक्तैः	२७३		२२४, २३८
समुन्नतशिरःपादः	२१४	सर्वमूर्तिषु मां बुद्ध्वा	२७०
स मूढ एव संदेहः	२६३	सर्वेषामीश्वराराध्या	१२३
संपूर्णकुम्भवद्व्याप्तेः	२१७	सर्वरोगविनाशः स्यात्	२१८
सम्यग्ज्ञानप्रदानेन	९९	सर्वरोगविनिर्मुक्तः	२१८
सम्राडास्याभिधं विप्राः	१०७	सर्वलक्षणसंपन्नः	१५५
सरस्वती तथा चोर्ध्वम्	१८९	सर्वलोकविधातारम्	२३२
सर्गश्च प्रतिसर्गश्च	१३	सर्वविज्ञानसंपन्न-	८९
सर्गस्तु प्रथमो ज्ञेयो	९६	सर्ववेदान्तसर्वस्वम्	१८४
सर्वं जगदिदं विद्वन्	१९	सर्वशास्त्ररतः श्रीमान्	२४९
सर्वज्ञं सर्वजन्तूनां	२५०	सर्वसंग्रहरूपेण	१७०
सर्वज्ञः सर्ववित्साक्षी	२५२	सर्वसाक्षी महानन्दः	३३
सर्वं मत्कृपया कुर्याद्	५१	सर्वं सत्यं परं ब्रह्म	२०४
सर्वं विज्ञापयामास	१००	सर्वस्वं शिवभक्तेभ्यः	६०
सर्वं वेदाविरोधेन	१३	सर्वाङ्गोद्धूलनं कुर्यात्	१५५
सर्वं समासतः प्रोक्तम्	१९७	सर्वाङ्गोद्धूलनं पश्यत्	२१२
सर्वं संक्षेपतः प्रोक्तम्	१३९	सर्वाधारवटच्छाया-	३१०

श्लोकाद्यचरणानि	पृष्ठाङ्काः	श्लोकाद्यचरणानि	पृष्ठाङ्काः
सर्वे शमदमोपेताः	२४९	सालोक्यादि पदं लब्ध्वा	२७१
सर्वेषां जन्मना जातिः	११८	सा विनश्यत्यसंदेहः	२६६
सर्वेषामात्मभूतोऽहम्	२८०	सिद्धान्तश्रवणं चैव	२०७
सर्वेषामात्मविज्ञानात्	३१६	सिद्धान्तश्रवणं प्राहुः....	२०९
स लब्ध्वा तव सालोक्यम्	२६९	सिद्धान्तश्रवणं प्रोक्तम्....	२०९
स लब्ध्वा रुद्रसारूप्यम्	२६८	सिसृक्षोर्ब्रह्मणस्तस्य	९२
स वै शरीरी प्रथमः	१३८	सुवर्णमुखरी नाम	१२३
सव्येतरेण गुल्फेन	२२०	सुखोत्तरा अपि श्रेष्ठाः....	२५९
सव्ये दक्षिणगुल्फं तु....	२१२	सुघोराख्ये तथा केचित्	१७५
सव्येन सव्यः स्प्रष्टव्यः	१४४	सुदीर्घे वर्तुलाख्ये च....	१७५
ससर्ज स्वात्मना तुल्यान्	९९	सुदूरमपि गन्तव्यं	३०४
ससर्जान्यांश्च विश्वात्मा	१०२	सुबन्धो मम दुर्बुद्धे	४५
स सर्वसमतामेत्य	१६८	सुरासुरादयो यस्मिन्	३२४
सह परिकरबन्धं वेदमन्त्रेण कृत्वा	३२४	सुवर्णमुखरीतोये	७१
सहमस्तकपर्यन्तम्	१८७	सुवर्णस्तेयकृत्साक्षात्	१६२
सहमानाय शान्ताय	३२५	सुशोभनं मठं कृत्वा	१९९
सहस्रशीर्षा पुरुषः	११३	सुषुम्नाया इडामध्ये	१८८
सहस्रशीर्षासूक्तं च	१७१	सुषुम्नायाः शिवो देवः	१९१
साक्षात्तद्विषयं ज्ञानम्....	१३९	सुष्वाप सलिले साक्षात्	८७
साक्षात्प्रसादहीनानाम्	२६०	सूतः पौराणिकः श्रीमान्	२५०
साक्षादात्मनि संपूर्णे....	२२९	सूतः स्वशिष्यैर्मुनिभिः	३२२
साधारा पातु साधारे....	५५	सूत्रोक्तेनैव मार्गेण	१४६
साधु साधु महाप्राज्ञाः....	३१	सूर्यलोकमवाप्नोति	१६८
सांनिध्यमकरोत्तस्य	६३	सृष्ट्यर्थं ब्रह्मणस्तस्य....	९८
सांनिध्यमकरोद्रुद्रः	२६	सृष्ट्यर्थं भगवान्ब्रह्मा	९८
सा तनुर्ब्रह्मणा त्यक्ता	१०१	सृष्ट्वाऽनुप्राप्य तन्मोहात्	३१५
साऽपि नित्यं महाविष्णो	३०४	सृष्ट्वा सुरानजस्तत्र	१०१
साऽपि स्थूलस्य देहस्य	११८	सेतुमध्ये महातीर्थम्	१३०
सा पुनर्मनुना तेन	१०८	सोऽक्षयं फलमाप्नोति	१६७
सा मही संस्थिता विप्रा	९१	सोऽपि तत्प्रेक्ष्य विप्रेन्द्राः	१२८
सामीप्यरूपा सारूप्या....	२५६	सोऽपि कारुण्यतः श्रीमान्	३१८
साम्बं शैवं परानन्द-	२५४	सोऽपि साक्षान्महादेवे	७९
साम्बं सर्वेश्वरं ध्यात्वा....	१३८	सोऽब्रवीद्भगवान्रुद्रः....	२१
सावित्री सांशरां मौनी....	१६३	सोमतीर्थमतिस्थपातम्	१२१

श्लोकाद्यचरणानि	पृष्ठाङ्काः
सोमनाथं महास्थानं	५९
सोमभण्डलमापूर्णम्	२११
सोमार्धशेखरः सोमः	१११
सोऽहं ब्रह्म न संसारी	२४०
सोऽहमित्यनिशं ध्यायेत्	२१२
सोंऽशः प्रमाणमित्युक्तम्	२७९
सौम्यं महेश्वरं साक्षात्	२४७
स्कन्दश्च मत्सुतस्त्वस्मिन्	२७४
स्तूयमानो महाविष्णुः	१०८
स्तोत्रैः स्तुत्वा महात्मानम्	११४
स्थानं दक्षिणकैलास-	७१
स्थानस्यास्य भये जाते	४६
स्थापयध्वमिमं मार्गम्	२४५
स्नात्वा तस्यां नरः पुण्य-	२२३
स्नात्वाऽत्रैव महाभक्त्या	१३१
स्नात्वा नित्यं महाभक्त्या	१२८
स्नात्वा यो वेदतीर्थेऽस्मिन्	२७६
स्नात्वा शुद्धे समे देशे	४०
स्नानं कृत्वा धनं दत्त्वा	१२५
स्नानं कृत्वा महातीर्थे	३२२
स्नानं कृत्वा महादेवं	४७, ६२, २७५, २७५
स्नानं कृत्वा महाभक्त्या	१२३
स्नानं कृत्वाऽम्बिकानाथम्	२७५
स्नानं कृत्वाऽर्कवारे च	२७३
स्नानं शौचमभिध्यानम्	१५७
स्मृतयश्च पुराणानि	३१, २७९
स्मृतिमात्रेण सर्वेषां	६७
स्रक्चन्दनादिदानं च	५९
स्रवन्तममृतं पश्येत्	२००
स्वज्ञात्युक्तं यथाशक्ति	११८
स्वच्छन्दं निर्गुणो विभाः	४५
स्वतेजसा जगत्सर्वम्	१२३
स्वतश्च परतो दोषः	२७८
स्वतःसिद्धास्यमूलायाः	२१२
स्वदासवर्गैः सह पुत्रकैः स्वकैः	१०२
स्वभावादेव संभूतम्	१०९
स्वयं वा शिरसा वहन्ती	११२
स्वयं स्वयैव ध्यायन्तम्	११३
स्वयमाविरभूत्तेषाम्	११०
स्वर्गकामो यदि स्वर्गम्	१४८
स्वपापकीर्तनं कुर्वन्	१९३
स्वभावादेव संक्षुब्धाः	११५
स्वराट्संज्ञस्य देवस्य	१०९
स्वसारं मुनिशार्दूल	१९३
स्वस्त्रीदर्शनविक्षेपः	२९५
स्वस्त्रीषु स्वस्य वैधेन	११३
स्वस्वरूपापरिज्ञानात्	११९
स्वाचार्याय महाभक्त्या	२९६
स्वात्मविद्याप्रदानेन	२८३
स्वात्मानन्दानुसंधान-	१००
स्वानुभूत्या स्वयं साक्षात्	५७
स्वान्तदेहे शीतलगन्धतोयैः....	३०३
स्वाश्रमे संस्थितः सम्यक्	१९९
स्वस्वरूपमहानन्द-	३११
हत्वा मातरमादाय	२७२
हयवरलकाराख्यम्	२२८
हरभक्तो हिरण्याक्षः....	२५८
हस्तद्वंद्वं दृढं बद्ध्वा	१७३
हस्ते वा भगनक्षत्रे	१२४
हस्तौ च जान्वोः संस्थाप्य....	२१३
हिरण्यगर्भो भगवान्	११३
हिरण्यगर्भसंज्ञस्य	१०४
हिरण्यपाणये तुभ्यम्	३२५
हृष्टचित्ता महात्मानं....	३०
होमे जपे च भुक्तौ च	१४८